

İNSAN, HAYVAN VE ÖTESİ

Türkiye’de Hayvan Çalışmaları

Derleyenler

KIRAZ ÖZDOĞAN, M. FATİH TATARİ, ALİ BİLGİN

Katkıda Bulunanlar

Ezgi Burgan - Kiraz Özdoğan - Ali Bilgin - Özlem Güçlü - Rumeysa Çavuş
Cansu Özge Özmen - Aslıhan Niksarlı - Güray Tezcan

Yaşamlar arasında hiyerarşi kurulmayan bir dünya özlemiyle

Bu derleme Türkiye’de hayvan meselesi üzerine çalışan farklı disiplinlerden akademisyenlerin özgün metinlerini bir araya getiriyor, her geçen gün derinleşen ekolojik kriz bağlamında daha da önem kazanan politik ekoloji ve hayvan çalışmaları külliyatına bir katkı sunuyor.

Yazarlar hayvan özgürlüğü, kırsal alanda ortakyaşam pratikleri, sokak köpekleri biyopolitikası, türler arası ilişkiler ve ölüm hiyerarşisi, hayvanların sinemada “kullanılması”, canlı hayvan deneyleri, kentsel esaret mekânları olarak hayvanat bahçeleri ve primatlar üzerinde yürütülen Covid-19 aşısı çalışmaları gibi hayvan meselesinin önemli ve güncel başlıklarını çoğul bir tartışma zemininde ele alırken insanmerkezci uygulama ve söylemleri sorguluyor, insanı her şeyin ölçüsü kabul eden bilimsel yaklaşımlara karşı çıkıyor ve farklı yaşam biçimleri oluşturmaya yönelik fikirlere değiniyorlar.

Hayvan çalışmaları nasıl şekillenip zenginleşti?

Canlı hayvan deneyleri nasıl gerekçelendirildi ve deney karşıtı hareket nasıl büyüdü?

“Hayvanat bahçesi hayvanı” nedir?

İnsanlarla hayvanların dünyaları arasındaki gedikleri keşfetme pratikleri nerelerde aranmalı?

Yoldaş tür ilişkisi nasıl kurulur?

Şefkat etiği nedir, neden önemlidir?

İnsan toplumlarındaki mücadeleleri hayvan mücadelesinden ayrı sürdürmek mümkün mü?

kolektif. kitap

www.kolektifkitap.com

İNSAN, HAYVAN VE ÖTESİ

TÜRKİYE'DE HAYVAN ÇALIŞMALARI

Kolektif Kitap ~ 191

İnsan, Hayvan ve Ötesi
Türkiye’de Hayvan Çalışmaları

© Kiraz Özdoğan, M. Fatih Tatari, Ali Bilgin © 2021

© Kolektif Kitap, 2021

ISBN: 978-605-2205-88-4

Yayıma Hazırlayan: Eda Çaça, Mehmet Ekinci
Sayfa Düzeni: Semih Büyükkurt
Kapak Tasarımı: Kolektif Tasarım
Kapak Görseli: Mehmet Siyah Kalem,
Yörük Ailesi, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı

1. Baskı, Ağustos 2021, İstanbul

Sertifika No: 51867

Baskı ve Cilt: Berdan Matbaacılık
Güven Sanayi Sitesi C Blok No: 215-216
Topkapı, İstanbul - 0212 613 11 12
Sertifika No: 45750

kolektif. kitap, bilşim ve tasarım a.ş.

Asmalı Mescit Mah. Sofyalı Sok. No: 24 A Beyoğlu / İstanbul
www.kolektifkitap.com - info@kolektifkitap.com
T: 0212 243 96 39

Yayıncının izni olmaksızın elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla
çoğaltılamaz ve iletilemez. Tüm hakları saklıdır.

İNSAN, HAYVAN VE ÖTESİ

TÜRKİYE'DE HAYVAN ÇALIŞMALARI

Derleyenler

Kiraz Özdoğan, M. Fatih Tatari, Ali Bilgin

Katkıda Bulunanlar

Ezgi Burgan, Kiraz Özdoğan, Ali Bilgin,
Özlem Güçlü, Rumeysa Çavuş,
Cansu Özge Özmen, Aslıhan Niksarlı,
Güray Tezcan

İÇİNDEKİLER

Giriş	9
Kiraz Özdoğan, M. Fatih Tatari, Ali Bilgin	
1. — Hayvan Çalışmalarını Cinsiyetlendirmek: Yayla Coğrafyasında Geçitler, Kesişimler ve Değişik Düzenler	35
Ezgi Burgan	
2. — Güvenlik Mekanizması Olarak Köpek Nüfus Yönetimi ve Sokak Köpekleri	69
Kiraz Özdoğan ve Ali Bilgin	
3. — “Bu Filmde Hiçbir Hayvana Zarar Verilmemiştir”: Son Dönem Türkiye Sinemasında Hayvanlara Kötü Muamele Üzerine Bir Tartışma	93
Özlem Güçlü	
4. — Alışılmadık Bir Taksonomi Denemesi: Sergilenebilir Hayvan	117
Rumeysa Çavuş	
5. — Canlı Hayvan Deneyi Karşısı Mücadelenin Doğuşu ve Duygusal Amerikan Edebiyatına Yansımaları	133
Cansu Özge Özmen	
6. — Primatlar, Salgınlar ve Aşı Çalışmaları Döngüsünde Ölüm Hiyerarşisi	167
Aslıhan Niksarlı	
7. — Hayvan Deneylerinin Koronavirüs Pandemisiyle İmtihanı	183
Güray Tezcan	
Özgeçmiş	205
Kaynakça	209
Dizin	231

GİRİŞ

Kiraz Özdoğan, M. Fatih Tatari, Ali Bilgin

“İnsan ve hayvan ıstırabını ayrı tutamayız,
bunlar birbirine sıkı sıkıya bağlıdır.”¹

Hayvan meselesi bugün, insan türünün diğer türler karşısında ayrıcalıklı konumlandırılmasını sorunsallaştıran eleştirel külliyatın ele aldığı meselelerin başını çekiyor. İnsan türünü merkeze alarak onu diğer her şeyin ölçüsü ve ölçütü olarak ele alan bilimsel yaklaşımlara karşı çıkması bu külliyatın temel kuramsal ortak paydalarından biri. Bir diğeri ise kuşkusuz insan dışındaki bütün varlıkları insanın yararlandığı “kaynaklar” yahut insanın “çevresi” olarak ele alan insanmerkezci iktidar pratiklerini ve söylemlerini sorunsallaştırması. Bu literatür içerisinde hayvanlar kimi zaman konunun odağında yer almakta, kimi zaman da bütünün bir parçası olarak diğer varlıklarla birlikte ele alınmaktadır. Bu alanda düşünen ve üreten yazarların aynı zamanda pek çok farklı toplumsal mücadele alanını takip etmeleri ve yeni yaşam biçimi arayışları da bu araştırmalar üzerinde anlamlı izler bırakmıştır.

1. Carol J. Adams, *Etin Cinsel Tarihi: Feminist-Vejetaryen Eleştirel Kuram*, çev.: Güray Tezcan ve Mehmet Emin Boyacıoğlu, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), s. 37. –çeviri değiştirildi.

“Hayvan Çalışmaları” adı verilen² alan da işte bu saiklerle doğmuş; insanlarla diğer canlılar arasındaki etkileşimlerin, iktidar ve şiddet ilişkilerinin eleştirel çözümlemesine odaklanmıştır.³ Günümüzde hayvan çalışmaları dergilerinin⁴ ortaya çıkışı, çeşitli bilimsel dergilerin bu meseleyi odağına alarak hazırladığı özel sayılar⁵ ve derlemeler, düzenlenen bilimsel toplantılar ve konferanslar, kurulan enstitü ve ilişki ağları⁶ da bu alana gösterilen ilginin artarak çeşitlendiğini ve zenginleştiğini gösteriyor.

Hayvan meselesinin ortaya çıkışıyla birlikte sosyal bilim araştırmacılarının alet çantasındaki soru ve kavramları dönüştüren yeni bir hat da oluşmuştur. Her ne kadar Fransız sosyolog Dominique Guillo, hayvanların sosyal bilimlerden dışlanması, bu bilimlerin içinde 20. yüzyılda gelişen bir eğilim olduğuna ve sosyal bilimlerin ortaya çıktığı 19. yüzyılda insan dışındaki hayvanlara öznellik atfeden, insanlarla hayvanlar arasında herhangi bir kopukluk varsaymayan yaklaşımların bulunduğuna işaret

2. Eleştirel hayvan çalışmaları ve insan-hayvan çalışmalarıyla birlikte.

3. Hayvan çalışmalarına giriş kitaplarından bir seçki olarak şunları anabiliriz: Margo DeMello, *Animals and Society: An Introduction to Human-Animal Studies* (New York: Columbia University Press, 2012); Dawne McCance, *Critical Animal Studies: An Introduction* (Albany: State University of New York Press, 2013); *The Rise of Critical Animal Studies: From the Margins to the Centre*, Nik Taylor ve Richard Twine (der.), (Londra ve New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2014); Bob Carter ve Nickie Charles, “The Animal Challenge to Sociology,” *European Journal of Social Theory*, 21, no. 1 (Şubat 2018), s. 79-97; Dominique Guillo, “Quelle place faut-il faire aux animaux en sciences sociales ? Les limites des réhabilitations récentes de l’agentivité animale,” *Revue française de sociologie*, 56, no. 1 (2015), s. 135-163.

4. Belli başlı akademik dergiler: *Society and Animals*, *Journal for Critical Animal Studies*, *Anthrozoos*, *Humanamilla*, *Animal Studies Journal*.

5. Dergi özel sayılarına İngilizce ve Fransızca bazı örnekler: *New Formations*, The Animals Turn, 2012/76; *Organization*, Animals and Organization, 2016 23:3; *L’année sociologie*, Les sciences sociales et les animaux, 2016/2; *Critique*, Libérer les animaux, 2009/8-9; *Études rurales*, Sociabilités animales, 2012/1.

6. *The Institute for Critical Animal Studies*, *European Association for Critical Animal Studies*, *The British Animal Studies Network*, *Australasian Animal Studies Association* gibi kurumların her yıl düzenledikleri konferansların yanı sıra konu üzerine bağımsız birçok toplantı düzenlenmektedir.

ediyor olsa da⁷ hayvan meselesiyle ilgili kavramsal/kuramsal dönemecin etkisini esas olarak 1970'lerin ikinci yarısından itibaren gösterdiği söylenebilir.⁸ Bu ilk dönemde daha çok hayvanların ahlaki statüsüne yönelik felsefi tartışmalar⁹ etkili olmuştur. Bu çerçevede özellikle Peter Singer'ın 1975'te yayımlanan *Hayvan Özgürlüğü*¹⁰ kitabında sunduğu yaklaşım, insanı merkeze alması bakımından sonradan eleştirilmişse de¹¹ bu alandaki tartışmaların yoğunlaşmasında önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Singer, hayvan deneyleri, endüstriyel çiftlikler ve endüstriyel et üretimi gibi hayvanların insanlarca kullanıldığı alanları felsefenin konusu haline getirir. Hayvanların duyumsar olmalarına rağmen sırf başka bir biyolojik türe ait oldukları için ahlaki statülerinin

7. Dominique Guillo, "Quelle place faut-il faire aux animaux en sciences sociales? Les limites des réhabilitations récentes de l'agentivité animale", *Revue française de sociologie*, vol. 56, (2015/1), s. 147. Guillo, August Comte, Herbert Spencer, Emile Durkheim, Charles Letourneau gibi isimleri saymaktadır. Philippe Descola ve Bruno Latour gibi yazarların savunduğu doğa-kültür ayrımına dayanan Büyük Paylaşım (*Grand Partage*) tezinin sosyal bilimlerinin doğduğu 19. yüzyılda hâkim olmadığını iddia eder. Sosyal bilimler ve doğa bilimleri arasında yaklaşım bakımından alışverişler olduğunu belirtir. Doğa-kültür ayrımının, daha sonraları sosyal bilimlerin kendi içinde geliştiğini iddia eder. Bu gelişimde kültürcülük (Franz Boas, Margaret Mead, Ralph Linton ve Marshall Sahlins), işlevselcilik (Bronislaw Malinowski ve Alfred Radcliffe-Brown) ve yapısalcılık (Claude Lévi-Strausse) gibi farklı akım ve isimleri anar.

8. 1980'lerde büyüyen literatürün örnekleri: Mary Midgley, *Animals and Why They Matter* (Georgia: University of Georgia Press, 1983); Keith Thomas, *Man and the Natural World* (Londra: Penguin, 1984); Margot Norris, *Beasts of the Modern Imagination* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1985); Vicki Hearne, *Adam's Task* (New York: Knopf, 1986); Harriet Ritvo, *The Animal Estate* (Cambridge: Harvard University Press, 1987). Donna Haraway, *Primate Visions* (New York: Routledge, 1989); Tim Ingold, *What is Animal*, (Londra: Routledge, 1988).

9. Felsefe tarihinde hayvan meselesinin nasıl alındığına dair Türkçe kaynaklar için bkz.: Emre Koyuncu, "Acı Çekebilmek: Hayvan Meselesi Bağlamında Duyumsama Yetisinin Ahlaki Yankılar", *Doğu Batı*, Sayı: 82, 2017, s. 31-44; *Cogito: Felsefede Hayvan Sorusu*, Sayı: 80, Bahar 2015. Türkçeye çevrilmiş bazı eserler arasında şunlar sayılabilir: Oxana Timofeeva, *Hayvanların Tarihi: Felsefi Bir Deneme*, çev.: Barış Engin Aksoy (İstanbul: Kolektif, 2018); Gilbert Simondon, *Hayvan ve İnsan Üzerine İki Ders*, çev.: Emre Sünter (İstanbul: Norgunk, 2019).

10. Singer, Peter, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev.: Hayrullah Doğan, (İstanbul: Ayrıntı, 2005).

11. Bu eleştiri için bkz.: Erica Fudge, *Animal*, (Londra: Reaktion Books, 2002), s. 50.

yok sayılmasını *türçülük* diye adlandırır ve eleştirir.¹² Bu yapının hayvanların ötekileştirilmesi süreçleriyle insanların ötekileştirme süreçleri arasındaki benzerliklere ve bağlantılara işaret etmesi araştırmacılara ilham kaynağı olmuştur.

Singer'ın başlattığı tartışmanın ardından hayvan meselesi, insan olmanın çeşitli veçhelerinin iktidar bağlamında tartışıldığı alanlardan birine dönüşmüştür. Ötekileştirme biçimleri arasındaki bağlantılara kuşkusuz daha önce Élisée Reclus¹³ gibi yazarlar işaret etmişti. Ancak 1970'lerin ikinci yarısından itibaren bu bağlantı giderek istisnai görülmekten çıkmış, bu tema etrafında yeni kavramlar geliştirilmiştir. Örneğin Jacques Derrida *L'animal que donc je suis* başlığı altında derlenen seminerlerinde, endüstriyel hayvancılıkta yapıldığı gibi sırf öldürmek üzere çoğaltılan hayvanlara yönelik şiddeti özel türden bir soykırım olarak tanımlar.¹⁴ Carol J. Adams *Etin Cinsel Politikası*'nı “kadınları hayvanlaştıran, hayvanları da cinselleştirip dişileştiren bir tavır ve davranışlar bütünü” olarak tanımlar, bedenlerin cinsiyetlendirilerek sömürülmesinin insanlarda ve hayvanlarda ortaklaşan yönlerini gösterir.¹⁵ Bu alanda kurucu isimlerden biri olan Val Plumwood¹⁶ ve daha genç isimlerden Erika Cudworth da hayvan meselesini ataerkinin yanı sıra ırkçılık ve sınıf temelli

12. Koyuncu, age., s. 36-37; Singer, age. Erica Fudge, türçülük kavramının ilk defa Richard Ryder tarafından, Singer'ın kitabıyla aynı yıl yayımlanan yayınında geliştirildiğine dikkat çeker. Ryder, türçülükle ırkçılık arasında benzerlik kurar. Buna göre ırkçılık ve türçülük görünüşü baz alan önyargı biçimleridir. Fudge böylece sivil haklar hareketleriyle hayvan özgürlüğü hareketleri arasındaki bağlantıyı ilan eder (*Animal*, s. 47).

13. Élisée Reclus, *Vegan ve Anarşist*, çev.: Atakan Karaduman, (İstanbul: 6:45, 2016) kitabındaki bu bağlantıya dikkat çeken metnin ilk basım tarihi 1906 yılıdır.

14. Jacques Derrida, *L'animal que donc je suis*, (Paris: Galilée 2006), s. 46-7; Türkçe aktarım için bkz.: Koyuncu, age., s. 42.

15. Carol J. Adams, *Etin Cinsel Politikası: Feminist-Vejetaryen Eleştirel Kuram*, çev.: Tezcan Güray ve Boyacıoğlu Mehmet Emin, (İstanbul: Ayrıntı, 2015), s. 24.

16. Val Plumwood, *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek*, çev.: Başak Ertür (İstanbul: Metis, 2004).

sömürülerle¹⁷ de ilişkilendirirler. Cudworth sömürü biçimleri arasındaki bu ilişkilenemeyi keşişimsellik olarak adlandırır;¹⁸ diğer canlılarla ilişkilerimizin şekillenişinde toplumun kurum ve işleyişlerini öne çıkaran, ataerki kavramından esinlenen *insanerki* kavramını önerir.¹⁹ Donna Haraway ise toplumsal cinsiyet, kapitalizm ve türçülük eleştirilerini feminist bilim ve teknoloji çalışmalarıyla bir araya getirir, insanmerkezcilik eleştirisinin ve insan olmayanların fail olup olamayacağı tartışmalarının açtığı siyasal tartışma alanında “yoldaş türler” kavramını önerir.²⁰ Yine farklı baskı biçimlerine karşı mücadeleleri bir araya getiren ve daha çok siyasal bir mücadele hattı olarak öne çıkan “total özgürlük” yaklaşımı da bu bağlamda anılabilir.²¹ Tüm bunlar bize hayvan meselesinin iktidarı çeşitli bakımlardan ele alan siyasal bir arayış çerçevesinde tartışıldığını gösterir.

Hayvan meselesinin bir araştırma alanı olarak bu kadar yaygınlaşmasının ve iktidarla bağlantılı tartışılmasının belki de en önemli sebeplerinden biri hayvanlara yönelik şiddeti hedefine koyan aktivizmin yeni toplumsal hareketler içinde güçlü bir yer edinerek farklı coğrafyalara yayılması ve iktidar ilişkilerini sorgulayan bir güce dönüşmesidir. Yukarıda farklı iktidar biçimlerini birbiriyle bağlantılandıran kavramsallaştırmaların da gösterdiği

17. Erika Cudworth, “Beyond speciesism: Intersectionality, critical sociology and the human domination of other animals”, *The Rise of Critical Animal Studies*, Nick Taylor ve Richard Twine (der.), (Londra ve New York: Routledge, 2014); Erika Cudworth, “Intersectionality, Species and Social Domination”, *Anarchism and Animal Liberation*, Nocella II, Antony J., vd. (der.) (North Carolina: McFarland and Company, Inc., Publishers Jefferson, 2015), s. 93-107.

18. Cudworth, 2015.

19. Cudworth, 2014.

20. Donna J. Haraway, *When Species Meet*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008); *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*, (Chicago: Prickly Paradigm Press, 2012); *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, (Durham: Duke University Press, 2016).

21. Antony J. Nocella II, vd. (der.), *Anarchism and Animal Liberation*, (North Carolina: McFarland ve Company, Inc. Publishers Jefferson, 2015).

gibi hayvan meselesiyle ilgili araştırmalar çoğunlukla aktivizmle iç içedir. Emre Koyuncu 1970'lerin kurucu isimlerinden Peter Singer ile Tom Regan'ın hayvanların ahlaki statüsüyle ilgili yürüttükleri tartışmaları sadece felsefi bir tartışmayla sınırlandırmadıklarına, “aktivist örgütlerin ve parlamentoların gündemine” de taşıdıklarına dikkat çeker.²² Nik Taylor ve Richard Twine da Eleştirel Hayvan Çalışmalarının hayvanların yaşam koşullarını dönüştürmeyi amaç edinen politik unsurlar barındırdığını belirtirler.²³ Bu hareketler kurumları ve gündelik yaşamı dönüşüme zorlayan güçlü söylemleri ve başka bir yaşamın olanaklarını işaret eden pratikleriyle bu alandaki araştırmaları besler.²⁴

Bu kitapta insanların diğer hayvanlarla ilişkilerini, çeşitli birliktelik biçimlerini ele alan, insanları diğer hayvanlardan ayırtmaya yönelik normatif pratikleri ve söylemleri sorunsallaştıran araştırmalar yer almaktadır. Kitap her ne kadar odağına hayvan meselesini koysa da bizce bu mesele genel olarak insan-hayvan, doğa-kültür, canlı-cansız gibi ikiliklerin ötesinde düşünmeye çalışan, bunlar arasındaki ayrımları üreten iktidar ilişkileri ve söylemlerini sorunsallaştıran literatürle de yakından ilişkilidir. Aşağıda bu literatürdeki “birlikte oluş” (*becoming with*)²⁵ ve doğa-kültür ikiliğinin ötesine geçmek gibi mesele ve yöntemleri dönüştüren bazı izlekleri, hayvan meselesi bağlamında ele almaya çalışacağız.

22. Koyuncu, age., s. 36.

23. Taylor Nik ve Twine Richard, (Londra ve New York: Routledge, 2014).

24. Jérôme Michalon, “Les Animal Studies peuvent-elles nous aider à penser l'émergence des épistémès réparatrices?”, *Revue d'anthropologie des connaissances*, vol. 11, no. 3 (2017/3), s. 325.

25. İngilizcede *becoming* ve Fransızcada *devenir* karşılığı olmak üzere Türkçe felsefe yazınında yaygın olarak kullanılan “oluş” sözcüğü yanında biz bu yazıda yer yer Türkçede kastedilen anlamı daha dolaysız uyandırdığını düşündüğümüz *dönüşmek*, *dönüşüm*, *oluşum* sözcüklerini kullanacağız.

Ben Kimim ve Birlikte Oluş Tartışmaları

Hayvan meselesi sadece insanların hayvanlarla kurduğu ilişkiye değinmez; bununla bağlantılı olarak insan-hayvan ayrımını, dolayısıyla genel anlamda insan kavramını da sorunsallaştırır. Derrida, yukarıda adı geçen kitabında bir kediyle duş sonrası karşılaşmasını anlatır; kedinin bakışları karşısında bir nevi utanma duyar ancak kedinin kendisine ayıplayan toplumsal gözlerle bakmayacağını da farkındadır. Bu karşılaşmadan ilhamla kendisine, dolayısıyla bize de, “ben kimim” sorusunu yöneltir. Hayvan meselesini, “*benim kim olduğum*” sorusuyla ilişkilendirir.²⁶ Böylece normatif insan tanımında hapsolmanın dayattığı düşünme çerçevelerini, bizzat insan kavramının ötesine geçmenin vesilesine dönüştürür. Derrida’ya göre “hayvan” adlandırması, hem diğer canlılar karşısında insana hitap etme yetkisi ve hakkı verir hem de insanı onlar karşısında tanımlar ve kurar.²⁷ Bu adlandırmadan kurtulma yolu olarak yeni bir sözcük türetir: *animot*.²⁸ Hayvan kelimesini, herhangi bir çoğul eki koymadan çoklulaştıran, *bios* ile *zoë* arasındaki geriliminden uzak, içine beni, bizi katan bir sözcüktür bu.

Giorgio Agamben, *Açıklık: İnsan ve Hayvan* adlı kitabında insan ile hayvan arasında kurulan ayrımın kendine has bir işleyişi olduğuna işaret eder. Agamben burada, “insan/hayvan, insani/insani olmayan karşıtlığını sürekli yeniden kurarak *insan imal eden*” bir antropoloji makinesinden söz eder.²⁹ Ancak bu makine bir

26. Koyuncu, age, s. 39; Jacques Derrida, *L’animal que donc je suis* (Paris: Galilée, 2006).

27. Derrida, age., s. 43.

28. Derrida, age., s. 73. Fransızca hayvan anlamına gelen “animal” sözcüğünün çoğulu olan “animaux” ile Derrida’nın önerdiği “animot” eşseslidir, aynı şekilde okunur. Fark grafik gibidir, fakat bir de anlam farkı vardır: “animaux” hayvan anlamına gelen sözcüğün çoğuludur, “animot” sözcüğü ise “animal” ile bizzat sözcük anlamına gelen “mot”nun iç içe geçmesiyle oluşmuştur. Derrida bu sözcüğün bir sözcükten ibaret olduğunun altını çizerek, sonsuz bir tekilik çeşitliliğini tek bir kavramın çoğul formuna indirgemekten kaçınmayı hedefler.

29. Giorgio Agamben, *Açıklık: İnsan ve Hayvan*, çev.: Meryem Mine Çilingirlioğlu (İstanbul: YKY, 2009), s. 42.

türlü keskin hatlar çizemez. Çünkü sınırları sürekli yeniden çizilen kapsama ve dışlama hamleleriyle işleyen bu makine daima yeni istisnalar üreterek nihayetinde neyin insani olup neyin olmadığı konusunda belirsizliğe yol açar.³⁰ “[İ]nsani yaşam ile hayvansal yaşam” arasındaki kategorik ayırım, insan yararına olduğu iddiasıyla hayvanlar üzerinde deneyler yapılabilmesinin de gösterdiği gibi, “hareket halindeki bir sınır” misali yaşayan insanın içinde belirsiz bir yerden geçer ve insan yaşamı içinden hayvansal yaşam adını verdiği bir şey ayırır.³¹ Agamben antropoloji makinesinin inşa ettiği sınırların sabit ve belirgin bir sınıra yahut yalnız madde-selliğe indirgenemeyecek denli geçişli ve değişken olduğuna işaret eder. Bu geçişliliği de insanın hayvanlığı ile insanlığı arasında bir çatışma olarak görür. Üstelik bu, ona göre, siyasal bir çatışmadır.³² Bu siyasal çatışma vurgusu ise bizi bu ikiliğin kutupları arasındaki geçişlilikleri çözümlemeye sevk ediyor.

Hayvanın insanın kimliğini kuran antropolojik bir işlevi olduğuna dikkat çeken³³ Vinciane Despret de felsefede hayvanlık (*animality*) meselesinin soyut insan ve hayvan kategorileri üzerinden tartışılmasına karşı çıkar. Hayvanlardan yola çıkan düşünme eyleminin hayvanların somut halini hızlıca terk etmesini eleştirir ve hayvanlara geri dönme, onlarla birlikte düşünme çağrısında bulunur.³⁴ Hayvanları edilgen nesnelere indirgemekten kaçınan, onlarla *birlikte dönüşmeye* işaret eden bir yaklaşımdır

30. Agamben, age.

31. Agamben, age., s. 23. Bu kitapta Güray Tezcan ve Aslihan Niksarlı'nın makaleleri hayvan deneylerini incelemektedir.

32. age., s. 82.

33. Vinciane Despret, “Anthropo-éthologie des non-humains politiques”, *Ethology and ethnology: the coming synthesis*, vol. 45(2), (2006), s. 212.

34. Vinciane Despret, “Why I had not read Derrida” *French Thinking about Animals*, Mackenzie Louisa ve Posthumus Stephanie (der.), (East Lansing: Michigan State University Press, 2015), s. 97. Benzer bir eleştiriyi Donna Haraway, Deleuze ve Guattari'nin *hayvanoluş (becoming-animal)* kavramsallaştırmaları için yapmaktadır (Haraway, 2008, s. 27-28).

bu. Despret, bu açıdan *Hayvanlara Doğru Soruları Sorsaydık...*³⁵ kitabında “doğru soruları” sormanın önemini ve birlikte düşünmenin barındırdığı dönüşüm gücünü vurgular. Dönüştürücülüğü yakalayabilmek için gereken soru örneğin “bir aslanın ne olduğu” değildir; “birinin nasıl bir aslana dönüştüğü”, “sadece aslan topluluğunda, türdeşleri arasında değil; aynı zamanda bilimsel çalışmalarda da nasıl aslan olunduğu”dur.³⁶ Dolayısıyla hayvan meselesi bilme biçimi ile *dönüşüm* arasındaki bağlantıya da işaret eder. Despret’nin de biliminsanları ile çalıştıkları hayvanlar arasındaki ilişkide dikkat çektiği gibi bu *birlikte oluş*, “tamamen ötekine *dönüşme* değil; ötekiyle *birlikte dönüşme* olanağı[dır] [...] özdeşleşmek değil, karşılıklı alışveriş ve yakınlık içine girme olanağını kabul etmek ve yaratmaktır.”³⁷

Donna Haraway, Despret’den esinlenerek kullandığı *birlikte oluş* kavramını, ilişkinin kuruculuğunu ifade eden kavramlardan birine dönüştürür: “ilişkinin tarafları ilişkiyi öncelemez;” hepsi, *birlikte dönüşümün* meyveleridir.³⁸ Sibel Yardımcı “Hepimiz Likeniz” makalesinde Donna Haraway’in “doğalar, kültürler, özneler ve nesnelerin, dünyaların iç içe geçmiş şekillenişini (*worlding*) önceleme”diğini belirtir, asıl vurgu her şeyin ilişkili olmasıdır: “nesneleri ve özneleri (ve tüm –yoldaş– türleri) belirli kategori ve kutuplarda sabitleyen, nihayetinde geçici bazı konfigürasyonlardır [...] Haraway bu konfigürasyonlara dolanıklık adını verir.”³⁹ Dünyaların şekillenışı, bazı sabitlikleri içermekle birlikte sürekli

35. Vinciane Despret, *Doğru Sorular Sorsaydık Hayvanlar Ne Söyledi?*, çev.: A. Nüvit Bingöl (İstanbul: Tellekt, 2019).

36. Vinciane Despret, “The Becomings of Subjectivity in Animal Worlds”, *Subjectivity*, 23, (2008); H. Kiraz Özdoğan, *Kolektif Ekotarım: Longo Mai’de İnsanların Özyönetimi, Diğer Canlıların Yönetimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü, Haziran 2019), s. 233.

37. Despret, 2019, s. 35-36.

38. Haraway, 2008, s. 17.

39. Sibel Yardımcı, “Hepimiz Likeniz!”, *Türkiye’de Feminist Yöntem*, Emine Erdoğan ve Nehir Gündoğdu (der.), (İstanbul: Metis, 2020), s. 107.

bir dönüşümü ifade eder. Hayvan meselesiyle ilgili araştırmalar da Haraway'ın kavramlarıyla söyleyecek olursak, bu *dolanıklık*-ları ve *birlikte dönüşüm*leri yorumlama çabası içindedir. Böylece insanların ve hayvanların (tabii diğer varlıkların da) birlikte dönüşmesi ihtimallerini düşünmeye zemin hazırlarlar.

Birlikte dönüşüm veya *birlikte oluş* kavramlarının ifade ettiği bu dolanıklık, birçok sosyal bilim çalışmasında toplum, kültür gibi anlamları kendinden menkul kabul edilen kavramları yerinden eden bir yaklaşım sunar. Hayvan meselesini tartışmak, benzer biçimde sosyal bilimlerin insanlar için kullandığı kavramların da dönüşmesinin yolunu açmıştır. Nitekim Bob Carter ve Nickie Charles da “The Animal Challenge to Sociology” makalelerinde toplum teorisinin insanı norm kabul ettiğine (*anthroponormative*) dikkat çekerek toplum yaşamını diğer canlılarla birlikte oluşturduğumuz için toplum kavramını insan dışındaki hayvanları da kapsayacak şekilde tanımlamayı önerirler. Bu şekilde, insan ve diğerleri (hayvan, bitki vs.) türünden ayrımları yeniden üretme ikileminden kaçınmak mümkün olur; bunun yerine birlikteliğe dikkat çekerek çeşitli “insan” olma halleri de sorunsallaştırılabilir.⁴⁰

Bruno Latour aktör ağ teorisini (AAT) anlattığı kitabında⁴¹ (ki kendisi bu teorinin bilinen kurucu figürlerindendir) sadece insanların fail olarak düşünüldüğü sosyal bilim yaklaşımlarının eleştirisine önemli bir yer ayırmıştır. Latour, birbirinden çok farklı görünen anaakım ve eleştirel sosyal bilim çalışmalarının ortak paydası olarak *toplumsal*'ın somut ilişkilerden daha büyük, neredeyse gizemli bir güç varsayılmasını eleştirir. AAT yaklaşımı, insan ile insan olmayanlar arasında hiyerarşi kurulmasına karşı

40. Bob Carter ve Nickie Charles, “The animal challenge to sociology”, *European Journal of Social Theory*, no: 21(1), (2018).

41. Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, (New York: Oxford University Press, 2005).

çıkar ve araştırmacının tüm eylem ve eyleyenleri aynı düzlemde simetrik olarak ele almasını önerir.⁴² Toplumsal olan, insanların kendi aralarındaki veya insan ile insan olmayan arasındaki hiyerarşinin genel geçer bir açıklaması değildir. Latour'a göre toplumsalın inşası, toplumsal olmayan bir dizi unsur arasındaki hareketi ve insan olmayan failleri içerir.⁴³ Bu nedenle eylediği varsayılan aktörler yerine eylemler ve bu eylemleri ortaya çıkaran somut bağlar tarif edilmeli, söz konusu eylem ve bağların inşa süreçlerinden söz edilmelidir. Araştırmacı bir yandan kendi failliğinin bu bağlantıların oluşmasındaki etkisini ortaya çıkararak kendisini de ağına içine dahil eder. Latour'a göre herhangi bir canlı/cansız ayrımı yapmaksızın, failliğiyle belli süreç ya da örüntülerin oluşmasına etki eden her türlü şey, "insan" kategorisiyle aynı "düzayak" (*flat*) ontolojide ele alınmalıdır.⁴⁴ Bu da AAT araştırmacılarının bakterilerden teknolojilere kadar genellikle toplumsal olarak görülmeyen birçok şeyin failliğini açığa çıkarmaları ve toplumsal olanın nasıl bir örgü içinde bir araya geldiğinin izini sürmeleri anlamına gelir.

AAT'nin insan olmayanları fail olarak toplumsal analize dahil etmesi daha çok bilim ve teknolojiyle ilgili araştırmalarda karşımıza çıkar.⁴⁵ Ancak birçok araştırmada hayvanların da fail olarak analize dahil edildiği görülür. AAT yazınının öncülerinden Michel Callon, örneğin, Saint Brieuc Körfezi'nde yürütülen balıkçılık faaliyetlerinde midyelerin failliğini de hesaba katmıştır.⁴⁶

42. age, s. 76. Latour'un simetri önerisi, sadece insanların eylemlerinin iradi olduğu, insanın dışındaki maddi dünyadaysa somut nedensellikler olduğu varsayımına karşı çıkar.

43. age, s. BB, 194.

44. age, 165-172. Latour *flat* kavramını haritacılık terminolojisinden aldığını ve bunu analizindeki hiçbir unsurun indirgenebilir olmadığını vurgulamak için kullandığını söyler.

45. Hacer Ansal; Mehmet Ekinci ve Duygu Kaşdoğan, "Bilim, Teknoloji ve Toplum Çalışmaları'na bir giriş" *Toplum ve Bilim*, 144, (2018), s.19.

46. "Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen at St. Brieuc Bay", *The Sociological Review*, (Mayıs 1984).

Yine Anne Marie Mol ile John Law'un veterinerlik pratiklerinde koyunların failliğine⁴⁷ yer verdiği görülürken, Marianne Lien de büyük somon çiftliklerinde somonların failliğine atıfta bulunur.⁴⁸ Tüm bu çalışmalarda insanlar, hayvanlar, farklı türden canlılar ve teknolojiler arasındaki somut bağlar ortaya konur. Böylece insan toplumsalın inşasında merkezde yer almaz, canlı/cansız ayrımı da devreye girmez.

AAT yaklaşımının "toplumsal" kavramına getirdiği eleştirinin benzerini türler arası bağımlılık ve *birlikte oluş* ilişkilerini odağına koyan "çokturlü etnografi"de (*multispecies ethnography*)⁴⁹ de bulabiliriz. Her ne kadar bu yazın tür kavramına başvursa da,⁵⁰ insanın sınırları biyolojik olarak belirlenmiş bir özne olduğu varsayımına karşı çıkılır. Farklı türlerin bir aradalığını inceleyerek bir yandan türleri ayıran sınırların zorunlu bir kesinlik taşımadığına, diğer yandan da başta biyoloji olmak üzere doğa bilimlerinin ürettiği bilgiyle diyalog içinde insanmerkezci olmayan bir sosyal bilimin olanaklılığına dikkat çeker.⁵¹ Anna Tsing ile Matsutake Dünyalarını Araştırma Grubu (*Matsuta-*

47. John Law ve Annemarie Mol, "The actor-enacted: Cumbrian sheep in 2001", *Material Agency: Towards a Non-Anthropocentric Approach*, Carl Knappett ve Lambros Malafouris (der.) (Dusseldorf: Springer, 2008), s. 57-78. John Law, "Care and killing: tensions in veterinary practice", *Care in Practice: On Tinkering in Clinics, Homes and Farms*, Annemarie Mol (der.); Ingunn Moser ve Jeannette Pols, (Bielefeld: Transcript, 2010), s. 57-69.

48. Marianne Lien, *Becoming Salmon: Aquaculture and the Domestication of a Fish* (Berkeley: University of California Press, 2015).

49. S. Eben Kirksey, ve Stefan Helmrich, "The Emergence Of Multispecies Ethnography", *Cultural Anthropology*, 25:4, (2010), s. 545-576; Ezgi Burgan, "Çoklu Türler Etnografisi: Yüz Yüze Bir Araştırma İmkânı Üzerine Düşünceler", Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi, 4 (1), (2017), s.115-134.

50. Belirli ve sabit türleri temel alarak düşünmenin yetersizliğine dikkat çeken eleştiriler için bkz.: Tim Ingold, "Anthropology beyond humanity", *Suomen Antropologi: Journal of the Finnish Anthropological Society*. Sonbahar, no: 38(8). (2013). Türlerin çoğulluğuna dünyaların çoğulluğunu eklemeyi öneren yaklaşım için bkz.: Marisol de la Cadena, "Interface as ethnographic site that is also method" *Hau: Journal of Ethnographic Theory*, 5 (1) (2015), s.466, 437-475.

51. Kirksey ve Helmrich, age.

ke Worlds Research Group), mantarları toplayarak ticaretini yapan insanları ve mantarların biyolojik süreçlerini çokturlu ilişkiler olarak incelerler.⁵² Laura Ogden, Florida bataklığındaki insanların, sakızağaçlarının ve timsahların dünya kurma pratiklerini (*world making practices*) dolanıklık kavramıyla inceler.⁵³ Heather Paxson peynircilik zanaatında, Stefan Helmrich ise su biyolojisi araştırmalarında mikroorganizmaların⁵⁴ fail olmalarını odağına alır. Çokturlu etnografi araştırmaları, farklı türde canlıların birlikte yaşayışlarına, dönüşümlerine ve *birlikte oluşlarına* odaklanırken, insanın bu dolanıklığın ancak bir bileşeni olduğunu, dolayısıyla analizin merkezine yerleştiremeyeceğini de ortaya koyar.

Doğa ve Kültürün Ötesinde

İnsan türünün merkeze konmasına ve *birlikte oluşun* görmezden gelinmesine yönelik eleştirileri doğa-kültür ayrımının tersyüz edilmesinde de bulabiliriz. Etoloji üzerine çalışan felsefeci Dominique Lestel, hayvanları doğaya gömülü gören ve onları değişmez tür özellikleri içinde sabitleyen anlayışa odaklanır. Bilimlerin hayvanları kültürden ayrı bir doğaya içkin kavramasını eleştirir ve hayvan kültürü kavramını önerir. Doğayla herhangi bir karşıtlık kurmaksızın, kültürün hayvan yaşamına içkin olduğu görüşü,⁵⁵ Lestel'e göre etolojideki iki baskın temel eğilime

52. Matsutake Dünyalarını Araştırma Grubu için bkz.: Choy vd., "A New Form of Collaboration in Cultural Anthropology: Matsutake Worlds", *American Ethnologist*, 36, (2009), s.380-403; Anna Lowenhaupt Tsing, *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*, (Princeton: Princeton University Press, 2015).

53. Laura Ogden, *Swamplife: People, Gators, and Mangroves Entangled in the Everglade* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011).

54. Heather Paxson ve Stefan Helmreich, "The Perils and Promises of Microbial Abundance: Novel Natures and Model Ecosystems, from Artisanal Cheese to Alien Seas", *Social Studies of Science*, 44, no. 2 (Nisan 2014), s.165-193.

55. Raphaël Bessis, "Entretien avec Dominique Lestel", *Le Philosophoire*, no. 27, (2006/2), s. 29-41.

karşıdır. Bunlardan ilki, hayvanların hep aynı davranışları tekrarladığı fikridir; ikincisi ise hayvanların hep aynı biyolojik veya yaşamsal işlevlerden oluştukları ve bunlara uygun içgüdüleri zaten var olduğu için hiçbir sosyal aktarıma ihtiyaç duymadıkları iddiasıdır. Lestel bunlar karşısında kültürlerin çoğulluğunu ve değişim geçirme özelliklerini insan olmayan hayvanlara da atfederek genişletir ve kültürlerin çoğulluğu içinde yaşamı müşterek düşünmeye kapı açar.⁵⁶

Kültürü, insana özgü olmaktan çıkaran başka bir yazar da Eduardo Viveiros de Castro'dur. Viveiros de Castro, Amazon yerlilerinin bakış açısına göre kültürün değil doğanın çoğul olduğunu, buna karşılık birçok canlı türünün tek bir kültürü paylaştığını belirtir.⁵⁷ Amazon yerlileri hayvan maskeleri takar yahut hayvanlara ait çeşitli öğelerle "giyinirler". Bu maskeler ve giysiler farklı türlere ait bedensel olanakları harekete geçirir, bedenlerin duygulanım kapasitelerini dönüştürerek insanların kimi hayvanlarla aynı doğada ilişkilmesini mümkün kılar. Burada beden ruhun giysisi değil, giysi bir nevi bedendir. Hayvanlar da kendi giysilerinden sıyrıldıklarında insanlarla aynı doğada olabilirler. Kendilik biçimleri, çevreyle ilişkilendirme kategorileri bütün varlıklarda aynıdır; yalnız bedenlerin duygulanım kabiliyetleri, dolayısıyla türlerin doğaları farklıdır. Viveiros de Castro burada aynı doğaya dair farklı düşünceleri, temsilleri ya da kültürleri olan varlıklardan değil, farklı doğalarda olup da bulundukları doğayla ilişkilendirme biçimleri ortak bir kültür oluşturan varlıklardan söz eder. Benzer bedensel duygulanım olanakları, bunlara sahip varlıkların birbirlerine aynı türden görünmesini sağlar; bu

56. Raphaël Bessis, age.

57. Eduardo Viveiros de Castro, "Perspectivism and Multinaturalism in Indigenous America", *The Land Within: Indigenous Territory and the Perception of the Environment*, Alexandre Surrallés ve Pedro García Hierro (der.), (Copenhagen: IWGIA, 2005), s. 36-74.

anlamda “insan” olmak da belirli türden varlıkların kendilerini görme biçimidir.⁵⁸ Dolayısıyla farklı türlerin kendi kendileriyle ilişkileri üzerinden ortaklaşabilmesi kültürün tekilliliğine, bedensel (duygulanımsal) farklar üzerinden ayrışması ise doğaların çoğulluğuna işaret eder.⁵⁹

Başka bir eğilim de doğa ve kültür kavramlarından herhangi birini hayvanlara genişletmek veya bunları çoğullaştırmak yerine bu ikisi arasındaki ayrımı ortadan kaldırmaya yöneliktir. Bu konuda öncü çalışmalardan biri olarak Philippe Descola’nın *Doğa ve Kültürün Ötesinde* kitabı anılabilir.⁶⁰ Descola da tıpkı Castro gibi Amazonlar’da çalışır. Buradaki insanlar, hayvanlar ve bitkiler arasında belirgin ontolojik ayrımlar bulunmadığına, tersine bunların arasındaki geçişliliğe ve sürekliliğe dikkat çeker. Dünyanın birçok yerinde “bizim ‘doğa’ dediğimiz şeye tekabül”⁶¹ etmeyen, aşkın veya toplumsallaştırılması gereken bir doğa mefhumunun olmadığını vurgular. Bu ve benzeri yaklaşımların sanılanın aksine yaygın olduğunu belirterek antropolojinin doğa/kültür, insan/insan olmayan gibi ikiliklerden vazgeçmesi gerektiğini savunur. Antropolojinin *anthropos* yerine bütün var olanların kolektifliğiyle ilgilenen bir “ilişkiler ekolojisi”ne yoğunlaşmasını önerir.⁶²

Eduardo Kohn da *How Forests Think* kitabında⁶³ herhangi bir türe veya türler arası ilişkilere yoğunlaşmayan, hatta bedenlere ve söylemlere hapsolmayan bir yaklaşım geliştirmeye

58. Viveiros de Castro bu tamamen ilişkisel ontolojiyi *Amerindian perspectivism* olarak isimlendirir. İnsan ya da özne olmanın ortak kültür olmasını insanmerkezcilik değil olsa olsa insanbiçimcilik olarak isimlendirebileceğimizi iddia eder. age, s. 51.

59. age, s. 50.

60. Philippe Descola, *Doğa ve Kültürün Ötesinde*, çev.: İsmail Yerguz (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013).

61. age., s. 5, 13.

62. age.; Phillippe Descola, *L’écologie des autres* (Versailles: Quae, 2011).

63. Eduardo Kohn, *How Forests Think: Toward an Anthropology Beyond the Human* (Berkeley: University of California Press, 2013).

çalışır. İnsanın bilen özne olarak ayrıcalıklı ontolojik statüsünü sorunsallaştıran “yaşam antropolojisi”⁶⁴ adını verdiği bir yaklaşım geliştirir. Bütün yaşam formlarını birbirine bağlayan bir dizi farklı sürekliliğe dikkat çeken yaşam antropolojisi önermesinde anlam üretimine (*semiosis*, yani işaretlerin [*signs*] yaratılması ve yorumlanması) yoğunlaşır⁶⁵ ve bu üretimin sadece söylem alanı içinde bulunmadığını, yaşamın ontolojik sahasına da ait olduğunu belirtir. İnsan dışındaki kendilik biçimlerini ve insanın onlarla etkileşimini anlamak için ne hayvan bedenleriyle insan anlamlandırmaları arasına ayırım koymak, ne de beden ile anlamı birleştirmek işe yarar. Kohn, anlamları yeni bir zemine oturtan başka bir temsil sistemine ihtiyacımız olduğunu belirtir. Çünkü anlamların, şu veya bu şekilde bedenleştiğini; her zaman maddesel süreçlerle az veya çok dolanık olduğunu,⁶⁶ zaten onu başkalarıyla en başından beri paylaşmakta olduğumuzu iddia eder.⁶⁷ Yaşam temel olarak semiyotiktir, anlamla dolanıktır; insanın dışından da dolanır, insan olmayanlarda da mevcuttur.⁶⁸

Descola’nın antropolojinin araştırma nesnesi olarak *Anthropos*’tan vazgeçmeye ya da Kohn’un “yaşam antropolojisi” çağrısına benzer olarak Tim Ingold da bizleri “insanlık ötesi antropoloji”ye davet eder. Ona göre antropoloji sürekli başkalarıyla birlikte oluşu kapsamalı, dolayısıyla biz ve onlar biçimindeki sabitleyici ayrımları reddetmelidir. Bunun için de hareketli/canlı varlığı eylem tarzında (yani faili fiilinden ayırmadan) düşünmeye

64. Eduardo Kohn, “How dogs dream: Amazonian natures and the politics of transspecies engagement”, *American Ethnologist*, 34 (1), (Şubat 2007).

65. Kohn, 2007; 2013.

66. Kohn, 2007, s. 5.

67. Kohn, 2013, s. 9.

68. Kohn’un Ávila (Ekvator, Yukarı Amazonlar) köylülerinin köpeklerinin uyurkenki davranışlarına bakarak onların rüyalarını yorumlamalarını türler arası ayrımları aşan karma bir dil (*transpecies pidgins*) olarak tanımlaması buna örnek olarak gösterilebilir.

çağırır: *humaning, babooning, reindeerling*⁶⁹ vb. Ingold da tıpkı bu yazıda andığımız kimi yaklaşımlar gibi, (örneğin Latour'un AAT'sinde ya da Despret'nin somut hayvanlar üzerine düşünme çağrısı) araştırma yöntemleri üzerine düşünür. Yukarıda andığımız *birlikte oluş* perspektifine benzer şekilde, onlar "hakkında" araştırma yapma anlayışından ziyade araştırılanı da araştırma sürecinin içine dahil eden "onlarla birlikte araştırma" anlayışını önerir. "Onlar"a insan dışındakileri nasıl dahil edebileceğimizi, bilme biçimlerimizi araştırma yöntemleri açısından nasıl dönüş-türebileceğimizi araştırır.

Feminist yöntem tartışmalarının birikimi ışığında, bir araştırmanın daha az insanmerkezci veya daha az türcü olup olmadığı yahut hayvan meselesine dokunup dokunmadığını söz konusu araştırmanın hangi yöntemleri kullandığına bakarak söyleyemeyeceğimizin farkındayız.⁷⁰ Ancak kuramla yöntem arasındaki bağı göz ardı etmemek ve yöntemin sınırlarıyla araştırmacının kabiliyetlerini bir arada düşünmek gerekiyor.⁷¹ O halde insanı norm kabul eden ayrımların ötesine geçebilecek niteliksel araştırma yöntemlerini nasıl düşünebiliriz?

Despret araştırmacının sadece yazma ve düşünme biçimlerini değil, duygularını da düzenleyen bir dizi normu zaten içselleştirdiğini vurgular.⁷² Bu normlar araştırma sürecine de yansır. Lynda Birke'nin etnografik çalışma deneyiminin de gösterdiği gibi araştırma için kilit katılımcıyla mülakat yapılmadığında

69. Ingold, 2013, s. 20. Bu ifadeleri insanmak, bobunmak, ren geyikmek şeklinde çevirebiliriz.

70. Emine Erdoğan ve Nehir Gündoğdu, "Niçin-Türkiye'de Feminist Yöntem?" *Türkiye'de Feminist Yöntem* içinde, Erdoğan Emine ve Gündoğdu Nehir (der.), (İstanbul: Metis, 2020).

71. Nik Taylor, "Animals, Mess, Method: Post-Humanism, Sociology and Animal Studies", *Crossing Boundaries*, Lynda Birke ve Jo Hockenhull (der.), (Leiden-Boston: Brill, 2012), s. 48.

72. Despret, 2015, s. 97.

“etnografi ‘yapmak’, hiç de kolay” olmayabilir.⁷³ Bu yüzden tıpkı feminist yöntem tartışmalarında olduğu gibi araştırma yöntemlerini güncellemek ve normatif ayrımların ötesine taşıyabilmek önemlidir. Nitekim hayvan meselesini dert edinen araştırmacılar kullandıkları yöntemleri eleştirir ve onları dönüştürmeye çalışırlar. Örneğin eleştirel söylem analizi (ırkçılık ve cinsiyetçilikle ilgili tartışmaların yanı sıra) hayvan meselesinin açtığı tartışmaları besleyecek şekilde dönüştürülebilir.⁷⁴ Tarihçi Eric Baratay “hayvanların tarihinin, hayvanların insan[merkezci] tarihi” olarak yazılmasını eleştirmiş ve tarih-etoloji karışımı bir araştırma yürüterek hayvanların burada gerçek varlıklar⁷⁵ olarak temsil edilmesini önermiştir. Baratay’ın işaret ettiği kavrayış dönüşümünü, katılımcı gözlem ve etnografi⁷⁶ için de düşünebiliriz.

Hamilton ve Tyler diğer hayvanlarla “insanlar arasındaki asimetrik güç ilişkisini kabul eden ve bunu dengelemeye çalışan bir bakış açısıyla”⁷⁷ katılımcı gözlem ile etnografiyi dönüştürmeye yönelik bir eğilimden söz ederler. Yöntemsel olarak gündelik hayata dikkatle bakması, bu bakışla insan-hayvan ilişkilerinden içgörüler edinmeye⁷⁸ açık olması ve duyguları da araştırma sürecinin içine katmaya⁷⁹ çalışması, katılımcı gözlemin ve etnografinin insan-merkezci olmadan yapılmasının önünü açabilir. Bu olanak sadece

73. Lynda Birke, “Studying human-animal relationships”, *The Rise of Critical Animal Studies*, Nik Taylor ve Richard Twine (der.), (Londra ve New York: Routledge, 2014), s. 74.

74. Arran Stibbe, “Language, Power and Social Construction of Animal” *Society and Animals*, 9:2, (2001),

75. Eric Baratay, “Building an Animal History”, Posthumus, Stephanie (çev.), *French Thinking about Animals*, Louisa Mackenzie ve Stephanie Posthumus (der.), (East Lansing: Michigan State University Press 2015), s.3-14.

76. Bu ikisindeki ayrım hakkında toparlayıcı bir özet için bkz.: Ingold, 2017.

77. Lindsay Hamilton, ve Nik Taylor, *Ethnography after Humanism: Power, Politics and Method in Multi-Species Research*, (New York, NY: Palgrave Macmillan, 2017), s. 8.

78. Ingold, 2017, s. 23.

79. Florent Kohler, “Sociabilités animales”, *Études rurales*, no. 189, (2012), s. 18.

hayvan meselesinin açtığı tartışmalarla ilişkili değildir kuşkusuz. Araştırma yöntemlerinde araştırmacının konumunu ve nesne-özne ikiliğini sorunsallaştıran düşünömsellik⁸⁰ ve feminist yöntem de bunun bir parçasıdır aynı zamanda. Hayvan meselesi, tür ayrımlarının kuruluşunu sorunsallaştıran yaklaşımıyla bu yöntem tartışmalarının derinleşmesini sağlar.

Katılımcı gözlemin bir araştırma yöntemi olarak yaygınlaşmaya başladığı 20. yüzyıl başında antropologlar ve etnologlar⁸¹ başta olmak üzere sosyal bilimlerden birçok araştırmacı, hayvanlarla yaşayan veya avcı-toplayıcı olarak isimlendirdikleri topluluklarla uzun süre birlikte yaşamaya başlarlar. Her ne kadar diğer canlıların kültürel-sembolik nesne⁸² veya kaynak olarak temsil edilmeleri hâkim yaklaşım olarak kalmışsa da⁸³ bu araştırmacıların bazıları, diğer hayvanların akıllı ve insanlarla ilişkilerinde etkin olduklarına dair gözlemlerini araştırma sonucu olarak bizlerle paylaşır.⁸⁴ Bazıları ise bunu insanbiçimci bir fantezi olmakla eleştirir,⁸⁵ sessiz ve derinden hiyerarşik bir kavrayışla onlardan birer nesne gibi⁸⁶ söz etmeye devam eder. Ne olursa olsun katılımcı gözlemi, bu yazıda bahsettiğimiz 1970'ler sonrası hayvan meselesiyle ilgili

80. N. Serpil Altuntek, *Yerli'nin Bakışı, Etnografya: Kuram ve Yöntem*, (Ankara: Ütopya, 2009).

81. Catherine Rémy, "Agir avec l'animal. Pour une approche ethnographique des relations hybrides", *L'Année sociologique*, vol. 66(2), (2016).

82. age., s. 301.

83. Örneğin Marcel Mauss, 1926'da yayımlanan *Manuel d'ethnographie* adlı kitabında her ne kadar hayvanlarla ve bitkilerle ilişkileri "Üretim Endüstrileri" başlığı altında verse de hayvanlar ve insanlar arasında semiyotik bir ilişki olduğuna dikkat çekmiş ve insanların bitki ve hayvanları takip etmek zorunda olduğunu söylemiştir (Paris: Payot, 2002, s. 49).

84. Shirokogoroff 1935'den aktaran Tim Ingold, "On Reindeer and Men", *Man* (N.S.), no: 9 (4), (1974). s. 523.

85. Robert Paine, *Reindeer and Men* (Editöre Mektup), 10 (4): s. 618–619, aktr. Tim Ingold, "Anthropology Beyond Humanity" içinde, Mayıs 2013. 1975'den aktaran Ingold, 2013.

86. Hamilton ve Taylor, 2017, s. 3.

dönemeçten çok önce dahi, diğer hayvanlarla teması da içeren bir yöntem olarak kullanırlar. Dolayısıyla hayvan meselesiyle gelen dönüşümün katılımcı gözleme etkisinin, araştırmacıyla diğer hayvanların karşılaşmasını mümkün kılması noktasında değil de yukarıda belirttiğimiz gibi araştırmacının alet çantasındaki soruların ve kavramların dönüşmesi noktasında önemli olduğunu düşünebiliriz. Bugün bir araştırmacı, yöntemsel açıdan tüm yaşayanları bir arada incelemeye yönelik çıkarımları olan bazı yaklaşımlardan (çokturlü etnografi, yaşam antropolojisi ya da insanlık ötesi antropoloji gibi) etkilenecek katılımcı gözleme dayalı bir araştırma tasarlayabilir. Böyle bir araştırma katılımcı gözlemin “onlarla birlikte araştırıyoruz” önermesindeki⁸⁷ “onlar”a insan dışındaki hayvanların da dahil edilmesini sağlayabilir.

“Hayvanlarla birlikte araştırma”nın sosyal bilimlerin satranç tahtasının⁸⁸ neresine yerleşeceği çeşitli yaklaşımlara göre farklılık göstermektedir. Bu konudaki görüşlerden biri hayvan davranışlarını etolojik açıdan incelemekten ziyade hayvanların varlığının çeşitli aktörlerce nasıl görüldüğünü incelemektir.⁸⁹ Hayvanlarla ilgilenen insanların ifadelerine başvurmak, onlarla çalışan insanların dolayımının öne çıkması, birçok araştırmacının başvurduğu bir yöntemdir. Örneğin “Listening to Voices” makalesinde Lyn-da Birke, “insanlarla konuşma yoluna başvurduğunu” aktarır.⁹⁰ Türkiye’de yayımlanmış örneklerle baktığımızda, *Şehir ve Hayvan* derlemesinde Figen Uzar Özdemir’in katırlarla çalışanların

87. Ingold, 2013, s. 21.

88. Vincent Leblan ve Mélanie Roustan (2017) satranç tahtası benzetmesini antropoloji için kullanmaktadır. Biz bunu diğer bilimlere de yaydık. (“Introduction. Les animaux en anthropologie : enjeux épistémologiques”, *Lectures anthropologiques*, [2017/2]).

89. Catherine Rémy, “Agir avec l’animal. Pour une approche ethnographique des relations hybrides”, *L’Année sociologique*, vol. 66(2), (2016).

90. Lynda Birke ve Jo Hockenhull, “Introduction: On investigating Human-Animal Relationships”, *Crossing Boundaries*, Lynda Birke ve Jo Hockenhull (der.), (Leiden-Boston: Brill, 2012), s.74.

ifadelerine başvurarak katırların da fail olduklarını gösterdiği⁹¹ veya Ezgi Burgan'ın bu kitaptaki makalesinde hayvanlarla çalışan kadınların ifadelerine başvurduğu çalışmalar karşımıza çıkar. Nesnesi insan olan bilimlerin hayvanları içermek için geliştirdiği bu yaklaşım, araştırmacının hayvanlarla etkileşimini sınırlandırması anlamına da gelir. Her araştırma sorusunun araştırma sürecinde dönüştüğünü göz önünde bulundurduğumuzda sadece insan anlamlandırmalarına yoğunlaşmanın saha çalışmasındaki öğrenme sürecini sınırlandırabileceğini düşünebiliriz. Eğer katılımcı gözlem, yukarıda da özetlediğimiz gibi “etkileşimle” yaratılan, öğrenmeye dayalı bir süreç ise bu etkileşim neden insan-insan ilişkisiyle sınırlandırılmalıdır sorusunu sormak da pekâlâ anlaşılır. Bu sınırlandırma, tür ayrımlarını yeniden üreten veya araştırmacıyla diğer hayvanlar arasına mesafe koyan bir süreç dönüşmez mi, diye sorulabilir.

Bu konuda tekil durumlar üzerinde durmanın önemli olduğunu düşünüyoruz. Örneğin, özellikle araştırmacının doğrudan birlikte yaşamadığı hayvanlar söz konusu olduğunda yöntem meselesi daha karmaşıktır.⁹² Bu konuda başka bir görüş de araştırmacının etoloji veya ekoloji gibi alanlardaki birikimlerden yararlanması

91. Figen Uzar Özdemir, Zonguldak'taki emekçi katırlar üzerine yaptığı araştırmasında, araştırma sonuçlarının katır seyisleri ve çöp toplama işçileriyle yaptığı mülakatların yanı sıra Belediye'ye bağlı katırların ahırlarında yaptığı gözlemlerden oluştuğunu aktarır (Figen Uzar Özdemir, *Şehir ve Hayvan* içinde, Alkan Ayten (der.), [İstanbul: Patika, 2020] s. 201). Ancak makalede katırların faillikleri onlarla ilgilenen ve çalışanların aktarımlarıyla, yani dolaylı olarak yer bulmuştur; doğrudan araştırmacının katırlarla temasından çıkan ve bunların aktarıldığı bir metinden söz edemeyiz.

92. Bernard Charlier, Kuzey Batı Moğolistan'da yürüttüğü etnografik çalışmada çobanlık yapan bir ailenin yanında kalarak kurt-insan ilişkilerini, kurtları sürü gütmek (korumak) ile avlanma (yirticilik) kesişiminde konumlandırarak incelemiştir. Ancak *Faces of the Wolf* kitabının “kurtlar hakkında olmadığını” yazar. (Bkz.: Charlier, *Faces of the Wolf*, Leiden: Brill, 2015, s. 1.) Çobanların kurtları çok az gördüğünü, kısa süreli temasları olduğunu belirtir. İki yılın sonunda bile kurt ile köpeğin sesini ayıramadığını, bu konuda etnolojik bilgisinin az olduğuna dikkat çeker (age, s. 5). Üstelik kurtların, çobanların üzerinde çok konuştugu, hakkında mitler vs. ürettiği bir konu olmadığını da ekler.

gerektiği yönündedir. Albert Piette sosyal bilimlerin hayvanları içermesinin sadece *hibrit* toplumlar üzerine araştırmalarla sınırlı kalamayacağını; hayvanlarla doğrudan çalışılması gerektiğini belirtir.⁹³ Araştırmalar hayvanların insanlarla birlikte olduğu ve olmadığı zamanları ayırt etmeksizin ikisini de kapsamalıdır.⁹⁴ Piette diğer hayvanları da kapsayacak bir sosyal bilimin etoloji gibi diğer disiplinlerden eleştirel bir şekilde yararlanması gerektiğine dikkat çeker ve antropolojik zoğrafya kavramını önerir.⁹⁵ Guillo ve arkadaşları da “sosyal etkileşime ekolojik yaklaşım” da bilişsel antropolojiden ve etolojiden eleştirel biçimde yararlanmayı ileri sürer.⁹⁶ Benzer biçimde Despret ve Michel Meuret “kozmoekolojik koyun” kavramıyla kozmoloji, ekoloji ve etoloji tartışmalarını bir araya getirir.⁹⁷ Hayvanları fail kılma çabası, araştırmacıyı kendi öznel deneyiminin ötesine geçerek söz konusu hayvanları daha sistematik biçimde tanımayı amaçlayan bilimlerden yararlanmaya, buralarla işbirliği yapmaya yöneltir.⁹⁸ Böylece araştırmacı

93. Marion Vicart, Albert Piette’in Merleau-Ponty’nin fenomenolojik yaklaşımından esinlenen *phénoménographie* yöntemini köpeklerle ilgili araştırmasında uygular (Marion Vicart, “Où est le chien ? À la découverte de la phénoménographie équitable”. *Sociétés*, no. 108(2), (2010), s. 93).

94. Albert Piette, “Préface: La caniche de l’anthropologue”, *La science [humaine] des chiens*, Servais Véronique (der.), (Lormont: Le bord de l’eau, 2015).

95. age., s. 9.

96. Dominique Guillo, Nadège Lechevrel ve Cloé Mondémé, “Le chien, meilleur ami des sciences de l’homme les apports d’une approche écologique des interactions chien/humain”, *La science [humaine] des chiens*, Véronique Servais (der.), (Lormont: Le bord de l’eau, 2015).

97. Vinciane Despret ve Michel Meuret, *Composer avec les moutons: lorsque des brebis apprennent à leurs bergers à leur apprendre* (Avignon: Cardère, 2016).

98. Fransız araştırmacı Florent Kohler, örneğin, 2010 boyunca CNRS’te antropolog, tarihçi, coğrafyacı, sosyolog ve arkeozoologların katıldığı sosyal ve insan bilimlerden ödünç alınarak hayvan toplumlarına uyarlanan kavram ve yöntemleri derleyen bir program düzenlemiştir. Bir kısmı *Études rurales* dergisinin *Sociabilités Animales* (2012) sayısında yayımlanmıştır. Aynı yıl Liège Üniversitesi’nde *canine* ve insan sosyalliğinin kesişimi (*croisement des socialités humaines et canines*) isimli bir kolokyum yapılmış ve buradaki sunumlar *La science [humaines] des chiens* (2015) isimli derlemede yayımlanmıştır. <https://www.cairn.info/revue-etudes-rurales-2012-1.htm>

doğa-kültür ikiliğinin bilimsel disiplinlere yansımalarının ötesine geçmeye çaba sarfeder.

Saha araştırmaları “feminist ikilem”de⁹⁹ olduğu gibi araştırmacının bazen kendisinin de eleştirdiği faille kısmen dönüşüğünü hissettiği ve bu duyguyla uzlaşmakta güçlük çektiği anlara gebe olabilir.¹⁰⁰ Örneğin “öldürme”, yani insan ile hayvan arasındaki ayrımın en keskin görüldüğü, üstelik en yaygın yaşanan hali¹⁰¹ üzerine katılımcı gözleme dayalı araştırma yapan biri,¹⁰² savunduğu değerleri askıya alıyor gibi hissedebilir; kendini türçülüğü veya insanmerkezciliği yeniden üretiyormuş gibi hissettiği anlar yaşayabilir. Bunlar araştırmacıya orada bulunuş nedenini, araştırmacı pozisyonunu hatırlatan, “mesafeyi” kurmasını sağlayan anlardır.

Bu Kitapta Hayvan Meselesi

Bu giriş yazısında bazı izleklerini öne çıkararak gösterdiğimiz gibi sosyal bilimlerde insanmerkezcî yaklaşımları sorunsallaştıran ve insan olmayan varlıkların da fail olarak ele alınmaları

99. Diane L. Wolf, (der.), *Feminist dilemma in Fieldwork*, (Colorado: Westview Press, 1996).

100. Emine Erdoğan, “Suçluyum, Çaresizim, Kızgınım ve Kırgınım (...)” makalesinde “katılımcı gözlemlerde araştırmacının gruba kabul edilme arzusunu daha yoğun yaşamasının, araştırmacının kendi gibi davranamamayı daha sık deneyimlemesine” (s. 291) neden olduğundan ve saha çalışması sırasında “toplumsal cinsiyet normlarını yeniden üretmek zorunda kaldığı anlardan” (s. 297) söz eder. Emine Erdoğan, “Suçluyum, Çaresizim, Kızgın ve Kırgınım: Feminist Sahanın Duyguları, Gücü ve Etiği”, *Türkiye’de Feminist Yöntem*, Emine Erdoğan ve Nehir Gündoğdu (der.), (İstanbul: Metis, 2020), s. 278-306.

101. Haraway’dan akt. Despret, 2019, s. 106. Hayvan öldürme üzerine derleme bir kitap için bkz.: The Animal Studies Group, *Killing Animals*, (Urbana ve Chicago: University of Illinois Press, 2006).

102. Sosyolog Catherine Rémy’nin kesimhaneler üzerine yaptığı çalışması için bkz.: “Une denrée trouble : la viande dans l’abattoir. Jeux interactionnels autour d’un « objet » instable (observation)”, *Terrains & travaux* 2005/2 (9), s. 192-210. ABD’de et üreten endüstriyel domuz çiftliklerinin bir etnografisi için bkz.: Alex Blanchette, *Porkopolis: American Animality, Standardized Life, and the Factory Farm*, (Durham: Duke University Press, 2020).

gerektiğini savunan eleştirel bir literatür ortaya çıkmıştır. Türkiye’deki eleştirel sosyal bilim literatüründe de hayvan meselesi, on yıl öncesine nazaran daha çok yer almaktadır. Bu derleme, merkezine hayvan meselesini koyan özgün makalelerle Türkiye’de gelişmekte olan bu alana katkı sunmayı amaçlıyor. Kitapta farklı disiplinlerden (sosyoloji, antropoloji, iletişim ve edebiyat) yazarların daha önce yayımlanmamış makalelerine yer verdik. Makalelerde insanlar ile diğer hayvanları birbirinden ayırıştıran normatif pratikler, söylemler ve bunların farklı toplumsal kurumlarla bağlantıları sorunsallaştırılıyor. Bu haliyle derleme, bu ortak sorunsalı farklı açılardan ve kaynaklardan yararlanarak analiz eden bir yelpaze ortaya koyuyor ve toplumsal analizin insanın ötesine geçmesi gerektiğini bize farklı bakış açılarıyla sunuyor.

Derlemedeki tüm makaleler hayvan meselesini, insan kategorisi ve toplumlarını sorunsallaştırmadan düşünemeyeceğimizi farklı taraflarıyla gösteriyor. İlk üç makale hayvan meselesini insanlar arasındaki toplumsal eşitsizliklerle birlikte ele alıyor. Ezgi Burgan Karadeniz yaylalarında hayvanlarla hayvancılık yapan kadınlar arasındaki ilişkileri cinsiyetçilik ve türçülüğü birlikte düşünerek analiz ediyor. Benzer biçimde, Cansu Özge Özmen de 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki hayvan deneyi karşıtı mücadeleye ve bu mücadelenin duygusal edebiyattaki yansımalarına odaklanırken hayvan deneyleriyle yoksul kadınlar üzerinde uygulanan canlı deneyler arasındaki paralelliklere dikkat çekiyor. Kiraz Özdoğan ile Ali Bilgin ise biyoiktidar ve güvenlik mekanizmaları kavramlarını sokak köpeklerine yönelik yönetim mekanizmalarını analiz etmek için kullanıyorlar. Böylece insan nüfusunun yönetimiyle köpek nüfusunun yönetimi arasındaki çakışmalara yer veriyorlar. Rumeysa Çavuş insanlar ile diğer hayvanların (Çavuş’un heterotopik bir yer olarak tarif ettiği) hayvanat bahçesindeki karşılaşmalarına odaklanıyor. Özlem Güçlü sinemada filmsel alan uğruna hayvanlara zarar vermenin

nasıl normalleştirildiğini analiz ediyor. Güçlü, sinema tarihini, rol yapması için eğitilen ve zorlanan, bir sahne ya da plan için uyuşturulan, öldürülen ve ıstırapı ya da ölümü seyirliğe dönüştürülen hayvanların tarihi olarak okuyor. Böylelikle hayvanların kullanıldığı sinema yapıtlarına onların maruz kaldığı şiddetin kaydı olarak yaklaşıyor.

Güray Tezcan ve Aslıhan Niksarlı ise COVID-19 pandemi- siyle birlikte aşı üretiminde hayvan deneylerinin kullanılmasını tartışıyorlar. Tezcan, 21. yüzyılın ilk ciddi sağlık krizinde bir araştırma fazı olarak hayvan deneylerinin gözden çıkarılabil- mesini dönemin haberlerini inceleyerek tartışıyor. “Vegan aşı” üretiminin her zaman insan-hayvan ilişkilerini de biçimlendiren sömürü ilişkilerinden kopmayı mümkün kılmadığına dikkat çekiyor. Niksarlı ise salgın hastalıklara karşı aşı geliştirme ça-lışmalarında primatların kullanılmasını ele alıyor. İnsanların koronavirüsüne maruz kalma ve ondan korunma kararlarının, “sistemin yıkıcılığının salgınlara, salgınlara aşı çalışmalarına, aşı çalışmalarının ise primatların laboratuvarlarda kullanılma- sına sebep olduğu öldürücü bir döngü”nün sonucu olduğunu iddia ediyor.

Sonuç olarak derlemeye katkıda bulunan yazarların hemen hepsi, farklı yaşam biçimleri oluşturmaya yönelik çeşitli fikir- lere değiniyor. Rumeysa Çavuş bizleri hayvanat bahçelerinin meşruiyetini sorgulamaya çağırırken, Özlem Güçlü hayvanların yaşamlarının salt bir temsil ya da kayıttan ibaret olamayacağı- nın altını çiziyor. Burgan yazısını sevdiklerimizi öldürmekten vazgeçtiğimiz bir yaşam düşüyle bitirirken, Niksarlı insanların diğer canlılar üzerindeki tahakkümünü kaldırmak için ölüm hi- yerarşisinin kırılmasını öneriyor. Özmen, canlı hayvan deneyleri karşıtlığının tarihinden öğrenebileceklerimize dikkat çekerken, Tezcan hiçbir canlıyı köleleştirmeyen ve nesneleştirmeyen bir perspektife yerleşme çağrısı yapıyor. Özdoğan ile Bilgin iki ayrı

alandaki yürütülen, hayvan mücadelesiyle insan toplumlarındaki mücadelelerin birleştirilmesi fikrini destekliyor. Ve tüm bu katkılarla bu derleme insanmerkezci yaklaşımlardan sıyrılmayı ve insanın ötesine geçmeyi amaçlayan incelemeler üretmenin kaçınılmaz olarak hayvan meselesiyle uğraşmakla ve de bu meselenin berisindeki toplumsal kurguları eleştiren farklı öneriler geliştirmekle mümkün olduğunu göstermeyi amaçlıyor.

HAYVAN ÇALIŞMALARINI CİNSİYETLENDİRMEK: YAYLA COĞRAFYASINDA GEÇİTLER, KESİŞİMLER VE DEĞİŞİK DÜZENLER

Ezgi Burgan

“Sonra değneğini eline alıp uyuyan koyunları uyandırmaya başladı. Hayvanların çoğunun tıpkı kendisi gibi uykudan hemen sıyrılıp uyandıklarını fark etti. Sanki gizemli bir güç, iki yıldır, yiyecek ve su peşinde kendisiyle birlikte bütün ülkeyi dolaşıp duran koyunların yaşamına bağlamıştı yaşamını. “Bana öyle alıştılar ki, saat düzenimi biliyorlar,” dedi kendi kendine alçak sesle. Bir an daldıktan sonra, “Tersi de olabilir,” diye düşündü. Belki de kendisi alışmıştı hayvanların saat düzenine.”¹

“Bizim alışık olduğumuz görünür düzen tek değildir; bizimle birlikte var olan başka düzenler de vardır. Periler, cinler, devlerle ilgili masallar, insanların bu bir arada oluşla uzlaşma çabasından başka bir şey değildir. Avcılar bu birlikte yaşamın sürekli farkındadırlar ve bu nedenle bizim göremediğimiz işaretleri okuyabilirler. Çocuklar da eşyaların arkasına saklanma alışkanlıkları olduğu için bu birlikte yaşamı sezgisel olarak hissederler. Saklandıkları yerlerde, görülebilir, değişik düzenler arasındaki gedikleri keşfederler.”²

1 Paulo Coelho, *Simyacı*, çev.: Özdemir Ince, (İstanbul: Can Yayınları, 2019), s. 18 [çeviri değiştirildi –yhn]

2. John Berger, *Hayvanlara Niçin Bakarız?*, çev.: Cevat Çapan (İstanbul: Delidolu Yayıncılık, 2017), s. 16.

Sosyoloji alanından feminist hayvan çalışmalarına uzanan araştırmam³ için Karadeniz yaylalarına giderken aklımda Berger'in söz ettiği bu gediklere yönelik bir merak vardı. Acaba yayla, insanlarla hayvanların dünyaları arasındaki gedikleri keşfetmek ve birlikte yaşamın sürekli farkında olan bir yaşama doğru Berger'in deyişiyle "bir geçit açmak"⁴ için ne gibi olanaklara sahiptir? İnsan-hayvan ilişkilerinde, görünen dünyanın kılcallarında işleyen bu tarz bir bilme biçimi nasıl bir konumluluk ve bakışla mümkün olabilir? Bu konumluluk insanlar ve hayvanlar için nasıl bir deneyim ve anlam ifade eder? Bu sorulara bulduğumu düşündüğüm cevaplar, araştırma sürecim boyunca sıklıkla değişti ve çalışmamı yazma sürecinde olduğum bu dönemde de değişmeye devam ediyor. Ancak bütün bu değişimler arasında şunları söylemek mümkün: Yayla bir karşılaşmalar alanıdır. Yaylacılık sezonunda yaylaya getirilen hayvanların, insanların, bitkilerin ve yayla coğrafyasının birlikte dünyalar kurduğu (*making worlds*) bir karşılaşmalar alanı olarak yorumlayabiliriz onu.⁵ Bu karşı-

3. Bu araştırma sürmekte olan doktora tezime dayanıyor. Doktora tezim kapsamındaki alan araştırması deneyimim 2017 Ağustos ayı ve 01-15 Eylül 2018 tarihleri arasında, şu üç yaylayı kapsamaktadır: Balahor Yaylası (Araklı/Trabzon), Kavrın Yaylası (Çamlıhemşin/Rize) ve Kılaskur (Aralık) Yaylası (Hopa/Artvin). Bu araştırmayı 2017 Şirin Tekeli Araştırma Ödülüyle destekleyen Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi'ne, çeşitli dönemlerde birlikte çalıştığım Mehtap Öztürk'e, Tuğçe Arca'ya ve bu çalışmayı mümkün kılan herkese bir kez daha gönülden teşekkürlerimi sunarım.

4. Berger, "Bir Geçit Açmak" (*Opening the Gate*) isimli makalesinde (age., s. 13-17) "düzen"i "order" anlamıyla kullanır. Türkçe metinde "geçit" olarak çevrilen kelime özgün metinde "gate"; "gedik" ise "interstice" olarak ifade edilmiştir. Bu iki kelime birbirine yakın anlamlar yüklenmiş görünse de Berger'in onları metin içinde kullanımı şöyle bir farka işaret eder: Gedikler, hem farkları (farklı düzenler ya da türler) hem de farklı olanlar *arasındaki* yakınlıkları işaret eder. Geçitler ise bu yakınlıkları keşfetmek üzere açılacak yollar, oluşturulabilecek görme biçimleri olarak düşünülebilir.

5. Thom van Dooren, "Making Worlds with Crows: Philosophy in the Field", The Multispecies Editing Collective (der.), *Troubling Species: Care and Belonging in a Relational World* içinde, no. 1, s. 59-66 (RCC Perspectives: Transformations in Environment and Society, 2017). <http://www.environmentandsociety.org/perspectives/2017/1/article/making-worlds-crows-philosophy-field>

laşmalardaki insan-hayvan ilişkileri, cinsiyet ilişkileriyle birlikte okunduğunda anlaşılabilir. Çalışmayı cinsiyetlendirmek, yekpare bir “insan” tanımlaması yerine, onun çeşitliliklerini ve farklı cinsiyet konumlarındaki farklı deneyimleri açığa çıkarmayı sağlayabilir. Ancak böyle bir okuma için kendi bakışımızı da alışıktığımız düzenin dışına taşıyan, geçitleri arayan ve onların ortaya çıktığı koşullara karşı tetikte duran bir bakış olarak inşa etmemiz gerekiyor. Peki o geçitleri nasıl arayacağız?

Bu yazıda insan-hayvan ilişkilerini odağına alan çalışmalarda bu geçitleri aramanın bir yolu olarak cinsiyetlendirilmiş bir araştırma perspektifini nasıl işe koşabileceğimizi tartışmaya açıyorum.⁶ Buradaki amacım, geçitleri arama araştırmasına basitçe cinsiyet değişkenini dahil etmek değil. Amacım, çoğu zaman içine gömülü olduğumuz bu cinsiyetli oluşları açığa çıkarmanın aslında cinsiyetsiz (toplumsal cinsiyet rejimine tabi olmayan bir oluş olarak) “bir geçit açmaya” sunabileceği imkânları araştırmak. Böyle bir araştırmaya başlamak için, cinsiyet değişkeninin ve ona bağlı inşa edilen görme biçimlerinin (cinsiyetçi görme biçimleri ve onun kesiştiği ırkçılık, türçülük gibi diğer ayrımcı görme biçimleri) birlikte oluşlara dahil olma yollarını fark etmenin yararlı olabileceğini düşünüyorum. Bu düşüncem dayanaklarını ekofeminist teori ve pratiklerden alıyor. Çeşitli bakış

6. Mehtap Öztürk’le birlikte bu soruyu başka türlü ele almıştık: “Feminist yaklaşımı hayvan çalışmalarıyla nasıl buluşturabiliriz?” (Ezgi Burgan ve Mehtap Öztürk, “‘Saklanmış Kadınlar’dan ‘Saklanmış Hayvanlar’a ve Tersi: Türler Arası Karşılaşmalarda Feminist Yöntem”, *Türkiye’de Feminist Yöntem* içinde, Emine Erdoğan ve Nehir Gündoğdu (der.), (İstanbul: Metis Yayınları, 2020) s. 207-232.) Böylece tarihsel olarak sosyal bilim araştırmalarının dışında tutulan, Maria Mies’in deyişiyle, “saklanmış kadınlar”ın hayvanlarla karşılaşmalarından yola çıkarak “saklanmış hayvanlara” ulaşmaya çalışmıştık. Bu yazıda ise “saklanmış” ilişkilerden hareket ediyorum. Toplumsal cinsiyetin insan-hayvan ilişkilerinde nasıl yaşandığını ve cinsiyetçilik-türçülük kesişiminde hayvan-insan ilişkilerinin nasıl yaşandığını göz önünde bulunduran bir bilim pratiği için hayvan çalışmalarını cinsiyetlendirmeye giden yollara odaklanıyorum. Böylece farklı bir yoldan bu yazı da feminist yaklaşım ile hayvan çalışmalarını buluşturarak hayvan-insan ilişkilerinin nasıl cinsiyetli oluştuğunu sorgulama amacı taşıyor.

açıllarını içermekle birlikte ekofeminizm, tüm canlıların birbiriyle ilişkili olduğunu savunur ve yeryüzünün sömürülmesiyle cinsiyetçi sömürü arasında güçlü bağlar bulunduğuna dikkat çeker.⁷ Bu perspektife göre alışık olduğumuz düzen, insanmerkezci ve erkekmerkezci bir tarih anlatısı inşa ederek, bilimsel alana kendini tek bir düzen olarak sunar. Bu yazıda yayla örneğinde tartışacağım gibi, erkek egemen bilimsel çalışmalar erkeklerin anlatılarını ve yapıp ettiklerini kapsarken, kadınların bakış açılarını, emeklerini ikincilleştirme, hayvanların öznelliğini ise onları mal statüsünde tanımlayarak tamamen yok sayma eğiliminde olmuştur. Buna karşın 1970'li yıllardan itibaren, insan-hayvan çalışmaları, hayvan çalışmaları ve eleştirel hayvan çalışmaları alanları; antropoloji, zooloji, etoloji ve sosyoloji gibi pek çok disiplinden bilgi üretme çabasının dahil olduğu bir çalışma alanı olarak gelişmeye başlamıştır.⁸ Feminist hayvan çalışmaları ise bu alandaki cinsiyetli oluşlara, cinsiyet ve tür kesişiminde işleyen ilişki ve sömürü biçimlerine dikkatimizi çeker.⁹

Feminist hayvan çalışmalarının bu perspektifi feminist çalışmalar ile hayvan çalışmaları arasında bir köprü kurmak, bu

7. Ynestra King, "Toward an ecological feminism and a feminist ecology", *Machina Ex Dea: Feminist Perspectives on Technology* içinde, Joan Rothschild (der.), (New York: Pergamon Press, 1983).

8. Marco DeMello, *Animals and Society: An Introduction to Human-Animal Studies*, (New York: Columbia University Press, 2012), s. 7.

9. Marti Kheel, "Speaking the Unspeakable: Sexism in the Animal Rights Movement" *Feminists for Animal Rights Newsletter*, (Yaz/Sonbahar 1985), s.1-7; Greta C. Gaard, "Living Interconnections with Animals and Nature", *Ecofeminism: Women, Animals, Nature* içinde, Greta C. Gaard (der.), (Philadelphia: Temple University Press, 1993), s. 1-13; Josephine Donovan, "Animal Rights and Feminist Theory", *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*, Greta Gaard (der.), (Philadelphia: Temple University Press, 1993), s. 167-195; Carol J. Adams, (2010). *Etin Cinsel Politikası- Feminist Vegetaryen Eleştirel Kuram*, çev.: Güray Tezcan ve Mehmet Emin Boyacıoğlu, (İstanbul: Ayrıntı, 2010); Erika Cudworth, *Social Lives with Other Animals: Tales of Sex, Death and Love*, (Londra: Palgrave Macmillan, 2011); Lynda Birke, "Unnamed Others: How Can Thinking about 'Animals' Matter to Feminist Theorizing?", *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 20:2, (2012), s. 148-157.

iki çalışma alanı ve onların kavramsal repertuvar ve yöntemleri arasındaki diyaloglara kulak verme deneyimi olarak görülebilir. Bu yazıda böyle bir diyaloga katılabileceğini düşündüğüm üç eylem biçimini paylaşacağım. Bunlar dinleme, katılım ve intra-aksiyon.¹⁰ Bu üç eylemi şu önermelerle ifade ediyorum: Geçitler duyulabilir. Geçitler gündelik hayatın rutin düzeninde aranabilir. Geçitler *bedenli konumlanış*larda¹¹ ve türler arası *karşılıklı etkilenen fizyolojilerde*¹² aranabilir. Bu önermeler ise şu soruya bağlanıyor: Acaba geçitler Berger'ın dediği gibi, söz konusu türlerin "davetiyle" mi belirir?¹³

Şu Anda Buradasınız

Şehirlerin içinde ya da tarihi yerleri gezerken karşıma çıkan ve nerede bulunduğumu işaret eden haritaları görmek bana daima keyif vermiştir. Kırmızı bir nokta üzerinde yazan, "Şu anda buradasınız" yazısı, bulunduğumuz yerin gitmek istediğimiz yerle çok çeşitli şekillerde ilişkili olduğunu gösterirken, bir yere gidebilmek için sadece varacağımız yeri tespit etmemizin yeterli olmadığını, öncelikle kendi konumumuzun farkında olmamız ve buradan hareketle gideceğimiz yola da karar vermemiz gerektiğini söyler. Bir yaya olarak beni yavaşlatan ve güvenle nefes almamı sağlayan bu haritalar ya da herhangi bir navigasyon teknolojisi yaylada pek bulunmuyor elbette. Peki değil binaların,

10. Karen Barad, *intra-aksiyon* terimini, "dolanık failliklerin ortak kurulumu" olarak tanımlar. Kartezyen epistemolojide birbirinden kesin sınırlarla ayrılmış olarak tanımlanan özne ve nesnenin *arasındaki* etkileşime işaret eden inter-aksiyonun aksine, intra-aksiyon, faillığe ilişik bir kesiği (*agential cut*) harekete geçirir ve *ilişkilere* vurgu yapar. Failler bu ilişkileri oluşturmazlar, onlar bu ilişkiler *içerisinde* oluşurlar. Karen Barad, "Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes Matter", *Signs*, 28(3) (2003), s. 815.

11. Vinciane Despret, "The body we care for: Figures of anthro-zoo-genesis", *Body and Society*, 10(2-3), (2004), s. 111-134.

12. Birke, 2012, s. 154.

13. Berger, age., s. 19.

sokakların, kaldırımların; ağaçların bile olmadığı uçsuz bucaksız yaylalarda kendi konumumuzu nasıl belirleyebiliriz? Yayla ile bir yoldaş tür ilişkisi kurabilir miyiz? Bir yere işaret etmeden önce belki de bu soruyu şöyle sormak daha iyi olur: Yaylaya dair üretilen anlam çeşitliliği nasıl iş görür? Bir yaylacı yaylayı nasıl görür? Şu cinsiyete sahip şu yaylacı nasıl görür? Şu inek ya da şu koyun nasıl görür? Yaylaya dair bütün bu sorularım bir deneyimler, ilişkiler ve anlam alanına işaret ediyor. Fakat aynı zamanda bu deneyim ve anlamların kesişebildiğini, kesişerek yeniden inşa edilebilen hareketli konumlar olduğunu göz önünde bulundurarak, yola kendi konumumdan adım atıyorum: “Bir araştırmacı olarak ben yaylayı nasıl görürüm?”

Benim için yayla, ilk olarak, geçitleri aradığım, merak ettiğim ve öğrenmeye çalıştığım bir kartografi olarak anlam bulmuştu. Yaylaya dair ilk dersimi 2017 Ağustos ayında, Balahor yaylasında, yaylacılık yapan Mediha’dan almıştım: Tetikte olmanın yaylada olma halinin temel bir özelliği olduğunu ondan duymuştum:

M: Her zaman tetikte olacaksın. Burası yayla, her şey olabilir.
E: Nasıl yani, korktum şimdi. Neye karşı tetikte olmam gerekiyor?

M: Yok korkma da, dikkat et yani. Bastığın yere dikkat et mesela, kaybolabilirsin, baksana her yer aynı burada. Kafanda düşünceler, gidersin gidersin, ha ev burada dersin, bir bakarsın ne taraftaydı dersin. Ne biliyim bir hayvan çıkabilir. (...) yaban çıkabilir gece mesela. Camışlar bazen deli olur. Sen dikkat et yani, dikkat edersen bilirsin, görebilirsin, bir şey olmaz.¹⁴

14. Mediha, Balahor Yaylası, 02.09.2017.

Çok temel bir dikkatten, o anda ne yaptığına ve çevrende ne olup bittiğine dair, “an” a dair bir dikkatten söz ediyordu Mediha. Yaylada “her yer aynı” derken, kastettiğinin bir homojenlikten ziyade bütünlük olduğunu anladım. Bu, çeşitli türlerin özgür varoluşlarını taşıyan, gücünü ve canlılığını bu çeşitlilikten alan engin bir yayla kavrayışıydı. Mediha, yaylayla birlikte davranıldığında kendini güçlü hissediyor ve yaylanın nefesinden dikkatimizi çektiğimiz anda yalnız ve kaybolmuş olabileceğimize işaret ediyordu. Bu duruş, hiç bilmediğim bu alanda aldığım ilk dersti. İlk öğretmenim elinde bazen ineklere doğru seslenerek salladığı, bazen yürürken kullandığı değneğiyle bana şeyleri ve ilişkileri açıklarken “an” da olmayı, orada olmayı, etrafıma dair aktif bir dinleme geliştirerek içinde bulunduğum ağda ilişkiler kurarken tetikte olmayı öğreniyordum. Sözlük tanımının¹⁵ aksine Mediha’nın tarif ettiği *yayla* insanların, ineklerin, yabanın ve daha birçok türün birbirini şekillendirdiği bir yer olarak görünüyordu.¹⁶ Bu tanım çerçevesinde, “Şu anda buradasınız” noktasını, sokaklarını ve yollarını ilk bakışta göremediğimiz, bize yolsuz, uçsuz bucaksız bir genişlik gibi gelen yaylada yürüme eylemi şunlara işaret ediyor: Yaylada yol *oluşur*. Yürüdükçe, bitkileri tanıdıkça, ineklerle ve insanlarla tanıştıkça, gelincik yuvalarını fark ettikçe, taşlar ve su oluklarının nasıl şekillendiğini ve her birinin (taşların, ineklerin, gelinciklerin, farelerin, bitkilerin, insanların...) birbirleriyle nasıl bir ilişki içinde olduğunu gözlemledikçe, yaylada yollar da belirir. Bu, Deleuze ve Guattari’nin köksapsı oluşumu tarif ederken bahsettiği kartografi çıkarma

15. (*ya’y/la*) 1. (isim) Akarsularla derin bir biçimde yarılmış, parçalanmış, üzerinde düzlüklerin belirgin olarak bulunduğu, deniz yüzeyinden yüksek yeryüzü parçası, plato. 2. (isim) Dağlık, yüksek bölgelerde, kışın hayat şartları güç olduğu için boş bırakılan, yazın havası iyi ve serin olan, hayvan otlatma veya dinlenme yeri. <https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 09.02.2021.

16. Thom ve Rose van Dooren, Deborah Bird, “Storied-places in a Multispecies City.” *Humanimalia*, 2012, 3(2): 1-27.

hareketini anımsatıyor.¹⁷ Bu kavrayışta köksap, ağaçsı yapılar ile şablonların karşısında, bir kartografi çizimi olarak hareket eder. Sabit başlangıç ve bitişi olan mutlak kopyalama ilkelerinin (*principes de calque*) aksine, kartografya merkezsiz, açık, tüm açılardan erişilebilir, sökülebilir, ters çevrilebilirdir; tek bir başlangıcı yoktur, daima birçok başlangıç noktasına sahiptir.¹⁸ Bu kartografya içerisinde hareket ederken yürüme, daima bir başka türle muhabbet etmeyi gerektirir. Yayladaki tüm türler (yaylanın kendisi de dahil!) ayrı ayrı ama birbirleriyle ağ kurarak birlikte hareket etmeyi vurgular. Tam da Haraway'ın Deleuze'ün oluş teorisine ilâştirdiği gibi,¹⁹ “her oluş, birlikte-oluştur” ve yaylada her yürüyüş de birlikte-yürüyüş olarak anlam bulur. Sadece yürümenin kendisi değil, yürümenin ritmi de böyle bir birliktelikle oluşur, örneğin sisle. Keskin uçurlara sahip yayla coğrafyasında aniden bastıran ve ayakucunu görmeyi imkânsız kılan sis bazen durmayı, durmanın ya da yolu bilen ineklere yakın olmanın da yaylada konumunu bilerek yürümenin bir parçası olduğunu anlatır. Böyle bir konumlanış ve birlikte-yürüyüşle kadınların, hayvanların ve diğer türlerin bilgisine gitmek, onların dilinden yayla anlatısını yeniden yazmak, bir geçit açmaya yönelik etik bir eylem olarak belirir.

Geçitler Duyulabilir

Lynda Birke, iç içe geçmiş güç ilişkileri karşısında “isimsiz ötekiler” olarak hayvanları araştırmaya dahil etmek için önce “dinlemeye başlamamız gerektiğini” belirtir.²⁰ Donovan da hayvanlarla ilişkimizde dinlemenin önemine işaret eder: “Hayvan-

17. Gilles Deleuze ve Felix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, çev.: Brian Massumi (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987).

18. *age.*, s. 11-19.

19. Donna Haraway, *When Species Meet*. (Londra: University of Minnesota, 2008).

20. Birke, 2012, s. 155.

ları öldürmemeli, yememeli, onlara işkence etmemeli ve onları sömürmemeliyiz çünkü onlar kendilerine böyle davranılmasını istemezler ve biz bunu biliyoruz. Eğer dinlersek, onları duyabiliriz.”²¹ Öte yandan insan-hayvan ilişkileri odağında çalışmayı cinsiyetlendirirken şöyle bir ikilem çıkar karşımıza: Araştırmacı sessizleştirilen cinsiyetleri, kadınları mı dinlemelidir yoksa sessizleştirilen hayvanları mı? Her ikisini de dinlemek mümkün müdür? Geçitleri duyabilmeye açılabilcek böyle bir dinleme, hayvan çalışmalarına ekofeminist şefkat etiğiyle²² yaklaşan bir nesnellik biçiminden yararlanabilir. Şefkat etiği, içinde bulunduğumuz ilişkiler içerisinde tüm canlılara karşı sorumlu ve saygılı davranmakla ilgilidir. Bu ise canlıların sesini dikkatle dinlemeyi, şefkatle duymayı ve onlarla sorumlu bir ilişki kurmayı gerektirir.²³ Peki bu nasıl başarılabilir?

21. Josephine Donovan, “Attention to suffering”, Carol Adams ve Josephine Donovan (der.), *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics* içinde, (New York: Columbia University Press, 2007), s. 76.

22. *Ethics of care*, Türkçe feminist literatürde çeşitli şekillerde ifade edildi: Bakım etiği, özen etiği ve en son feminist hayvan çalışmaları alanındaki aktivist metinlerin çevirilerinde (özellikle Carol Adams çevirilerinde) yaygın olarak kullanıldığı biçimde şefkat etiği. Şefkat etiği çevirisinin, feminist hayvan çalışmalarının empati (*empathy*) ve şefkat (*compassion*) vurgusu düşünüldüğünde akademik çalışmalar için de tatmin edici olabileceğini düşünüyorum. Bunun yanı sıra göz önünde bulundurmamak gerekir ki şefkat vurgusu, kadını duygular ve doğa alanıyla özdeşleştirerek ikincilleştiren yaklaşımları besleyebileceği düşüncesiyle feminizm içerisinde uzun dönem tercih edilmedi. Ekofeministler ise böyle bir kaygının akıl-duygu ikiliğini pekiştirerek erkek egemen kavrayışları desteklediğine işaret ettiler ve duygu, şefkat, empati gibi tinselliğe işaret eden kavramların, akıl, zihin ve toplumsallıktan ayrı olmadığını, ikincil görülen cinsiyetlerin güçlendirilmesindeki önemini yeniden vurguladılar. Bunun güncel örneklerinden, sosyalist feminist yaklaşımı sahiplenen Maria Mies, Vandana Shiva’yla yaptıkları çalışmada şöyle diyor: Tinsellik, “uhrevi bir tanrıda, bir aşkınlıkta değil, gündelik yaşamımızda, işimizde, etrafımızdaki şeylerde, içkinliğimizde” dir. Vandana Shiva ve Maria Mies, *Ekofeminizm*. çev.: İlkunur Urkun Kelso, (Muğla: Sinek Sekiz Yayınevi, 2019), s. 64. Bu metinde kullandığım “şefkat etiği” çevirisinin de benzer şekilde toplumsaldan ayrı aşkın bir tinsellik olarak değil, gündelik yaşamımızda çeşitli türler ile karşılaşmalarımızdaki eylemlerimizi ve karşılıklı sorumluluklarımızı kapsayan bir içkinlik olarak anlaşılmasını arzu ederim.

23. Carol Gilligan, *In a Different Voice*, (Cambridge: Harvard University Press, 1982), s. 63.

Donovan ve Adams, feminist şefkat etiğini özel olarak hayvanlarla ilişkilerimiz odağında yeniden teorileştirerek (*feminist animal care theory*) bu soruya cevap ararlar. Donovan bunun için Kartezyen ikiliklere dayanan modern bilim anlayışının genelleyici ve soyut otoriter sesini reddederek, doğayla doğrudan bir diyalog kurmanın önemini anlatır.²⁴ Adams’a göre de, hayvanlarla kurulabilecek doğrudan diyalog, insanlarla kurulabilecek doğrudan diyalogdan farklı değildir:

Ekofeminist bir etik anlayışında ilk sorulması gereken şudur: “Ne yaşıyorsun?” Bu soruyu sadece dilimizi konuşan varlıklarla empati kurarak değil, sütü sağılan bir ineğe, sürekli yumurtlatılan bir tavuğa, boğazları kesilmek üzere olan hayvanlara da sorabilmemiz gerek. Öncelikle de bu soruyu sormanın meşru olduğunu, hayvanların gerçekten de bir şeyler yaşadıklarını kabul etmek gerek. İkinci olarak da, o hayvanların ne yaşadıklarını anlayabilmek için gereken bilgileri edinmek gerek. Bu soruyu içtenlikle sordüğümüzda, inanın hayvanlar –kelimelerle olmasa bile– bize cevap veriyor.²⁵

Böylece hayvanlarla ilişkilerimizde ekofeminist şefkat etiği özerk bir tür olarak insanı referans alan evrensel haklar söylemini hayvanlara uyarlamaktansa, hayvan-insan, duygu-akıl, kadın-erkek gibi Kartezyen ikilikleri aşarak bunlar arasındaki geçişkenlikleri ve ilişkileri öne çıkarır. İlişki kurmak duygulardan bağımsız değildir. Birçok ekofeminist teorisyen haklar söylemini, duygu ve akıl arasında kesin bir ayrım yaptığı, bu ayrım da akli duygulara üstün olarak tanımladığı ve duygusallığı “kadınsı” bularak

24. Donovan, 2007, s. 362-365.

25. Carol J. Adams, “Patriyarka, Kadınlar ve Vejetaryenlik”, çev.: Elçin Gen, *Birikim*, no:195, (2005), s. 46.

dışladığı yönünde eleştirmiştir.²⁶ Böyle bir tutum insan ve insan olmayan, kültür ve doğa, erkek ve kadın gibi ikilikleri üreterek insanı hayvana, erkeği ise kadına üstün olarak tanımlayan erkek egemen Aydınlanmacı bakışın yaklaşımını sahiplenir. Hayvan çalışmaları alanında şefkat etiğinin sahip çıktığı nesnellik ise, hayvanlara, insanların kendi rasyonel monologlarını yüklemek-tense, hayvanların iletişimini dinlemeye, “onlarla muhabbet içerisinde bir etik inşa etmeye”²⁷ ve bu ilişkide “duyguları da

26. Josephine Donovan ve Carol J. Adams (der.), *Beyond Animal Rights: A Feminist Caring Ethic for the Treatment of Animals*, (New York: Continuum, 1996). Bu eleştirilerin sıklıkla verdikleri örnek Peter Singer’ın *Hayvan Özgürlüğü* kitabında geçen bir anekdottur. Burada Singer, eşile birlikte bir kadının evine misafir olur. Kadın bir köpeği ve iki kedisi olduğundan, onların birbirleriyle nasıl da iyi anlaştığından, birazdan gelecek olan arkadaşının da hayvanları çok sevdiğinden ve hasta ev hayvanlarına bakan küçük bir hastanesi olduğundan bahsetmekte ama bir yandan da jambonlu sandviç yemektedir. Kadın, Singer ve eşinin herhangi bir hayvanla birlikte yaşamadıklarını duyduğunda şaşırır ve sorar: “Ama hayvanlara ilgi duyuyorsunuz değil mi Bay Singer?” Singer bu deneyiminden hareketle, hayvanları seven insanlarla hayvanlar üzerindeki baskı ve sömürülerin sona ermesini isteyen insanlar arasında kesin bir ayırım yapar ve felsefesini “hayvanseverler”e ciddi bir mesafe alarak konumlandırırken kitabının ikinci gruptaki insanlara hitap ettiğini belirtir. Singer’ın bakış açısını özellikle “hayvanseverler”e karşı konumlandırmasında, savunduğu konumun “şefkatli” olarak tanımlanıp ciddiye alınmayabileceğinden duyduğu endişeyi de gözlemek mümkün. Şöyle der Singer: “Hayvanlara zulmedilmesine karşı çıkanları yufka yürekli ‘hayvanseverler’ olarak göstermek, insandışı hayvanlara nasıl davranmamız gerektiği meselesinin ciddi siyasal ve ahlaksal tartışmalar alanından tamamiyle dışlanmasına yol açtı... Bu kitapta, insanların duygularına seslenerek onlara ‘şirin’ hayvanlara karşı şefkat duyguları uyandırmaya çalışmıyorum... Bu kitap, insandışı hayvanlara nasıl davranmamız gerektiği sorununu dikkatli ve tutarlı bir biçimde düşünme yönünde bir girişim.” Bkz.: Singer, Peter, *Hayvan Özgürlüğü*, çev.: Hayrullah Doğan, (İstanbul: Ayrıntı, 2005), s. 31. Öyle ki Singer, şefkatli davranışın aynı zamanda dikkatli ve tutarlı olamayacağından emin gibidir ve kitap içerisinde okurda öfke ve hiddet duyguları uyandırabileceğini düşündüğü kimi kısımlar için de bir parantez açma gereği duyar: “Kitabın hiçbir yerinde akılla desteklenemeyecek bir şekilde duygulara seslenmedim. Bazı rahatsız edici gerçeklerin anlatılması gerekiyor, bunları duygusuz bir dille anlatıp gerçek niteliklerini gizlemeye çalışmak dürüstçe olmaz.” Ardından Nazi toplama kampında “alt insan” olarak görülen insanlara uygulanan deneylerle birçok ülkede insandışı hayvanlar üzerinde uygulanan deneylere karşı çıkmanın gerekçesinin duygusal olmadığını vurgulayarak şöyle der: “Burada söz konusu olan hepimizin kabul ettiği temel ahlaksal ilkelerdir ve bu ilkelerin her iki tür deneyin kurbanları için de geçerli olmasını gerekli kılan da duygular değil, akıldır” (age., s. 32).

27. Josephine Donovan, “Feminism and the Treatment of Animals: From Care to Dialogue”, *Signs*, 31(2), (2006), s. 306.

meşru bir bilme biçimi olarak”²⁸ ele almaya çağırır bizi. Bu her zaman şen bir muhabbet olmayabilir, kimi zaman sömürü ve şiddet hikâyesi olarak ortaya çıkabilir. Şefkat etiği bu gibi durumlarda “tarafsız” kalmaya değil, o şiddet ve sömürüyü oluşturan ilişki biçimini kurulmakta olan anlatıya açıklıkla ve yargısızca entegre ederek böyle bir ilişkiyi sorgulanabilir, tartışılabilir ve değiştirilebilir kılmaya çalışan nesnel pratiği tanımlayacaktır. Öte yandan bu etik, haklar söyleminin akli yüceltirken duyguyu dışlamasının karşısında, akli ikincilleştirip duyguyu savunmak da değildir. Böyle bir “haklar söylemini göz ardı eden” yaklaşımın gündelik ilişkilerin politikasını ve sömürüyü görmede ne kadar zayıf kalabileceğini yaylada geçirdiğim ilk haftada deneyimlemiştim.

Benim deneyimimde hem misafir hem kadın hem de araştırmacı olarak alanda zaman geçirdikçe, kadınların hayvanlarla iletişimindeki duygusal bağa yönelik öznel merakım ve hayranlığım, bu ilişkide olumsuz, sömürüyü besleyen anlatıları duymamın önündeki en büyük engele dönüştü. İletişimin başlangıcında kadınlara nasıl olup da hayvanları sömürdüklerini ve öldürdüklerini sormaktansa, nasıl olup da onları sevdiklerini sormak her zaman daha kolaydı. Kadınlar da bana bu merakımı besleyecek türde anlatılarla ve bu anlatıları kusursuz formlarda sunarak geri döndüler. Kısa bir süre sonra fark ettim ki, iletişimimiz bu şekilde devam ederse duygusal bağlar konusunda kadınların sevecen olduğu anlatılar artarken, sömürüye dair anlatılar sönükleşecek, belki de görünmezleşecekti.

Pozitivist nesnellik anlayışının kadınların sosyal tarihini, kadınların kendi durumlarını, kendi ezilmişlikleri ve direnme biçimlerini nasıl algıladıkları gibi konuları araştırma alanı olarak

“görünmez” kılmasına karşı ortaya konan feminist nesnelliği²⁹ pratik etme biçimim, çeşitli türlerin birlikte yaşamasına dahil olan sömürüyü de içeren gedikleri keşfetmek için yeterince meraklı ve gönüllü değildi. Oysa Cudworth’un ifade ettiği gibi, hayvanlarla yaşamlarımızın birbirine nasıl bağlı olduğunu açığa çıkarmak, eğer bizim insan olmayan hayvanlarla ilişkilerimizin politikasına özellikle de sömürüye kayıtsız kalıyorsa, yeterli olmayacaktır.³⁰ Benzer şekilde benim de alanda, insan-hayvan ilişkilerinin cinsiyetli tarihini, hayvanların kendi durumlarını, ezilmişliklerini ve direnç biçimlerini nasıl deneyimlediklerini göz önünde bulunduracak bir nesnellik anlayışına ihtiyacım vardı. Bir eşitsizlik alanına “tarafsız” bir şekilde bakmak, araştırmayı taraflı biçimde inşa etmeye katkı sağlayacaktı. Nasıl ki feminist nesnellik, taraflı oluşuyla, tarafsızlığa katkıda bulunacaksa,³¹ hayvan öznelliğini gören feminist şefkat etiği teorisi de benzer şekilde bilimin ayrımcı (türücü) konumlanışına aldığı mesafe aracılığıyla araştırmamanın tarafsızlığı için gerekli bakışı bana sunmaktaydı. Güç ilişkilerini ve sömürüyü göz önünde bulunduran böyle bir konumlanış, araştırma alanında hem kadınların hem hayvanların hem de araştırmacının görünürlüğüne sahip bir şekilde sağlamaya katkı sunabilir. Dolayısıyla şu sonuca ulaşabiliriz: İnsan-hayvan çalışmalarını cinsiyetlendirme çabamız, feminist nesnelliği hayvanları kapsayan *kesişimsel* bir yaklaşımla inşa etmeye ihtiyaç duyar. Çünkü politik güç ilişkileri yalnızca cinsiyetçilik ya da türçülük gibi tek bir hat üzerinde çalışmazlar; işledikleri bütün alanlarda (ırk, cinsiyet, tür, sınıf gibi) iç içe

29. Maria Mies, “Feminist Araştırmalar İçin Bir Metodolojiye Doğru”, *Kadın Araştırmalarında Yöntem* içinde, Serpil Çakır ve Necla Akgökçe (der.), (İstanbul: Sel Yayıncılık, 1996), s. 51.

30. Cudworth, age.

31. Sandra Harding, “Feminist Yöntem Diye Bir Şey Var Mı?”, *Kadın Araştırmalarında Yöntem* içinde, Serpil Çakır ve Necla Akgökçe (der.), (İstanbul: Sel Yayıncılık, 1996), s. 34-48.

geçerek ve kesişerek çalışırlar.³² Araştırmacının konumlanması da bu kesişimin içinden geçerek oluşur.

Bu yaklaşımla, araştırma sürecinde ben de gündelik diyaloglarda kadınların anlatılarına mümkün olduğunca müdahale etmeyen, onların kendileri hakkında anlatmak istedikleri konuları, anlatmak istedikleri şekilde ve anlatmak istedikleri kadarıyla dinleyen aktif bir dinleme içinde olmaya emek harcadım. Öte yandan gözlemlerime olabildiğince her şeyi katmaya, gündelik deneyimleri feminist şefkat etiğiyle gözlemlemeye çalıştım.³³ Bu gözlemler misafir araştırmacı olmaktan çok, çoğunlukla baykuşların ya da horozların ötüşüyle başlayan, kadınların uyanmaları ve inekleri sağıp yaylaya salmalarıyla devam eden bir günün rutin işlerine, bu işleri üstlenen kadınlarla birlikte dahil olmaktadır.³⁴ Rutine dahil olmak ise araştırmacı konumunun mutlaklığını gündelik yaşamda geçiş halinde olduğum diğer konumlanışlarda biraz daha eritmek anlamına geliyordu. Böyle olunca, görüşmelerde yer alan sözler benim için derinleşiyor ve

32. Crenshaw *kesişimsellik* kavramını deneyimlenen çoklu baskı biçimlerinin birbiriyle iç içe geçişini açıklamak üzere ortaya koymuştur. Kimberlé Williams Crenshaw, "Mapping The Margins, Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color", *Stanford Law Review*, 43:6, (1991), s. 1241-1259. Birke, *kesişimsel* çalışmaların sınıf, ırk, cinsiyet, cinsellik kategorilerini incelemeye dahil etmelerine rağmen, hayvanları göz ardı ettiğini belirtir (Birke, Lynda, "Unnamed Others", s. 154). Buna karşın son dönemde hayvanlar *kesişimsellik* çalışmalarında daha fazla dikkate alınmaktadır. Bunun başlıca örneklerinden Carol J. Adams ve Lori Gruen, türçülüğü; cinsiyetçilik, heteronormativite, ırkçılık, *ableism* ve kolonyalizmle *kesişimsellikler* oluşturabilecek bir sömürü ve ayrımcılık biçimi olarak ele almışlardır. Carol J. Adams ve Lori Gruen, (der.) *Ecofeminism: Feminist Intersections with Other Animals and The Earth* (Londra: Bloomsbury, 2014).

33. van Dooren, türler arası araştırma sürecinde alanın bilgisi üzerine düşünürken, iki eylemin gerekliliğini vurgular. Bunlardan biri olabildiğince geniş bir literatürden öğrenmek ve diğeri alandan öğrenmektir. Alandan öğrenmek ise, "gözlem", "türlerle zaman geçirmek" ve "mümkün olduğunca çeşitli kişilerle konuşmak"tır (s. 62).

34. Baykuşlar ve horozlar, kadınların zamanlarını düzenlemelerinde saatten daha etkilidirler. Yaylada birçok kadın her sabah aynı saatte kalkmalarına rağmen "saat kaçta kalkıyorsun" sorusuna net bir cevap vermezken, "horozların sesi" ve "ezanın sesi"ni kalkış saatini ifade etmede sıklıkla kullanmıştır.

anlatıları daha iyi anlamamı sağlıyordu. Kadınların anlatılarındaki sevecenliğin ötesinde bu gözlemlerim hayvanların yaşam deneyimlerini odağına alan bir “içses” içeriyordu. Çalışmamın amacını kısmi olarak ifade etse de bu içses sayesinde, sömürü de ister istemez çalışmanın bir parçası olarak yer aldı, çünkü sömürü insan-hayvan ilişkilerinin gündelik bir rutini olarak orada sürdürülmekteydi. O halde dinlemem gereken ses, benden ve birbirlerinden bağımsız varlıklar olarak kadınların ve hayvanların sesi değildi. Dinlemem gereken, yayla-hayvan-kadın-erkek arasındaki ağa kendimi bırakarak içerisinde yeniden oluşmakta olduğum yayla yaşamında başka bir hale geçen bedenimin ve duygularımın deneyimlediği içsesti. Bir başka deyişle alanda yaptığım görüşmelerin veya görüşme sürecinde zihnimi uyaran yargıların ya da araştırma sorularının sesi değil; araştırmacı olarak not defterimi ve fotoğraf makinemi elimden bırakıp gündelik işleri yapmaya başladığımda, kadınlarla ve hayvanlarla o gündeliğin içinde karşılaştığımda duyabildiğim bir sestir bu. Böyle bir halde yalnızca yaylayı, insanları ve hayvanları değil aynı zamanda alandaki karşılaşmalardan gelen bu sese sahip “yayladaki misafir-araştırmacı-yaylacı” olarak kendimi de gözlemlemek ve dinlemek sorumluluğunu üstleniyordum. Bu tarz bir dinlemeyle, önkabullerimizi gözlemlemek ve biz araştırmacı kimliğimizi gündelik işler içerisinde yoğururken, bu önkabullerin nasıl çalıştıklarını, nasıl bir hale büründüklerini ve nihayetinde bedenimizde ve duygularımızda nasıl yeni bir hal aldıklarını gözlemlemeye işaret ediyorum. Tam da bu nedenle bedenli ancak sadece o bedene ait olmayan, sadece kişisel olmayan bir sestem bahsediyorum. Örnek vermek gerekirse: Kadınların bir günlerini anlatırken bir çırpıda söyledikleri hatta bazen söylemeye gerek bile duymadıkları işlerden biri olan “ahırın temizleme”yi anlamak için, gerçekten sabah o saatte kalkıp yarım saat boyunca demir bir kürekle ağır dışkı yığınlarını temizledikten sonra kol

kaslarınızda hissettiğiniz titremenin sesi. Ya da “süt sağlamak” ifadesinde olmayan ancak eyleminde açığa çıkan bir ses: ineğin sütü sağılırken, yanı başında önüne sulu bir yem koyulan yavrunun kulağınızda çınlayan ince sesi.³⁵

Demek ki katılımcı gözlem, bu sesi duyabileceğimiz ortam ve ilişkiler ağına bir davet olabilir. Çünkü bu soruyu bir çırpıda sormak da bir çırpıda bu soruya cevap almak da kolay değildir. Bunu Kavrın’da ineklerini çok sevmesiyle bilinen Vesile’yle konuşmamda deneyimlemiştım. Bir keresinde, “Onu nasıl anladın?” diye sorduğumda bana verdiği cevap bunu açıklıyor: “E duymuyor musun, işte böyle, anlatıyor işte?”

Elbette kadınların hayvanları sömürme ve öldürme deneyiminin bir parçası oldukları gerçeğini bilmek için yaylada haftalarca katılımcı gözlem yapmaya gerek yok. Buna karşın bunun gerçekleşme yollarına dair bilgi üretmek istiyorsak, “Ne yaşıyorsun?” sorusunu hem insanlara hem de hayvanlara sorabilmemiz gerekiyor. Bunu kadınlara ve hayvanlara sormanın çeşitli yollarını aramamız gerekiyor. Peki katılımcı gözlem gerçekten bu yolları keşfedebileceğimiz bir imkân sunar mı? Vesile’nin “duymadığıma şaşıtı” özellikler katılımcı gözlemlerle duyulabilir mi? Özellikle de kadınların hayvanları ölüme gönderdiği durumlarda, bu soruyu feminist şefkat etiğiyle sormak nasıl mümkündür?

Her ne kadar belirli bir tür gerçeği tanımlıyor olsa da çalışmanın başında kadınlara, “hayvanları nasıl öldürüyorsunuz,” diye sormak, öncelikle araştırmacıyla araştırılan arasındaki ilişkiyi

35. İneklerin özgürce dolaştığı ve buzağlarının annelerinin memelerinden doyaya süt içtiği pastoral yayla görüntüsü her zaman gerçek olmayabiliyor. Yavrunun annesinin memesinden bir kez emmesi, onun bunu sürekli istemesine ve yaylada dolaşırken ineğin sütünü bitirmesine sebep olacağı için, kadınların çoğu yavrularını bunu hiç deneyimlememesi için çalışır. Bunun için genellikle önce yavruların ağzına parmakla süt verilir, sonra biberonla emzirilir, birkaç ay sonra da sulandırılmış yem ya da belirlenen ölçüde bir kova sütle beslenir. Gördüğüm kadınlar arasından yalnızca birkaçı yavrunun annesinden süt emmesine belirli bir süreye kadar izin veriyordu.

öldürüyor. Çünkü değil birkaç hafta, birkaç ay da kalsam, hatta orada doğmuş ve büyümüş bile olsam, bu soru, karşıdaki kişiye kendi eylemini değerlendirme fırsatı sunmayan, onun elinden “iyi bir insan olma” imkânını ve gücünü alan bir sorudur. Öte yandan bu soruyu hiç sormamak ve kadınların kendilerini temsil etmeyi tercih ettikleri şekilde yalnızca sevgi ve şefkat ilişkisine dair verileri toplamak ise açıkça hayvanların zararına “tarafli” bir araştırma sonucu doğuracaktır. İşte, hayvanları nasıl öldürebildiklerine dair merakla mesafelenip kadınları dinledikten, “o kadın”ı gerçek, samimi bir insan olarak tanıdıktan, kendimizi bir araştırmacı değil de “o gün orada bulunan halimizle” kendimiz olarak tanıdıktan sonra; özetle, karşılıklı tanıma ilişkisi kurup o merakla geri dönerek onu yeniden düzenlemek, kesişimsel araştırmadan gelen bilgiye kapı aralayabilir. İletişim kurabilmek için farklılıklarımız kadar benzerliklerimizi de görmeye ve ortak bir dil oluşturmaya ihtiyacımız var. Birbirinden öğrenmeye dayanan ortak bir dil oluşturma süreci, aynı zamanda alanda nesnel gözlem yapabilmek ve alana gelmeden önce hazırlanan yabancı soruları, katılımcı gözlem sürecinde içeriden sorular olarak yeniden tasarlayıp sorabilmek için bize zaman verir. Bu zamanın sonunda ortaya çıkan bilgiyi diğer bilgi türünden ayıran, bu bilginin araştırmacının varsayımlarından değil, yukarıda içses olarak ifade ettiğim, alanla ve alandakilerle kurduğu muhabbetten gelmesidir. Bu muhabbette “Hayvanları nasıl öldürüyorsunuz” sorusuna artık araştırmacı da dahil olmuştur. Araştırmacı, kendisinin de bu pratiğe yaşamı boyunca pek çok kez dahil olduğunun bilinciyle, soruyu dışlayıcı bir üslupla ötekine değil, yargısız ve açık bir anlama niyetiyle, “öteki-kendine” sormaktadır. Böylece bu soru, eleştirel bakışı da araştırmacının tekeliinden alarak onun alana açıklığını, “araştırılanlar” tarafından da deneyimlenebileceğini fark eder. Öyle ki “Hayvanları nasıl öldürüyorsunuz” sorusu “Çiçek”i kurbana vermeye nasıl

karar verdin, o süreçte sen neler yaşadın, Çiçek'in tepkileri nasıldı?" sorusuna evrilir. Bu yolla şefkat etiği bize kadınlar ve hayvanlar arasındaki ilişkilerde oluşan konumlulukları³⁶ anlama fırsatı sunar. Böyle bir etik anlayışıyla kadınlardan öğrenmeye devam ettiğimizde hayvanların konumlarına dair bilgilere de ulaşma fırsatımız doğar:

Yaylada aşağı inerken de çıkarken de inekleri takip edeceksin. Yolunu şaşırdın mı inekleri takip edeceksin. Biz küçükken böyle tembihlerlerdi bizi. Çünkü inek mutlaka yolu bilir, şaşırmaz. İnekten öğrenmen lazım. Burası evidir onun. Bak şimdi ta orda otlarlar. Artık orda otlamıyorlar, ordaki ot bitmiş demek ki. İyi ot nerdeyse onlar da oraya gider.³⁷

Görüyoruz ki yaylada öğrendiğimiz kadınlar aynı zamanda öğrenme konumundadırlar ve öğrendikleri kaynaklar arasında hayvanlar da vardır. Hayvanlara dair inşa edilen mal konumu onların tek konumu değildir. Kadınların anlatıları hayvanlara ve insanlara atfedilen egemen konumların (mal-sahip, kullanan-kullanılan, öldüren-öldürülen) tekilliğini sarsan çoğul konumları birbirleriyle ilişki içerisinde görmemizi sağlar. Bilen, bildiren, öğreten oluşları, yaylayla ilişkilenmedeki aracılığı, hayvanların konumlarından birini oluşturur. Çalışma sürecinde gördüğüm gibi, mal ve öğretici konumlarının dışında hayvanların kadınlar

36. Birke, Haraway'in *konumlu bilgiler* perspektifini vurgulayan feminist çalışmaların, bu kavramı insanın toplumsal bağlamı için kullanarak hayvanları göz ardı ettikleri yönünde eleştirir. Ona göre, yalnızca insanlarla değil diğer yaşam formlarıyla da ilişkili olarak konumlu bilgiler oluştururuz. Lynda Birke, "Intimate Familiarities? Feminism and Human-Animal Studies", *Society and Animals*, 10(4), (2002), s. 432. Ayrıca bkz.: Donna Haraway, "Konumlu Bilgiler: Feminizmde Bilim Meselesi ve Kısmi Perspektifin Ayrıcılığı", çev.: Güçsal Pısar, *Başka Yer* içinde (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2010), s. 91-120.

37. Hatice, Kılaskur, 05.09.2018.

için manevi evlat, arkadaş ve haberci konumları da bulunur. Kadınlar arasında hayvanlarına “kızım”, “oğlum” diye hitap etmek, onlarla ilişkisinde bazen seven bazen azarlayan ve döven annelik rolleri üstlenmek, hayvanlarına isim vermek, onlarla konuşmak, dertleşmek, onları dinlemek ve onların gelecekte haber verebileceğine (örneğin birisinin öleceğini önceden tahmin edip sözsüz anlatımlarıyla ifade edebileceklerine) inanmak oldukça yaygındır. Başka konumları varsa demek ki hayvanlar mal konumunda sabitlenmek zorunda değiller. Hayvanların başka bir şey olma, belirli bir isme ve yüze sahip “o hayvan”³⁸ olma ve o oluştta çeşitli niteliklerle ve ilişkilene biçimleriyle birlikte var olabilme imkânı doğmuştur. Haraway’ın yoldaş tür ilişkilerini sorgularken, Susan Leigh Star’a atıfla sorduğu ve benim de bu yazının başında yola çıktığım “*cui bono?*” (“kimin yararına”) sorusunu yaşamak için, konumlanışlardaki bu farklılıklar yol gösterebilir. Sabit bir “sömüren kadın” ve “sömürülen hayvan” kategorisi kısıracında düşünmekten çıkarak, kadınların ve hayvanların çeşitli konumlanışlarını göz önünde bulundurduğumuzda, kadınların yararına ve hayvanların yararına bilgi üretme imkânı da ortaya çıkar. Sadece kadınları özne alan bakış açısıyla ortaya koyacağımız bilgi türü, kadınların hayvanları sömüren konumlanışlarının yararına olacaktır. Bu tür bir konumlanışta hayvanlar çalışmada özne olarak zaten yer almamış olduğundan ortada bir çelişki *hiç yokmuş gibi* görünecektir. Ortaya çıkan bilgi türü insanmerkezciliği besleyecek fakat aynı zamanda ka-

38. Derrida “hayvanlar” adlandırmasının yerine “o belirli hayvan” a işaret etmeyi önerir. Bunun için insan olmayan bütün hayvanları kapsamak üzere kullanılan “Hayvan” sözcüğü yerine “animaux” (hayvanlar) sözcüğüyle aynı şekilde okunan “animot” sözcüğünü kullanır. Bunu yapmaktaki amacı “hayvanlar” adlandırmasındaki çoğulluğun tekil kipte de işitilmesini sağlamak ve böylece insandan kesin bir sınırla ayrılmış olan tekil bir “Hayvan” kavramını bozarak, farklılıklara işaret etmektir. Jacques Derrida, “The Animal That Therefore I Am (More to Follow)”, çev.: David. Wills, *Critical Inquiry*, 28(2), (Kış, 2002), s. 415-416.

dınların hayvanlarla ilişkilerindeki çelişkileri³⁹ ve çeşitli hayvan deneyimlerini göz ardı ettiği için erkek egemenliğiyle kesişim halinde olacaktır. Oysa hayvanları “o hayvan” olarak çeşitli konumlanışlarıyla ve “o insanla” ilişkilene biçimleriyle anlatan çoktürlü hikâyeler aracılığıyla hayvanlarla birlikte kadınlar da özne olabilir. Kadınlar derken, artık yalnızca yayladaki kadınları kastetmiyorum. Yayladaki kadınların keşfetmemizi sağlayabileceği geçitler aracılığıyla hayvanlarla yeni bir ilişkilene biçimi oluşturabilecek tüm kadınlardan söz ediyorum. Böyle bir noktada artık “kadınlar” diye bir kategoriden söz etmek de anlamsızlaşıyor; toplumsal konumlanışları nedeniyle bu bilgiyi hayvanlardan öğrenerek geçitler açan (sözleri kaydedilmemiş) kadınlar aracılığıyla bu geçitlerden geçebilecek tüm insanlardan söz ediyorum. Böyle bir çalışmanın, sosyal bilimlerin araçlarını kullanarak cinsiyetçi-türücü sömürü düzenini ve cinsiyet atamalarına duyulan toplumsal ihtiyacı ortadan kaldırabilmek için insanların ve hayvanların işbirliği yapacakları bir zemin hazırlama girişimi olarak görülebileceğini söylüyorum. Böyle bir zemin ancak yaylanın ve hayvanların aktif bir şekilde dinlenmesiyle mümkün olabilir.

Burada araştırma sorusu şudur: Yayladaki kadınların bu tür bir “başkasını dinlemeye” ve “başkasıyla işbirliğine” gönüllü olduklarını söyleyebilir miyiz? Yoksa üstten bir araştırmacı pozisyonu ile kadınlara farazi bir misyon ya da görev mi dayatıyoruz? Eğer öyleyse böyle bir ses, bir işbirliği imkânını oluşturmak bir yana, yalnızca kadınlardan kahramanlık talep etmek anlamına gelecektir. Her ne kadar kadınların böyle bir işbirliğine doğası gereği gönüllü olduklarını söyleyemesek de, bu işbirliğine gönüllü kadınlar, bugüne kadar yapılmış çalışmalarda yer almıyor diye,

39. Bu çelişkiye dair kadın deneyimlerine yer veren güncel literatürden bir örnek olarak bkz.: Radhika Govindarajan, *Animal Intimacies: Interspecies Relatedness in India's Central Himalayas* (Chicago: The University of Chicago Press, 2018).

kadınların buna gönüllü olmadıklarını da söyleyemeyiz. Kadınlar buna gönüllü olma imkânlarıyla birlikte görünmezleştiren de egemen erkekinsanmerkezci tarih yazımı anlatısı değil midir?

Eğer böyle bir gönüllülüğün varlığı ya da yokluğundan söz edeceksek ilk olarak bunun “kadınlar” diye mutlak bir kategoriye atfedilemeyeceğini göz önünde bulundurmamız gerekir. Feminist araştırmanın kadınları çalışmaya katmak olarak ifade ettiği, nesneleştirici biçimde mutlak, özü gereği erkek deneyimine karşıt ya da hayvandan üstün bir kadın deneyimi değildir. Hayvan çalışmalarını cinsiyetlendirirken feminist araştırma pratiğiyle vurgulamaya çalıştığım, hem güç ilişkileri hem de coğrafya ve hayvanlarla ilişkileri içerisinde oluşan aktörler olarak kadınları çalışmaya katmaktır. İkinci olarak ise işbirliği meselesini kadın-hayvan-araştırmacı karşılaşmalarında aramak ve açık bir şekilde gündeme getirmektir. İşbirliği kadınların “toplumsal konumlanışlarından bağımsız doğalarında” değil, birbiriyle ikili bir karşıtlık içermeyen, Haraway’ın deyişiyle *doğakültürel* konumlanışlarında ortaya çıkabilir.⁴⁰ Kadınların bu konumlanışlarını anlayabilmek için yaylacılığın cinsiyetli bir iş olarak nasıl işlediğine bakmak gerekir.

Geçitler Gündelik Hayatın Rutin Düzenlerinde Aranabilir
 “Yoldaş tür dünyaları, epistemolojik/ontolojik/etik eylemin kahr-amanlıktan uzak gündeliğiyle içli dışlıdır; köpek kulübesinin doğuşu sade, tanıdık bir öyküdür.”⁴¹ der Haraway. Ahırların doğuşunun da bu tür bir öykü olduğu söylenebilir mi? Herkes için bu mümkün mü bilemem, ancak yaylada tanıştığım kadınlar için bu oldukça tanıdık bir öykü. Yaylacılığın cinsiyetli

40. Haraway, 2008.

41. Donna Haraway, “Siborglardan Yoldaş Türlerle: Teknolojide Akrabalığı Yeniden Şekillendirmek”, çev.: Güçsal Pınar, *Başka Yer içinde*, (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2010b), s. 255.

bir iş olarak oluşması, kadınların hayatı üreten işlerin çoğunu üstlenmesini ifade ediyor. Bu üretimle ilgili karşılaştığım dikkat çekici noktalardan biri şudur: Neden inekler ve diğer büyükbaş hayvanlarla daha çok kadınlar ilgilenirken, küçükbaş hayvan sürüleri erkeklerin ya da “ereksiz kadınların” (eşleri ölmüş, hiç evlenmemiş, evlenip boşanmış, şu anda bir erkekle yaşamayan kadınların) sorumluluğundadır? Bunun cevabı bakım emeğinin niteliğinde aranabilir. Büyükbaş hayvanların bakımının niteliği ev işine daha yakın, daha içe dönüktür. Küçükbaş hayvanların bakımı ise daha dışa dönük olmayı, ev dışında sosyal ilişkiler kurmayı gerektirir. Kadınların ineklerle ilgilenmesi kadınları evle ilişkilendiren toplumsal inşa sürecine dayanır. Bu ilişki sürecinde de kadınlar sosyalleşme süreçlerini daha çok inek/boğa vb. “büyükbaş” olarak nitelendirilen hayvanların bakımında rol ve sorumluluk alarak gerçekleştirirler. Kadınların küçük-lüklerinden itibaren “zorunlu” olarak sorumluluğunu aldıkları bu hayvanlarla ilişkisi bir tür sosyalleşme olarak da gelişir. Bu sosyalleşme, içe dönük, ev ve kadın olmakla sıklıkla ilişkilendirilen annelik konumlarıyla paralellik taşır. Kadınlar bu iki sorumluluğu (hayvanların bakımı ve annelik) bazen o kadar birlikte deneyimlerler ki, bu paralellik kimi zaman iki ayrı konumlanışı tek bir konumlanış gibi görmemizi sağlayacak kesişmeler olarak işler. Konuşan kimdir? İneğin annesi mi yoksa ondan ineğin işe yarar kılındığı, verimi bittiğinde çürüğe çıkarıldığı ve öldürüldüğü bir süreçte ineğin bakımını ve sorumluluğunu üstlenen “yaylacı kadın” mı? Anne oluştaki ve yaylacı kadın oluştaki (toplumsal) sorumluluk kesişmiş ve bu iki konumu da kesişen konumlar olarak inşa etmiştir. Kadınların ineklerle kurdukları empati ve duygudaşlık böyle bir *doğakültürel* inşada “birlikte evcilleştirilme” sürecinde ortaya çıkar.

Erkeklerin büyükbaş hayvanlarla ilişkileneğinde ise sosyalleşme daha çok boğalarla gerçekleşir. Buradaki yaygın sos-

yalleşme pratiği güreşlerdir. Güreşler erkeklere daha dışadönük ve rekabetçi bir sosyalleşme alanı sağlar. Ancak bu, kadınların yaptığı işin sakin, huzurlu ve rekabetten arınmış olduğu anlamına gelmiyor. Yaylanın tekinsiz konumu, kaybolan bir yavruyu yaylada saatlerce aramayı, bir ineği döllemesi için başka sürüden boğa alınıp getirilmesini (bunu bazen izin almadan, yaylada karşılaşılan bir sürüden kaçırp yapabilmeyi), çiftleşmesi için ineğe götürüldükten sonra geri bırakılmasını gerektirebilir.

Yayladaki insan-hayvan karşılaşmalarındaki cinsiyetli pratiklerden bir diğeri beslenme alışkanlıklarıdır. İlginç olan şu ki, kadınların kendi beslenme alışkanlıklarında et ve süt ürünlerinin yeri (tereyağı ve peynir hariç) yok denecek kadar azdır. Tereyağı ve peynir sıklıkla ve çeşitli şekillerde yapıp günün her saatinde ana yemek olabilirken, yumurta ara sıra haşlanarak yeniyordu. Buna karşın yaylalarda yoğurt yalnızca bir sofrada karşıma çıktı. Hiçbir kadının süt içme alışkanlığı yoktu. Bir buçuk ay boyunca, çeşitli evlerde, bir kere endüstriyel tavuk, bir kere kıymalı sarma ve bir kere de balık sofraya kondu. (Balık, pansiyon müşterileri için alınıp hazırlanmıştı.) Kadınlara ticari amacın dışında, “Etini yemediğiniz ve sütünü içmediğiniz halde, neden hayvancılık yapıyorsunuz?” diye sorduğumda gerekçe olarak şunu gösterdiler: Ağırıklı olarak peynir ve tereyağı gibi alıştıkları yerel lezzetleri sürdürmek isteyen eşler ve çocuklar için besin üretmek. Bütün bu nedenlerle insan-hayvan ilişkilerindeki geçitlerin kesişimselliği hakkında diyebiliriz ki: *geçitler sömürüyü de içeren cinsiyetli insan-hayvan ilişkilerinin rutin döngülerinde aranabilir.*

Yaylada işlerin cinsiyetli oluşu, kadınların tüm zamanlarını hayvanlara göre düzenlemesi anlamına gelir.⁴² Sabah kalkış saati,

42. Yaylanın kendisi zaten ineklerin üreme ve üretimlerini takip eden bir eylem olarak var olur. İneklerin yazın geniş otlaklardan yararlanabilmesiyle daha ucuz ve sağlıklı beslenmeleri, böylece hayvancılıkta verimliliğin artması amaçlanır. Yaylada hava koşulları bu verimliliğe engel olacak kadar soğuduğunda, yaz bitiminde köye geri dönülür.

ahırın temizlenmesi, ineklerin yaylaya salınması, sütün sağılması, yağ/peynir yapılması, gün boyu tetikte olarak ineklerin kontrol edilmesi (ayrıca yavruların bakım ve kontrolü) akşam ineklerin beslenmesi, tekrar sütün sağılması... Yaylada inekleri olan bir kadın için bütün zaman ineklerin zamanına göre düzenlenmiştir. Bu öyle bir disiplin içerisinde gerçekleşir ki kadınların bir sabah kalkmayıp da bu işlerden bir tanesini aksatmak gibi lüksleri yoktur. Elbette ineklerin yeme-içme-sağım saatleri de kadınlar tarafından düzenlenmiştir ve bu, kadınların inekler üzerindeki kontrol eden konumlarını ifade eder. Ancak bu düzenleme ve kontrol de ineklerin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmamak zordur. Bu ihtiyaçlar evcilleştirilmiş ihtiyaçlardır; insanların inekleri yaklaşık 9500 yıl önce evcilleştirerek “inek”i icat etmelerine dayanır.⁴³ Bu evcilleştirme sürecini tarihin bir yerinde olup bitmiş episodik bir durum olarak değerlendirmek doğru değildir. Bu tıpkı kadınların evkadınlaştırılması sürecinde olduğu gibi, endüstriyel kapitalist kırılma noktasıyla dönüşen bir süreci ifade eder. Bu iki tarih (kadınların evkadınlaştırılması ve hayvanların endüstriyel sömürüsü) birlikte okunabilir: Yalnızca aynı döneme denk geldikleri için değil, bu döneme denk gelmeleri tesadüfi olmadığı için de! Birçok feminist teorisyen, kapitalizmin yükselebilmek için kadınların evkadınlaştırılmasına, şifacı kadın ve ebelerin öldürülmesine neden ihtiyaç duyduğunu incelemiştir.⁴⁴ Sığırlara yönelik sistematik sömürü ve katliamlara paralel ger-

43. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) belgelerinde, sığır türünün evcilleştirilmesinin tarihinin 9500 yıl öncesine dayandığı ve evcilleştirmenin şu aşamaları izlediği belirtiliyor: damızlık, kapatma, kapatma koşullarında damızlık, seçici damızlık ve ıslah. Bkz.: <http://www.fao.org/3/a1250e/a1250e01.pdf>

44. Bazı örnekler için bkz.: Barbara Ehrenreich ve Desire English, *Witches, Midwives, and Nurses: A History of Women Healers* (Feminist Press, 1973); Maria Mies, *Ataerki ve Birikim: Uluslararası İşbölümünde Kadınlar*. çev.: Yıldız Temurtürk (Ankara: Dipnot Yayınları, 2011); Sylvia Federici, *Caliban ve Cadi: Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim*, çev.: Öznur Karakaş (İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2012).

çekleşmesine rağmen, bunlar arasındaki bağlantı çoğunlukla göz ardı edilmiştir. Oysa ki Fordist sistemi temellendiren seri üretim hattını anlatırken Henry Ford, “Chicago mezbahalarındaki seri üretim hattının hareketinden ilham aldığını” açıkça söylemiştir!⁴⁵

Yayla coğrafyasının yabana meyilli gedikleri (ahırların ve evlerin hiçbir zaman kilitlenmeyen kapıları, “her an her şeyin olabilirliği”, “tekinsizliği”) bu seri üretim hattının hareketinin dışına çıkan ve bu hattı görünür kılarak etkisizleştirme potansiyeli taşıyan bir ortam oluşturur. *Kadınlar yayla-hayvanlar-insanlar arasındaki geçitleri keşfederek, egemen olanı sarsacak bir yayla tanımı ortaya koyabiliyorlar.* Zehra’nın şu sözleri buna bir örnek:

Yayla... İşte bu gördüğün her yer yayla. Geniş bir alan. Özgür. Hani inekler yaylaya koşarak geliyor ya, ben de öyle koşarım yani, hem ineklerin peşinden koşarsız tabii, dağlardan, (gülüşmeler)... hem de içimden koşarak gelirim. Özgürüm çünkü burda. İşler gene var, iş biter mi, sabah erkenden işlerim başlar burda da ama özgür hissederim. Özgürmüşüm ya ben aslında (gülüşmeler). Çünkü ineklerimi salıyorum ya, onların peşinden gitmeme gerek yok, onlar kendisi gezer akşam gelirler kapıya. Köyde kapalı kalıyoruz, onlar ahırda ben evin içinde bütün gün. Ama burda... onlar özgür ben özgür.⁴⁶

**Geçitler Bedenli Konumlanışlarda ve
Karşılıklı Etkilenen Fizyolojilerde Aranabilir**

Kadınların hayvancılık deneyimleri, yalnızca bir iş deneyimi olarak değil, o hayvanla ilişkisinde kurulan bir kadınlık, annelik, insanlık/hayvanlık deneyimi olarak çıkar karşımıza. “Yaylagül”ü

45. Henri Ford ve Samuel Crowther, *My Life and Work* (Project Gutenberg, 2005 [1922]). <http://www.gutenberg.org/ebooks/7213>, s.110.

46. Zehra, Kılaskur, 06.09.2018.

satmaya nasıl karar verdiniz?” sorusuna cevap verirken Mediha bunu şöyle anlatıyor:

E birini verelim dedi eşim. Ben hiç istemedim, hele de Yaylagül’ü. Yaylagül on yaşındandır ama, onu severim ayrı tutarım onu. Yaylada doğmuş ya. Ben doğurttum onu. Bunlar satılınca kasaba gider. Mayalığa girdi mi üzülüyorum. Kasaba verince çok üzülürüm. Napçaksın ballım öyle işte... Ama birini satmak gerekiyordu... Yaylagül de çok iyi hayvandı, annesine bakmazdı, benim peşimden gelirdi, beni anası bilmişti. Ana inektim ben (gülüşmeler). Çok akıllıydı aslında, kızım. O günü de önceden anladı o... Yanında konuşmazsın anlamasın diye, ama duydu herhalde ya da bakışlarımızdan olabilir, hissetti hayvan yani. Öyle işte. Hiç neşesi yoktu bir haftadır. Sakin, böyle teslim olmuş gibi. Yüzü bile hatırlıyorum asıktı sanki. Yeme içmesi de azaldı. Çok akıllı hayvandı... Ama pisti işte bi o huyu kötüydü. Kızım buraya pisledin oraya yatma, yok, gider oraya yatar. Sütünü sağıcam o memeler hep pis. Öyle. Bilmiyorum bi sorunu mu vardı neydi ama çok zor oluyordu. Sütü de azalmıştı. Ondan, tamam dedim verdim ben de. Verdim ama... Onun kesimini falan, bakmadım zaten ben hiç. Ben vurdum kendimi dağlara. Çıktım çıktım, oturdum tepelerde, ağla ağla... Akşam indim ta, işleri yapmak zorundasın tabii... Sonra günlerce ağladım ben. Komşunun gelini vardı, o dedi ki bak bu kadar ağlama sana bir şey olur, evlatlarına bir şey olur dedi. Bak, bir hafta geçmedi... kızım kaza yaptı. Uzun süre yürüyemedi, şimdi iyi de... Arabada, burdan giderken... hissettim de o gece, biliyordum. Nasıl hayvanlar hissediyor, insanlar da hissedermiş o zaman anladım. Ondan sonra bir daha hiç. Dedim ölüm de can da Allahtan. Yapacak bir şey yok. Öyle işte. Bu işe doğmuşum ben. Çocuğum gibi işte,

doğumunu da görüyorum, ölümünü de demek ki görebilirsin. Her şeyin bir sonu var.

Başka bir zaman diliminde görüşme şöyle devam ediyor:

Bak kasap geliyor, alıyor, insanın da zoruna gidiyor. O giderken diğerleri arkasından bağırır diğer inekler... Onun bi danası vardı, nasıl güzel bir dana, bu giderken ahırdan öyle ağladı, öyle ağladı ki hiç unutmuyorum onu. Bakma aslında çok zordur, o anayı gönderdin, o dananın yüzüne nasıl bakacaksın? Ama bakıyorsun işte, bakmak zorundasın, onu beslemek büyütme zorundasın. Başka kim yapabilir sen yapmazsan?⁴⁷

Bu kayıt aynı zamanda hayvan çalışmalarını cinsiyetlendirmenin gerekliliğine dair de bir cevap içeriyor: Kadınların ve hayvanların sözlü ve sözsüz anlatımları, şefkat etliğinin tek başına kadınların ya da tek başına hayvanların çalışmaya katılmasının ötesinde, çoğul dinlemenin, kesişimselliğin ve gündelik hayatın değişik düzenlerinde oluşan karşılıklı cevap verebilirliğin (*response-ability*), *bedenliliğin/karşılıklı olarak etkilenen fizyolojilerin* çalışmaya katılmasının gerekliliğine işaret ediyor.⁴⁸ Kadınlar ve hayvanlar arasındaki ilişki yalnızca kadınların hayvan bedenlerini çeşitli şekillerde etkilemeleri (sömürmeleri, beslemeleri, iyileştirmeleri, öldürmeleri vb.) üzerinden işlemiyor; aynı zamanda hayvanların bedenlerindeki değişim kadınların psikolojisini, kendi bedenlerine ve yaşamlarına dair algılarını, hatta kendi fiziksel bedenlerini de etkileyebiliyor. Bu örnekte Mediha, kızının kaza geçirmesini kendisinin ineğinin ölümüne

47. Mediha, Balahor, 06.08.2017.

48. Donna Haraway, 2008; Lynda Birke, 2012.

üzülmesiyle bağlantılandırarak, ineğinin ölümüne bir anlam veriyor. Bunun daha açık bir örneği Münire'nin ayağından hastalanan boğasını, ardından kendi fizyolojisindeki değişimi anlatışında görülebilir:

Bulutum vardı, tosun, o kadar güzel bir hayvandı ki, bulut gibiydi. Köyde su görmediği için, yaylada sudan korkardı. Onu otlağa götürürken sudan atlatıyordum. Önden ben basıyordum taşlara, onun ayağını atacağı yere, ben de o ayağımla basıyordum, ha böyle bulutum ha böyle diye diye geçiriyordum onu sudan. Birlikte atardık adımızı. Bir gün baktım ki bu iştahsızlaştı, başını duvara ha böyle koymuş kımıldamıyor, alnını yaslamış duvara, yemiyor da. Ertesi gün çıkardım, sol ayağı topallıyordu. Meğer yanıkara olmuş, dışarda yediği bir şeyden herhalde, çok fena bir hastalık. Bütün vücuda böyle yayılıyor, kesmek zorunda kalıyorsun. O gün veteriner geldi, ben girmedim ahıra. Kesildikten sonra girdim. O kafası yerde duruyordu, gözleri açık, sanki hâlâ bana bakar gibi. O bakışı gözümün önünde hâlâ. Ben öyle üzuldüm ki, dediler sana bir şey olacak da bu kadar üzülme, hayvandır neticede diye. Sonra bir sabah kalktım ki benim de aynı sol kolum tutmaz! O zaman dedim tamam, daha üzülmeyeceğim.⁴⁹

Görebiliriz ki kadınlar ve hayvanlar, ilişkilerinde deneyimledikleri intra-aksiyonda bizzat kendilerini, kendi bedenlerini ve duygularını yeniden üretiyorlar. Kadınlar ahırda ya da yaylada hayvanlarla konuşurken yalnızca bir monolog yaşamıyorlar. Hayvanlar cevaplarını eylemleriyle, bakışlarıyla, kimilerine daha yakın olup kimilerine daha uzak olan davranışlarıyla ve

49. Münire, Kavrın, 16.08.2017.

paylaştıkları duygularla ifade ediyor. Kimi hayvanlar kadınları dinliyor, bunu belki ses tonlarındaki belki de kelimelerdeki duygulara tepki vererek gösteriyorlar. İlgi göstermek ve sevgiyi paylaşmak istediklerinde tıpkı bir kedi gibi yüzlerini kadınların yüzlerine sürtüyorlar ve boyunlarının sevilmesi için başlarını havaya kaldırıyorlar. Öfkelendiklerinde ya da canları acıdığına yüksek sesle bağırıyorlar. Yavrularından ayrıldıklarında ağlıyorlar. Ahırdan biri gittiğinde bunun tedirginliğini yaşadıklarını gözleriyle ve bedenlerinin çekingen duruşuyla belli ediyorlar. Yaylada belirli inekler başka belirli ineklerle arkadaşlık kuruyor ve birlikte hareket ediyor. Yayladaki güneş ışınlarından rahatsız olduklarında biri yataarken diğeri ayakta yanı başında durarak ona gölge oluyor, sonra bu sırayı değiştiriyorlar. Kadınlar bütün bu davranışları gözlemliyor, bu yüzden de konuştukları konu her ikisinin aşına olduğu deneyimleri içeriyor. Birbirini anlamak belki de aynı çevreyi böylesine açıklıkla deneyimlemekle mümkün oluyor. Anlama belki de diyaloglardaki anlatılarda bahsedilenin ve bahsedenin, insan mı inek mi olduğunun belirsizleştiği belirli anlarda gerçekleşiyor. Kadınlar ve hayvanlar, karşılaşmalarında insan ve hayvan arasındaki ikiliğe ve hiyerarşiye dayanan ilişkileri yeniden kurgulayabiliyor.

Geçitler Söz Konusu Hayvanın Davetiyle Belirebilir mi?

Berger, hayvanların bizim düşünce dünyamıza basitçe süt ve et ihtiyacını karşılamak üzere girmediğini, onların öncelikle haberci ve beklenti kaynağı olduğunu söyler: “O zamanlar herhangi bir türün büyü için mi, evcilleştirme ve beslenme için mi tutulacağı, söz konusu hayvanın davranışları, yakınlığı ve ‘davetiyle’ belirlenirdi.”⁵⁰ Yayladaki birçok örnekte de hayvanlar kesilmemeyi ya da satılmamayı, kadınlara yakın davranarak

50. Berger, age., s.19.

başarırlar. Birçok kadın da, kesilecek ya da satılacak olanı, daha pis, daha uyumsuz ve kendilerine daha uzak olanlar arasından seçerken, kendilerine daha yakın ve sevecen davrananları, annesi ölen ve annelik bekleyen hayvanları ayırdıklarını, onları daha çok sevdiklerini ve kesime göndermediklerini belirtmiştir. Acaba geçitleri hayvanların bu davetleri mi açmaktadır? Yazı boyunca vurguladığım ve araştırma boyunca da üzerinde çalıştığım aktif dinleme, katılımda açığa çıkan kesişimsellik ve bedenli konumlanışlar, bu daveti duyabilmek ve ona cevap verebilir olmakla ilgilidir. Bu yaklaşım, Haraway'ın başkasına karşı sorumluluğunu, birbirine cevap olabilen bir etkileşim (*response-ability*) şeklinde anlamasından ilham alır. Doğumda yavrusunu yitiren bir inek, annesi kesime gönderilen bir buzağı, hastalanan bir tosun ya da çiçekleri çok seven bir inek... Bir şekilde yüze sahip olabilen bir hayvan beni bir muhabbete davet eder, onu duyabilirim ve ona cevap verebilirim. Oysa tüm hayvanların yüzleri vardır ve beni bir muhabbete davet etmeyebilir ama dünyayla muhabbetedir. Peki ben duyabilir miyim? Eğer daveti banaysa, karşılığında bir cevap üretebilir miyim? Bu çalışmanın yaptığı şey, kadınlarla ve hayvanlarla birlikte cevap üretebilme imkânını aramaktır. Çalışmanın araştırılanlara bir katkısı olduysa, o da öğrenen konumuyla, alandaki kadınlara ve hayvanlara, araştırmacılarla bilgilerini paylaştıkları ve öğretme deneyimi yaşadıkları bir zaman ve alan açmasıdır. Kolayca görülebilir ki, bu onlardan çok araştırmacılara yönelik bir katkıdır! O halde soru, böyle bir katkıya bizim nasıl cevap verebileceğimiz, bunu nasıl birbirine cevap olabilen bir sorumluluk ilişkisine dönüştürebileceğimizdir.

Bu çalışmaya dahil olan kadınlar hayvanlarla kurdukları ilişkide kendilerini o kadın olarak yeniden inşa ediyorlar, aynı zamanda bu ilişkide ortaya çıkıp birikmiş bilgi ve deneyimlerini aktarmak konusunda çok hevesli ve yetenekliler. Ancak kadınlar

yaşamlarını din ve üretim sürecinin doğasındaki çelişki üzerinden kuruyorlar. Bu çelişki, hayvanları bir yandan mal olarak görmeye bir yandan da onlarla gündelik yaşamını örmeye (bu süreçte hayvanlar mal olmaktan çıkıyor ve özneleşiyor) dayanıyor. Kadınları hayatta tutan bilgi (hayvancılık), süreç içerisinde kadınları hayvanlara yakınlaştırıyor ve bir yandan *geçitleri* keşfetmeye götürürken, diğer yandan hayvanları öldürmeye uzanıyor. Dolayısıyla kadınların hayvanlarla kesişen yaşamlarında derin çelişkiler oluşuyor. Ancak benim gözlemim şu ki, her ne kadar bu çelişkileri oluşturan deneyimler her bir kadının kendisine özgü olsa da, bu “oradaki kadınlara” özgü bir çelişki değil. Bu çelişki insanmerkezci erkek egemen sistemle bağlantılı her bireyle, hepimizle doğrudan ilişkili. Çelişkilerimiz farklı olabilir ama birbirlerini anlaşılabilir kılarlar. Yayladaki bir kadının yaşadığı hem sevip hem incitme/öldürme deneyimini, kentte kedileri, köpekleri severken inekleri yiyen bir bireyin çelişkisiyle birlikte anlayabiliriz. O halde insan-hayvan çalışmalarını cinsiyetlendirmedeki amaç, belirli bir yere özgü tespit edilen bir çelişkiyi yargılamak olmamalı. Çelişkiler varlar ve her yerdeler. Amaç çelişkilerin çoğulluğunu açığa çıkarmak, onların sınırlı ve bir yere özgü olmadıklarını, birbirleriyle kesişim halinde ayakta nasıl durabildiklerini ortaya koyabilmek olmalı. Kadınların yaşamdaki farklı konumlarının, duygularının ve bilgilerinin erkek egemen bilgi dünyasında değersiz olması, erkeklerin bir iş olarak yaylacılığa dair ürettikleri bilginin bilgi dünyasında değer kazanması ve hayvancılık çalışmalarının hayvanları ikincilleştirmek üzerinden kurgulanması, bu çelişkileri üreten kesişimselliğin odağını oluşturuyor. Hayvanların sömürülmesi ve öldürülmesi süreci, böyle bir bilgiyle birlikte işliyor demek yetersiz kalır; bu süreç tam da bu eril bilgiye ihtiyaç duyuyor. Hayvanları nesneleştiren, kadınların bilgi ve deneyimlerini görmezden gelen, kadınların çelişkilerini yok sayan hatta bu

bilgi ve çelişkilere dair *yaşayan hikâyeleri* toplumsal ve bilimsel hafızadan silen bilgi üretim süreci, hayvanların sömürülmesi ve öldürülmesi sürecini sağlayan temel etkeni oluşturuyor. O halde sosyal bilimlerde bilgi üretim sürecinin hem hayvanların sömürülmesi ve öldürülmesine hem de bu süreçte hayvanlarla *dünyalar kuran* kadınların duygularına ve çelişkilerine dair sorumlu bir konum alması ve bilgi dünyasında onlara bir bilgi türü olarak değer vermesi gerekiyor.

Hayvanlar, yayla ve kadınlar arasındaki ilişki tüm çelişkileriyle ve heterojenliğiyle bizi böyle bir bilgi dünyasına davet ediyor. Dinleyen, keşişimsel ve konumlu bir yaklaşım hem hayvan çalışmalarını inşa edilen cinsiyetliliği görmeye hem de feminist çalışmaları hayvanları araştırmaya dahil etmeye davet ediyor. Bu iki çalışma alanının birbirileriyle temas ettikleri yerden, yaşadığımız dünyaya dair keşfedebileceğimiz geçitler var. Fakat daha önemlisi, kadınlar-hayvanlar-yayla arasındaki bu ilişkinin niteliklerini öğrenmek, insan-hayvan ilişkilerini de dönüştürebilir. Böyle bir birlikteliğe her şeyden önce yaylada birlikte yürüdüğü, ilişki kurduğu insanlar tarafından bir beslenme sistemi sürecinde satılan, kışın zor koşullarda yaşayan ve öldürülen hayvanlar ihtiyaç duyuyor. Ve buna aynı zamanda yayladaki çeşitli türlerle sömürünün ötesinde hikâyelere sahip kadınlar ihtiyaç duyuyor. Hayatı üreten kadınların türlerarası hikâyelerinden öğrenebildiğimizi, sevmek-incitmek çelişkisini dönüştürebilecek geçitleri birlikte keşfedebildiğimizi bir düşünün. Hatta Mediha'nın "Yaylagül'ü kesemezsiniz, sütünü de yavrusu içecek!" diyebildiğini ve bizim bunu işitebildiğimizi... Öyleyse yayladan bir başka kadının, Melahat'in rüyasıyla sonlandırmak istiyorum:

Gece bi rüya gördüm bak. Bizim adam, hadi diyor sürekli, hadi yemek olmadı mı, peyniri yapmadın mı... Ben de sa-

bah sağmamışım sütü, kolum uyuşuk imiş rüyamda. Hadi diyor, hadi hadi... O kadar darlandım o kadar darlandım ki gittim ahırın kapısını açtım, inekleri saldım. Al sana hadi dedim. Ben sağlamıyorum. Biz gidiyoruz dedim, artık nasıl darlandıysam. Yaylagül'ü gördüm, ha o tepedeydi danasıyla. Onun peşine gittim.⁵¹

51. Melahat, Kavrın, 17.08.2017.

GÜVENLİK MEKANİZMASI OLARAK KÖPEK NÜFUS YÖNETİMİ VE SOKAK KÖPEKLERİ

Kiraz Özdoğan, Ali Bilgin

Gerek sokak köpekleri gerekse çevrelerindeki iktidar kurumlarıyla ilişkileri, bir insan ömrüne sığacak kadar kısa bir zamanda dönüşebiliyor. Bugün bu dönüşümü, sokak köpekleriyle ilgilenen, İstanbul’da yaşayan, altmışını devirmiş kişilerde rahatlıkla gözlemlemek mümkün. Bu kişiler, sokakta tasmasız gezen bir köpek gördüklerinde büyük olasılıkla kulağında küpesi olup olmadığına bakacak, yanlarında bulunuyorsa hazır mamalardan verecektir. Küpesi olup olmamasına bağlı olarak “kısır mı, aşıları yapılmış mı?” diye düşünmeleri, küpesi yoksa, özellikle de dişiyse, aşılarının yapılması ve kısırlaştırılması için belediyeye haber vermeleri de ihtimal dahilindedir. Diğer yandan bu kişiler devletin bu kurumunu daha önce aramış veya sokaklarında yaşayan köpeklerin kaybolmalarını dert edinen diğerleriyle birlikte bu kurumları protesto etmiş de olabilirler. Köpeklerin aşılanıp kısırlandırıldıktan sonra yerlerine bırakılmaları gerektiğini, usulsüzce toplandıklarını, bu durumun 2004’te çıkarılan Hayvanları Koruma Kanunu’na aykırı olduğunu yer yer seslendirmiş de olabilirler. Oysa aynı kişiler anımsayacaktır, otuz yıl önce bir sokak köpeğinin aşılanması için belediyeyi aramak akıllarının ucundan bile geçmemiştir, onun yerine belediyenin toplama arabalarından köpek kaçırmış, bu arabalardan sokağa dökü-

len zehirleri kaldırmış, zehirlenen köpekler sarmısaklı yoğurt yedirmişlerdir.

Diyebiliriz ki, altmış yaşındaki biri kendi kısa hayatına sokak köpekleriyle ilgili iki farklı iktidar biçimini sığdırmıştır. İlki, İstanbul'daki sokak köpeklerinin idari tedbir konusu haline geldikleri 19. yüzyıl ortalarında başlayıp bundan yaklaşık otuz yıl öncesine kadar kesintisiz olarak belediyelerce uygulanan ("sokakları köpeksizleştirmek" olarak da isimlendirebileceğimiz) *yakala-öldür* politikasıdır. Bilindiği üzere bu dönem köpekler için sürgünler, ölümler ve onlara karşı örgütlenen direnişlerle geçmiştir. Bu makalenin konusu olan ikinci iktidar biçimiye, son otuz yılda gelişen, sokak köpeklerini *yönetmeyi* öngören Köpek Nüfus Yönetimi (*Dog Population Management*, DPM) politikasıdır. Köpek Nüfus Yönetimi, WHO ve WSPA¹ işbirliğiyle 1990'da geliştirilen, köpekleri sahiplilik-sahipsizlik ve serbest gezerlik ölçütlerine göre kategorize edip onların yaşamlarını "tür nüfusu" çerçevesinde düzenleyen ve yönetmeye elverişli hale getirmeye çalışan politikaların bütünü olarak tanımlanabilir. DPM'de sahipli köpeklerin daha yoğun denetlenmesi tavsiye edilirken sahipsiz olan ve müşterek alanlarda yaşayan köpekler ise *yakala-aşıla-kısırlaştır-aldığın yere bırak* (Catch, Neuter, Release, CNR) programının uygulanması önerilir. 1990'lı yıllarda bazı hayvan aktivistleri ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla, sokak köpekleriyle yaşayan başka ülkelerde olduğu gibi İstanbul'da da ilk uygulamalar başlar.² 2000'lerde hâkim söylem ve politikaya dönüşen DPM³ Türkiye'de 2004'te Hayvanları

1. WHO: *World Health Organization*, Dünya Sağlık Örgütü; WSPA: *World Society for the Protection of Animals* Dünya Hayvanları Koruma Topluluğu.

2. İsmet Sungurbey, *Hayvan Hakları*, (İstanbul: İ.Ü, 1993), s. 56B'deki dipnot.

3. Günümüzde uygulandığı bazı ülkeler: Bosna-Hersek, Bulgaristan, Yunanistan, İtalya, Moldova, Slovenya, İspanya (Tasker, Louisa, *Stray Animal Control Practices Europe*. WSPA RSPCA Int. [2006-7], s. 13-14).

Koruma Kanunu (5199 Sayılı) adıyla yasalaşır. Akabinde sokak köpeklerine yönelik *yakala-aşıla-kısırlaştır-aldığın yere bırak* uygulaması bakanlık desteğiyle belediyelerce devreye sokulur. Böylece neoliberal döneme gelindiğinde sokak köpekleri, bir yüzyıl boyunca kendilerini öldüren kurumların koruması altına alınmış olur. Mülkiyet konusu olmayan ve müşterek alanlarda sosyal yaşamın bir parçası olarak yaşayagelen köpeklerin yaşamları, etraflarındaki tüm ilişkilerle birlikte, devlet tarafından idari düzenlemelerin ve politikaların konusu haline getirilir. Sokak köpeklerine yönelen kurumsal şiddet ortadan kalkmamış, dönüşmüştür. Bu yazıda Köpek Nüfus Yönetimi'yle ilgili söylemleri analiz edip bu dönüşüm eşliğinde devam eden şiddetin tür bazlı nüfus yönetim paradigmasıyla ilişkili olduğunu göstermeyi amaçlıyoruz.

DPM ile öldürme politikası geri plana düşer; yaşamın tür-nüfus olarak yönetilmesi ön plana çıkar; sokak köpekleri nüfusuna ait bireylerin aşılınıp kısırlaştırılmasına, sahipli olanların da kısıtlamaları artırılmış bazı düzeneklere tabi olarak yaşamasına izin verilir. Buna uygun söylemler ve kurumlar oluşturulur. Bu makalede köpeklerin yaşamlarının iktidar kurumları için birer yönetim meselesine dönüşmesini ve buna ilişkin paradigmanın söylemsel boyutunu, Michel Foucault'nun güvenlik mekanizmaları analizini türcülükle ilişkilendirerek yorumlamaya çalışacağız. Türcülükle ilişkiyi kurarken de George Canguilhem'in dirimsel norm ile toplumsal norm ayrımından yararlanacağız. Bu kapsamda Foucault'nun daha sonraki derslerde de tartışacağı konulara giriş mahiyetinde olan *Toplumu Savunmak Gerekir* (TSG) başlıklı seminerlerinin 17 Mart 1976 tarihli son dersinden;⁴ biyoiktidar mefhumunu yeniden formüle ettiği

4. Michel Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, çev.: Şehsuvar Ateş (İstanbul: YKY, 2013b).

ve anlamını genişletip yönetsellik kavramıyla eklemlediği⁵ *Güvenlik, Toprak, Nüfus*'tan (GTN, 1977-1978)⁶ ve *Biyopolitikanın Doğuşu*'ndan (1978-1979)⁷ yararlanacağız.

Foucault'nun güvenlik mekanizmaları mefhumu, *Guidelines for Dog Population Management*'da (GDPM) köpeklerin tür-nüfus olarak ele alınmasına dair analizimizi derinleştirermize imkân vermektedir. Bu mefhumu köpek nüfus yönetimine uyarlarken köpek nüfusunun esasen insan nüfusuna endeksli tasarlandığını ve yönetiminin buna göre düzenlendiğini gözlemledik. Köpek nüfus yönetiminde insan nüfusuna dair oluşturulan toplumsal normlar merkezdedir ve insanlar, köpekleri bu normlara tabi tutarlar. Burada güvenlik mekanizmalarındaki türcü yaklaşımı analiz ederken Canguilhem'in geliştirdiği dîrimsel-toplumsal norm ayırımından yararlanacağız.

Sokak Köpekleri ve Köpek Nüfus Yönetimine Dair Literatür

Dünyada hayvan meselesine değinen sosyal bilim araştırmalarında köpeklerle ilgili çalışmalar önemli bir yer tutar. Bu araştırmalarda “petleştirilmiş köpekler ve çalıştırılan köpekler”⁸ daha çok ele alınsa da sokak köpekleriyle ilgili politikalara değinenler veya yoğunlaşanlar da vardır. Bazıları sokakları kö-

5. Maria Muhle, “A Genealogy of Biopolitics: The Notion of Life in Canguilhem and Foucault”, *The Government of Life: Foucault, Biopolitics and Neoliberalism*, Vanessa Lemm ve Miguel Vatter (der.), (New York: Fordham University Press, 2014), s.79.

6. Michel Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, çev.: Ferhat Taylan, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013a).

7. Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, çev.: Alican Tayla, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015).

8. Kiraz H. Özdoğan, *Kolektif Ekotarım: Longo Mai'de İnsanların Özyönetimi, Diğer Canlıların Yönetimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), danışman: Şentürk, Yıldırım. Doc., (MSGÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü Genel Sosyoloji ve Metodoloji Programı. Haziran, 2019), s. 232.

peksizleştirmenin tarihiyle ilgilidir;⁹ bazıları da sokaklara terk edilen köpeklerin öldürülmesiyle ilgili düzenlemelere değinir.¹⁰ Bu literatürde DPM'yi analiz eden tek bir çalışmaya ulaşabildik. K. Srinivasan Bengaluru'daki (Hindistan) *yakala-kısırlaştır-a-şıla* söylemlerini ve pratiklerini Foucault'nun biyopolitika ve episteme yaklaşımlarından yararlanarak analiz eder; köpeklerin nüfus olarak ele alınmasını, aşılama ve kısırlaştırma tekniklerini bizim bu makalede amaçladığımıza benzer bir şekilde eleştirir.¹¹

Doğrudan İstanbul sokak köpekleri hakkındaki sosyal bilim araştırmalarının (gerek itlafların devam etmesi gerekse bu kitaba konu olan hayvan çalışmalarının da etkisiyle son on yıldır yoğunlaştığı görülse de) ulaşabildiklerimizin ancak çok azı DPM'yi incelemelerine dahil etmiştir. Sokak köpekleriyle ilgili Türkiye'deki literatürün bir kısmı, sokakları köpeksizleştirmenin tarihine yoğunlaştığı¹² için haliyle DPM'ye atıfta bulunmaz. Tarihsel sürekliliği de vurgulayan günümüzle ilgili¹³ çalışmalardaysa sokak köpeklerine yönelik bu küresel politika

9. Susan Mchung, *Dog*, (Çin ve Londra: Reaktion Book, 2004); Eric Baratay, *Le point de vue animal: une autre version de l'histoire*, (Paris: Seuil, 2012).

10. Jennifer Maher, Harriet Pierpoint ve Claire Lawson, "Status Dogs", *The Palgrave International Handbook of Animal Abuse Studies*, Jennifer Maher, Harriet Pierpoint, Piers Beirne (der.), (Londra: Palgrave, 2014).

11. Krithika Srinivasan, "The welfare episteme: Street dog biopolitics in the Anthropocene", *Animal in the Anthropocene*, Human Animal Research Network Collective (der.), (Sydney: Sydney University Press, 2015), s. 201-220.

12. İrvin Cemil Schick, "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlafları: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih Dergisi*, no. 200, (Ağustos 2010), s. 22-33; Kolektif, "Street Dogs of Istanbul", *Dört Ayaklı Belediye*, (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2016).

13. Barbara Nudd-Mitchell, *La gestion des chiens et chats des rues d'Istanbul*, danışman: Aude Signoles, (2009-2010); Mine Yıldırım, "İstanbul'da Hayvan Tecrit Coğrafyaları", *Çarşamba Seminerleri*, düz. MSGSÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, (24 Mayıs 2017); Sezai Ozan Zeybek, "Sokağa Düşenler, Aileye Katılanlar Köpek Merkezli Bir Şehir Analizi", Türkiye'nin Yakın Tarihinde Hayvanlar, (İstanbul: Notabene, 2020). Kimberly Hart, "Empatinin Kültürel Boyutları Üzerine: Sokak Hayvanları ve İstanbul", *Şehir ve Hayvan*, Ayten Alkan (der.), (İstanbul: Patika, 2020). Hart'ın araştırması, sadece sokak köpekleriyle ilgili değil; tüm sokak hayvanlarıyla ilgilidir.

değişikliğinin konu edildiğine pek rastlanmaz. Kimberly Hart, İstanbul'da insanların sokak hayvanlarını besleme pratiklerini incelerken yasal düzenlemelere değinmekle birlikte DPM'ye atıf yapmamıştır. Sokak köpeklerine yönelik politikaları kent mekânına ilişkin politikalarla bağlantılandıran Mine Yıldırım ve Sezai Ozan Zeybek de DPM'ye referans vermezler. Sadece Silvia Ilonko Wolf,¹⁴ hayvan hakları mücadelesinin gelişimini incelediği yüksek lisans tezinde Yeryüzü Derneği'nin websitesinden aldığı referansta ICAM'ın¹⁵ hayvan nüfus kontrolü politikasına atıfta bulunmuştur ancak konuyu detaylandırmamıştır. İstanbul sokak köpekleriyle ilgili çalışmaların önemli bir kısmı hayvan nüfus kontrolü politikalarının kentsel dönüşümle bağlantısını halihazırda incelediği için biz bu yazıda DPM'nin bu konuyla bağlantısına yoğunlaşmayacağız.

1990'da DPM söyleminin geliştirildiği *Guidelines for Dog Population Management*'tan (GDPM) bu yana DPM lehine devasa bir külliyat oluşmuştur.¹⁶ DPM'nin geliştirilmesinde aktör olan (WHO, WSPA, ICAM, FAO, IZSAM gibi)¹⁷ uluslararası kuruluşlar çeşitli zirveler ve konferanslar¹⁸ örgütlemişler,

14. Silvia Ilonko Wolf, "'We Are All Animals': The Emergence of The Grassroots Non-human Animal Rights Movement In Istanbul", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, danışman: Ayşe Öncü, (İstanbul: Sabancı Üniversitesi, Ağustos 2015).

15. *The International Companion Animal Management*, Yoldaş Hayvanların Yönetimi için Uluslararası Koalisyon.

16. Google Scholar'da 1990 yılında *Guidelines*'ın yayımlanmasından önce neredeyse hiç *Dog Population Management* teriminin kullanılmadığı görülmektedir. 1990'lar boyunca *Guidelines*'a atıfta bulunulurken 2000'lerde de bu alandaki çalışmalar arttığı görülmektedir.

17. FAO: *Food and Agriculture Organization of the United Nations*, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü; IZSAM: Istituto Zooprofilattico Sperimentale Dell'abruzzo E Del Molise "G. Caporale".

18. *Dog population management. Report of the FAO/WSPA/IZSAM expert meeting – Banna*, Animal Production and Health Report, no. 6, (Roma, İtalya, 14-19 Mart 2011); *1st International Conference on Dog Population Management*, (4-8 Eylül 2012), York, UK; *2nd International Conference on DPM*, (İstanbul, Türkiye, 2015); *3rd International Conference on DPM*, (Kenya 18-21 Eylül 2019).

çeşitli araştırmaları¹⁹ desteklemişlerdir. Bu araştırmalar farklı yerlerdeki insan-köpek ilişkilerinin ve iktidar kurumlarının uygulamalarının panoramasını çizerek yol haritası bulmak²⁰ ve DPM'nin uygulandığı yerlerdeki sorunları tespit etmek gibi DPM'yi güçlendirmeye yönelik çalışmalardır. Biz bu yazı kapsamında araştırmaların ve sunumların bir kısmını incelemekle birlikte ilk kurucu metin olarak GDPM'ye yoğunlaştık ve ağırlıklı olarak buraya referans verdik.

Sokak Köpeklerinin Soruna Dönüştürülmesi ve DPM'ye Giden Süreç

Kent kültüründeki yerleri Bizans dönemine kadar belgelenen²¹ ve sayısız seyahatnameye konu olan²² İstanbul sokak köpekleri, 19. yüzyılın ortasından itibaren sadece bir Batılılaşma sorunu olarak değil, modern sağlık söylemini kurumsallaştırma ve kenti kapitalist ilişkiler çerçevesinde dolaşıma uygun olarak yeniden düzenleme çalışmaları sonucunda, sağlık ve hijyen sorunu olarak da tanımlanmaya başlanmıştır. Akabinde 1990'ların sonuna kadar devam edecek şekilde (Batı Avrupa'daki birçok ülkede olduğu gibi) sokakların sahipsiz köpeklerden arındırılması, belediye eliyle uygulanan bir politikaya dönüşmüştür. Tepkiyle karşılansa da sokak köpekleri²³ sürgün edilmiş ve

19. Örneğin bkz.: Louisa Tasker, *Stray Animal Control Practices Europe*, WSPA RSPCA Int. (2006-7); (der.) Macpherson, Calum N.L., Meslin, Francois X. ve Wandeler, Alexander I., *Dogs, Zoonoses and Public Health*, (Oxon ve New York: CABI Publishing, 2000).

20. ICAM'ın 2019 son yaptığı DPM konferansında *insani* sıfatını almıştır.

21. Schick, age.

22. Bu makale yazarlarının *Anarchist Political Ecology* Simon Springer vd. (der.), (Londra: Rowman & Littlefield, 2021) derlemesinde yer alan "Street Dogs of Istanbul: An Exemplary Case for the Construction and Contestation of Human Domination over Urban Animals" başlıklı yazısında bu seyahatnamelere çeşitli örnekler bulunabilir.

23. Egemen Yılıgür, 23.08.1952 tarihli Milliyet Gazetesi'nden Şişli Teneke Mahallesi'nde sokak köpeklerini zehirlemeye gelen belediyenin itlaf grubuna müdahale eden gençlerin karakolda biten kavgasına yer verir. (*Nişantaşı Teneke Mahallesi*, [İstanbul: İletişim, 2012], s. 201).

öldürülmüştür.²⁴

Sokakları köpeksizleştirme politikası bu dönemin genel köpek politikasından bağımsız değildir. 19. yüzyıldan itibaren sokakları köpeksizleştirmeye eşzamanlı olarak, köpeklerin sahipli olmalarını ve onların soyağaçlarını kıstas alan uygulamaların yaygınlaştığı görülür. Köpekler petleştirilir ve ırklaştırılır;²⁵ insanların birer mülkü haline getirilerek²⁶ davranışları eğitilir ve sürekli kontrole tabi tutulur. Köpeklerin sokakta serbest dolaşmaları,²⁷ denetim dışı cinsel ilişkiye girmeleri ve melezlenmeleri petleştirmenin önünde engeldir. “Değerli” bir ırktan olmayı ve sahipliliği makbul sayan, olmayanları aşağı statüde konumlandıran bir değerler sistemi geliştirilir. Ancak ırklaştırma pratikleri genetik çeşitliliği yok ettiği için, birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Dominique Guillo, *Des Chiens et des Humains* [Köpekler ve İnsanlar] adlı kitabında 19. yüzyıldaki saf ırk idealinin yarattığı genetik hastalıklardan söz eder, ayrıca herhangi bir ırkın sürekliliğinin sağlanabilmesi için genetik çeşitlilik kaynağı olarak mezlere veya uzak ırklara ihtiyaç olduğunun da altını çizer.²⁸ Buna göre ırklaştırma ancak genetik çeşitliliği koruyacak diğer mekanizmalarla sürdürülebilir. Dolayısıyla soyluluğun sürdürülebilmesi için gerekli olan genetik çeşitlilik havuzunu da paradoksal biçimde sahipsiz, başıboş ve “soysuz” sokak köpekleri oluşturmaktadır.

24. Catherine Pinguet, *İstanbul'un Köpekleri*, çev.: Saadet Özen (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009); Murat Toklucu, “Sokak Hayvanları için en kötü yüzyıl”, *Bugünü Anlamak için Tarih*, no. 31, (Aralık 2016), s. 30-35.

25. Palmira Brummett, “Osmanlı basınında Paris modasını takip eden kadın karikatürlerinde küçük süs köpeklerinin sık sık yer aldığı”na dikkat çeker (İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911, çev.: Ayşen Anadol, [İstanbul: İletişim Yayınları, 2003], dipnot 14).

26. GGuillo ve S. McHugh’in (age.) da dikkat çektiği üzere ırksallaştırma daha eski bir tarihe dayanmaktadır ancak 19. yüzyılda artar (Guillo, Dominique, *Des Chiens et des Humains* [Paris: Édition Le Pommier, 2011]).

27. Bu bağlantıyı kuran bir çalışma için bkz.: Howell, Philip, “The Dog Fancy at War: Breeds, Breeding, and Britishness, 1914-1918”, *Society and Animals*, no. 20, (2012).

28. age., s. 119.

İstanbul'da 1990'lara kadar sokak köpekleri öngörüldüğü gibi bütünüyle yok edilememiştir. Her ne kadar merkezi kurumlar sokak köpeklerini birer sağlık ve hijyen sorunu olarak tanımlasa ve yok edilmelerini Batılılaşmayla ilişkilendirip köpeklerin ancak özel mülkiyet oldukları takdirde yaşamalarına izin veren uygulamaları dayatmış olsalar da İstanbul sokakları sahihsiz, başıboş diye tanımlanan köpeklerden bir türlü arındırılmamıştır.

Köpek Nüfus Yönetiminin Ortaya Çıkışı: 80'ler ve 90'lar

Joy Leney ve Jenny Remfry, WHO'nun başta kuduz olmak üzere köpeklerden insanlara geçebilecek hastalıklardan sakınmak ve bunları kontrol edebilmek için sokak köpek (*stray dog*) nüfusunu azaltmayı amaçladığını; bunun için de daha önceleri kapatma ve öldürme gibi yöntemleri benimsediğini belirtirler. Ancak bu yöntemlerden vazgeçilmiştir. Bunun bir nedeni kapatılan, yeri değiştirilen veya öldürülen köpeklerin yerine yenileri geldiği için bu yöntemlerin köpek nüfusunu azaltmada başarısız olmasıdır. Köpek nüfusunun daha etkili bir şekilde denetlenmesine dair çıkarımlarda bulunmak üzere Güney Amerika, Asya ve Afrika'da araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmaların sonucunda köpeklerin sayılarının üç katı oranında üreyebilmelerinin insanların onlarla ilgilenip ilgilenmemesine bağlı olduğu ortaya çıkmıştır; söz konusu verilere göre köpeklerle ilgilenen insanlar olduğu sürece köpek nüfusu da artacaktır.²⁹ Leney ve Remfry, köpek nüfusunu azaltmak amaçlı öldürme ve kapatma politikasından vazgeçilmesinin başka bir nedeninin de, Dünya Hayvanları Koruma Topluluğu'nun (WSPA) daha

29. Joy Leney ve Jenny Remfry, "Dog population management", *Dogs, Zoonoses and Public Health*, (der., Macpherson, Calum N. L., Meslin, Francois X. ve Wandeler, Alexander I., Oxon ve New York: CABI Publishing, 2000), s. 301.

önce yönergesinde köpekleri öldürmeyi salık veren WHO'ya karşı 1984'te düzenlediği protestolar olduğunu söylerler.³⁰

WSPA ve WHO, bu yönergenin yayımlanmasından iki yıl sonra artık-köpek nüfusunu kontrol etmek için biliminsanlarından oluşan bir grup oluşturur.³¹ Hans C. Matter ve Thomas J. Daniels, aynı yıl WHO'nun çok az ülkede köpek nüfusu ve ekolojileri üzerine araştırma yapıldığı saptamasına, daha etkin bir yönetim kurabilmek için araştırmaların artırılması tavsiyesine ve birçok ülkede yeni araştırmalar örgütlemesine işaret ederler.³² Bu araştırmalar 1990'da WHO ve WSPA tarafından yayımlanan *Guidelines for Dog Population Management* başlıklı bir kitapçıkta yer alır. Bu kitapçık sokak köpeklerinin iktidarlar için bir denetim meselesi haline gelmesindeki dönüm noktalarından biridir ve sonrasında sokak köpeklerine yönelik küresel politikadaki dönüşümlerin habercisi olduğu kadar o dönüşümler için referans teşkil eden temel nitelikli, kurucu bir metindir. Kitapçıkta, bir yüzyıl boyunca sistematik şekilde uygulanan *yakala-öldür* yerine, sokak köpekleriyle yaşayan ülkelerde Köpek Nüfus Yönetimi kapsamında *yakala-aşıla-kısırlaştır-aldığın yere bırak* (CNR) programlarına geçilmesi teşvik edilir. Nitekim WSPA 1990'lı yıllarda farklı ülkelerdeki devlet kurumlarıyla ve yerel örgütlerle iletişime geçerek dünyadaki köpek nüfusunun kontrolüne yönelik girişimlerde bulunmuştur. Leney ve Remfry, Taipei (Tayvan), Castel Volturino (İtalya) ve Dundee (Britanya) dahil olmak üzere dünyanın farklı şehirlerinde eğitimler düzenlendiğini; bunların bazılarında CNR'ye yönelik çeşitli pilot çalışmalar örgütlendiğini ve bu çalışmaların çıktılarının yasalaşarak kurumsallaştığını anlatırlar.

30. age.

31. Hans C. Matter, Daniels Thomas J., "Dog Ecology and Population Biology", *Dogs, Zoonoses and Public Health*, Calum N.L. Macpherson, Francois X. Meslin, ve Alexander I. Wandeler, (der.), (Oxon ve New York: CABI Publishing, 2000).

32. age., s. 20-21.

Aynı yıllarda Türkiye’de de benzer gelişmeler görülür. Sokak hayvanlarını katletmek yerine onları CNR’ye tabi tutan uygulamalar basına yansımaya başlar. Aşılama, kısırlaştırma yerine bırakma veya barınakta tutma gibi bazı uygulamaların henüz yasalaşmadan hayata geçirildiği görülür. İsmet Sungurbey 1992’de *Hürriyet* gazetesi için hazırladığı haberde WHO’nun İstanbul ve Trakya’da sokak hayvanlarını ilaçlı çikolatalarla aşılama denemeleri yaptığını aktarır.³³ Orhan Aylan da WHO’nun “Tekirdağ’ın iki ilçesinde köpek yapısı ve popülasyonu” hakkında araştırma yaptığını belirtir.³⁴

İsmet Sungurbey ve Ümit Sinan Topçuoğlu 1989’dan itibaren bazı merkez ve ilçe belediyeleriyle (Bakırköy, Sarıyer, Şişli, Kadıköy, Büyükşehir Belediyesi) ve hayvan derneklerinin (İstanbul Hayvanseverler Derneği) işbirliğiyle sokak köpeklerini aşılama ve kısırlaştırmak amaçlı hayvan hastaneleri ve barınaklarının kurulması için birlikte çalışmalar yürütmeye başladıklarına dair basında çıkan haberleri aktarırlar.

Başkentte Hayvanlar Evi - Anakent Belediyesi’nin sıkıntısı var: “Başıboş hayvanlar. Sorun son yıllara kadar zabıtalara eline tutuşturulan “çifte”lerle çözümlenmeye çalışıldı. Ancak hayvanlar “çifteye karşı daha etkin bir silahla” mukavemete geçmişlerdi: “Üreme”. Bu etkili silah karşısında “barış çubuğu”nu ilk öneren taraf belediye oldu. Barış paketi açıldı: “Çifteye son, artık hayvanlara çifte yerine şefkat gösterilecek. 1990 yılı sonuna kadar hayvan hastanesi ve hayvan evleri açılacak.”³⁵

33. *Hürriyet Gazetesi’nin İstanbul Eki*, s. 1-6’dan akt. İsmet Sungurbey, *Hayvan Hakları*, (İstanbul: İ.Ü, 1993), s. 572-3.

34. Ümit Sinan Topçuoğlu, *İstanbul ve Sokak Köpekleri*, (İstanbul: Sepya, 2010), s. 47.

35. *Cumhuriyet*, (15 Nisan 1990), s.7’den akt. Sungurbey, age., s. 571-2.

Yakala-aşıla-kısırlaştır-aldığın yere bırak uygulaması 1980'lerin sonlarından itibaren derneklerin ve hayvan gönüllülerinin³⁶ desteğiyle bazı belediyelerce uygulanmaya başlansa da *sokak köpeksizleştirme* politikası 1990'lar boyunca sürmüştür.³⁷ Köpek Nüfus Yönetimi'nin CNR uygulamaları,³⁸ 2004'te Hayvanları Koruma Kanunu'yla yasallaşarak merkezi bir politikaya dönüşür. Kanunda Çevre ve Orman Bakanlığı ile belediyeler yetkilendirilir. Belediyeler, bünyesinde müdürlükler³⁹ kurarak veya var olanları bu konuda görevlendirerek CNR'yi uygulayacak hayvan hastaneleri veya klinikleri, bakımevleri ve toplama birimleri kurar. Böylece bir yandan belediyeler veteriner işleriyle ilgili sektördeki hizmetlerin ve ürünlerin alıcılarına dönüşürken diğer yandan hizmet verilen sokak hayvanları da zorunlu "tüketicilere" dönüştürülür.

CNR uygulamaları yasallaştıktan ve kurumsallaştıktan sonra da sokak hayvanları devlet kurumlarınca öldürülmeye, sürgün edilmeye ve kötü muameleye maruz bırakılmaya devam etmiştir. Biz, bu şiddetin *sokak köpeksizleştirme* dönemindeki *yakala-öldür* politikalarının devamı olarak yorumlanamayacağını ve CNR uygulamasının bu şiddetle bütünüyle çelişmediğini düşünüyö-

36. 1999-2006 yılları arasında İstanbul Sanyer ilçesinin Kocataş Barınağı, Evsiz Hayvanlar ve Doğayı Koruma Derneği tarafından organize edilmiştir (Topçuoğlu, age., s.131-2). Fatih Yedikule Barınağı da 2001 yılından itibaren gönüllülerce organize edilmektedir ("Yedikule Hayvan Barınağı Kurucusu Mimar Meral Olcay ile röportaj" *Pativer*, [2017]).

37. Bu dönemde başlıca iki katliamı anabiliriz. Biri 1996 yılındaki Habitat II Konferansı'nın hemen öncesinde yapılan katliam. Diğeri de 1999 yazı boyunca kuduz gerekçesiyle İstanbul'un karantina altındaki 85 mahallesinde yapılan katliam (Topçuoğlu, age., s. 107-122).

38. İstanbul Büyük Şehir Belediyesi'nin ilk barınağı, örneğin, 1994 yılında Alibeyköy'de eski bir mezbahanın dönüştürülmesiyle kurulmuştur (age., s. 106).

39. Bazı belediyelerde CNR faaliyetleri doğrudan veteriner işleri müdürlüğü (örneğin Küçük Çekmece Belediyesi) altında; bazılarında sağlık işleri müdürlüğü altında (örneğin Bakırköy Belediyesi), bazılarında ise çevre, koruma, temizlik gibi isimlerin geçtiği müdürlüklerin alt çalışma faaliyeti olarak örgütlenmektedir (örneğin Arnavutköy Belediyesi).

ruz. Köpek Nüfus Yönetimi, köpeklerin yaşamlarını tür bazlı nüfus olarak düzenleyen ve yönetmeye elverişli hale getirmeye çalışan politikalar bütünüdür. Bu sistemle halihazırda sokak köpeği olarak doğup büyüyenler ve pet endüstrisi artığı olarak sokak köpeği haline gelenler, zoraki tüketiciler olarak sermaye birikimini sağlayacak canlılara dönüştürülürler. Köpek nüfusunun uzun vadede azaltılması, insanlara hastalık bulaştırma riskinin ortadan kaldırılması ve varlıklarıyla kentsel dönüşüm alanlarında sermaye birikimini engellemeyip tersine bu birikimi sağlayacak ilişkilerde konumlandırılması hedeflenmektedir. Öldürme ve sürgün etme de bu genel hedefler dahilinde zaman zaman başvurulan yöntemler olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu nedenle sokak köpeklerine yönelik şiddetin, DPM bütünüyle sorgulanmadan ortadan kalkmayacağını öngörebiliriz.

Nüfus ve Güvenlik Mekanizmaları

Michel Foucault *Güvenlik, Toprak, Nüfus* (GTN) başlığı altında derlenen derslerinde, “insan türünün temel biyolojik özelliklerini oluşturan şeylerin bir politikaya, bir politik stratejiye, genel bir iktidar stratejisine dahil olmalarını sağlayan mekanizmaların bütünü”⁴⁰ incelemek istediğini söyler ve “yasal ya da hukuki” mekanizmadan ayırt ettiği güvenlik düzeneklerini⁴¹ ele alır. 1990’da WHO ve WSPA işbirliğiyle ortaya çıkan, sonrasında yazılı hale getirilen Köpek Nüfus Yönetimi kitapçığının başlığı da Foucault’nun güvenlik düzenekleri içinde yorumlayabileceğimiz üç temel kelimeyi yan yana getirir: tür, nüfus ve yönetim.

Köpek Nüfus Yönetiminde köpek kelimesi, türü işaret etmek için kullanılır. Bilindiği üzere tür, canlıları bazı biyolojik

40. 2013a, s. 3.

41. Foucault, bu derste güvenliği hem mekanizma hem de dispozitif (düzenek) olarak tanımlamaktadır, ders boyunca bu ikisi arasındaki ayrım çok net değildir.

özellikleri ve soy geçmişleri üzerinden homojenleştirerek gruplandırarak, böylece onları bazı sabit niteliklere sahip varlıklar olarak kuran, taksonomide üreyebilme⁴² kıstasını öne çıkaran bir kategoridir. Bireyler burada, kendilerinde bulunan bazı özellikler ayrıştırıldıktan sonra atfedildikleri türlere göre sınıflandırılır, bir türe mensup olmanın evrenselliğinde birleşirler. Bu tarz bir kategorileştirme bireyin kimi özelliklerini muhafaza etmekle birlikte onun daima verili olanı sorgulayıp ihlal ederek kendi normlarını ve ortamını yaratma⁴³ ve farklılaşma olanaklarını da geri plana atar. Bireyin çevresiyle oluşturduğu sarmallar veya iç içe geçmişlikler veri olarak tespit edilmekle birlikte, genel olarak bu ilişkiler tür kategorisinin kuruluşunda tali konumda bırakılır. Canlıların bu şekilde ayrıştırılması, çoğunlukla bir türe atfedilen “içsel dinamiğe öykünen”⁴⁴ biyopolitikalarla bağlantılıdır ve insan dışındaki hayvanlar söz konusu olduğunda insan türünün yaşam hakkının diğer canlılardan üstün tutulması anlamına gelen türçülük⁴⁵ birlikte işler. DPM’de tür kategorileştirmesinin kullanımı, hem GDPM’deki köpek insan birlikteliğinin ne zaman nasıl başladığını açıklayan ifadelerde hem de günümüz köpeklerinin tür-nüfus olarak yönetilmesine yönelik argümanlarda izlenebilir.

Guidelines for Dog Population Management’ın önsözü, köpeklerle birlikte yaşamının ne zaman başladığı, diğer bir de-

42. Ladelle McWhorter, “Enemy of the Species”, *Queer Ecology: Sex, Nature, Politics, Desire*, Catriona Mortimer Sandilands ve Bruce Erickson (der.), (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 2010).

43. Maria Muhle, “Dirimselden Toplumsal: Canguilhem ve Foucault Dirimsel ve Toplumsal Normlar Üzerine Düşünceler”, *Biyopolitika: Planton’dan Arendt’e Biyopolitika’nın Felsefi Kökenleri*, Cilt 1, Onur Kartal (der.), (Ankara: Notabene, 2017).

44. Maria Muhle, Canguilhem’in toplumsal normla dirimsel norm arasında mimetik bir ilişki olduğu tezinin Foucault’nun “yaşamla sadece onun nesnesi olarak ilişkilene-meyen ama aynı zamanda onun içsel dinamiğine öykünen biyopolitika ya da daha ziyade yönetsel pratiklere dair formülasyonuna ipucu” sağladığını iddia eder (age., s. 258).

45. Peter Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev.: Hayrullah Doğan, (İstanbul: Ayrıntı, 2005).

yişle türdeşlerden oluştuğu düşünülen topluluğun⁴⁶ ne zaman ve niçin bozulduğu sorusunu cevaplandırma kaygısıyla başlar. Önsözünün ilk cümlesinde köpek insan ilişkilerinin tarihin bir aşamasında nasıl ortaya çıktığından söz edilir; insanların köpeklerin ataları olan kurtlarla birlikte yaşamaya başlamasının 12-14 bin yıl öncesine dayandığı belirtilir. Bu tarihsel okumaya göre 12-14 bin yıl öncesinde kurtlar ve insanlar, farklı türler olarak ayrı yaşıyordu. Daha önceleri topluluk tek türden oluşurken bu durum tarihin bir aşamasında köpekler ve insanlar arasındaki karşılıklı çıkar ilişkilerinin çoğalması ve insanların gösterdiği toleransla değişmiştir.⁴⁷ Kurtlar (ne tesadüf, ilk adımı onlar atmıştır), insanların artıkalarını yemek için insan yerleşimlerinin ve kamp alanlarının yakınlarına sokulmuştur. Yaklaşan tehlikeleri haber vermek ve avlanmaya katılmak gibi bir takım işlevleri yerine getirdikleri için insanlarca hoş karşılanmış ve zamanla insan toplumu içindeki varlıkları daimi hale gelmiştir.⁴⁸ Bu senaryoda insan, evcilleştiren olmak bakımından aktif roldedir. Kurt ise, “insanların ilk evcilleştirdiği hayvanlardan biri”⁴⁹ sıfatıyla edilgendir. Karşılıklı çıkar ilişkileri, köpekler ile insanların birbirinden kategorik olarak ayrı, kendi içinde türdeş iki topluluk olarak doğal saflıklarını bozar. DPM’nin ileriki yıllarda yayımlanan metinlerinde bu tarihsel kurgunun tekrar edildiğini söylemek güç. Bundan vazgeçilmesinin nedeni, muhtemelen kurtlarla birlikte yaşamın *Homo sapiens sapiens*

46. Tim Ingold, “Anthropology beyond humanity” [İnsanlık-ötesi antropoloji] makalesinde “ne diye toplumsal ilişkileri aynı türün bireyleri sınırlandırıldığını”; niçin rengeyiklerinin veya babunların bizlerden biri veya bizlerin, onlardan biri olamayacağını sorar (Tim Ingold, “Anthropology beyond humanity”, *Suomen Antropologi: Journal of the Finnish Anthropological Society*, no. 38(8), (Ağustos, 2013), s. 5-19).

47. GDP, age., s. 9.

48. age., s. 1.

49. age., s. 9.

öncesinde başladığına,⁵⁰ *Homo sapiens*'in evriminde kurtlara atfedilen role⁵¹ ve başka birlikte-oluşlara vurgu yapan tezlerdir. DPM'nin türdeşliği bozan evcilleştirme söylemi kesintiye uğrasa da günümüzde köpek-insan ilişkisinin yorumlanmasında aynı türdeşlik kurgusunu ve insana yüklenen üstünlük vurgusunu takip etmek mümkün.

Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*'in 17 Mart 1976 tarihli son dersinde biyopolitikanın artık birey-bedenle değil; yeni, çoklu bir bedenle, sonsuz olmasa da en azından sayılması zorunlu olmayan nüfus kavramıyla ilgilendiğini belirtir.⁵² Köpeklerin bir sağlık sorunu olarak görülmeye başlandığı endüstriyel dönem sonrasında buna benzer bir yaklaşım benimsenir. DPM'de de köpekler tür olarak kategorileştirilirken nüfus esas alınır. GDPM'de "Köpek Nüfusu" ilk ana başlıktır⁵³ ve metin boyunca kurucu terimlerden biri olarak kullanılmaya devam eder. Nüfus, türler temelinde ve belirli davranış özelliklerine sahip bir özne gibi⁵⁴ konumlandırılır. Henüz yeterince sağlıklı veri toplanamadığı belirtilse de metin boyunca köpek nüfusunun doğurganlığı, yaşam süresi, hastalıkları gibi veri analizlerine yer verilmektedir. Bu analizler köpeklerin çeşitli farklılıklar içeren çoğul hallerini

50. Bu tarihlendirme, arkeolojik bulgular ve moleküler biyoloji alanındaki çalışmalarla değişmiştir. Moleküler biyolojide DNA'ların karşılaştırmasıyla yapılan analizlerde 140 bin yıl öncesine, *Homo sapiens sapiens*'in öncesine götürülmektedir. Bununla birlikte Guillo, evcilleştirme sürecinin aşağı yukarı 50 bin yıl önce başladığına dair bir uzlaş olduğunu vurgular (age., s. 41-43). Ayrıca köpeklerin insanların koku görevinden özgürleşmesini sağladığını, bu da koku organlarımızın başka ihtiyaçlar için evrilmesine, özellikle eklemlemeli dilin (*articulated language*) gelişmesinde imkân verdiğini aktarır.

51. "Jouventin, *Homo neandertalensis*'in yok olmasıyla köpeklerin evcilleştirilmesinin eş zamanlı olduğuna dikkat çekmektedir (2013, s. 49). Ayrıca Guillo (2011) köpeklerin insanların koku görevinden özgürleşmesini sağladığını, bu da koku organlarımızın başka ihtiyaçlar için evrilmesine – özellikle eklemlemeli dilin (*articulated language*) gelişmesinde imkân verdiğini aktarmaktadır." (Özdoğan, age., s. 241).

52. 2013b, s. 251; Foucault, Michel, "Cours du 17 mars 1976", *Il faut défendre la société* (Paris: Gallimard Seuil, 2012), s. 305.

53. GDPM, age., s. 9.

54. Foucault, 2013a, s. 41.

ortaklaştıracak, onları sınırları belirli bir nüfus olarak kuracak fenomenleri tespit eder.

Ancak DPM’de köpek nüfusunun özellikleri, sadece söz konusu nüfustan yola çıkarak oluşturulmaz. “Köpek nüfus yoğunluğu”⁵⁵ kategorisi onun insan nüfusuyla oranına göre hesaplanır. Bu endeks kır veya kent gibi yeryüzünü insanmerkezci bir yaklaşımla ayrıştıran kavramlara, insanların köpeklerle karşı toleranslarının düzeyine ve onları hangi statülerde (çalışan, pet, serbest...) konumlandırıdıklarına göre oluşturulur. Tüm bunlar da sahiplilik ve başıboşluk değişkeniyle birlikte değerlendirilir.⁵⁶ Örneğin aile köpekleri, insanlara bağımlı olmakla beraber yarı kısıtlanmış köpeklerdir. Mahalle köpekleri yarı bağımlı ve yarı kısıtlanmışlardır. Başıboş köpekler ise bağımsızdır ve hiç kısıtlanmazlar; hiçbir insan da onların sorumluluğunu almaz. Bunların yanında tümüyle kısıtlanmış ve bağımlı köpekler insanların kullanımlarına göre sınıflandırılır: çalışan, yoldaş ve pet köpekler. Toplam nüfus yoğunluğu da insanlarınkiyle ilişkili bir şekilde hesaplanır. Örneğin Amerika’da insan nüfusunun onda biri, Avrupa’da ise altıda biridir.⁵⁷

Thomas Lemke,⁵⁸ Foucault’daki güvenlik mekanizmalarının insana otonomi de sağlayan bir korku dozuyla birlikte işlediğine dikkat çeker. Güvenlik mekanizmalarında insanı tespit edilen risklerden koruyacak düzenlemeler geliştirilir ve bunlar insanlar tarafından doğrudan herhangi bir buyruk olmaksızın talep edilen düzenekler haline getirilir. DPM’de de köpek-insan temasıyla ilişkilendirilen riskler benzer bir amaca hizmet etmektedir. GDPM’de

55. GDPM, age., s. 9.

56. GDPM, age., s. 6.

57. GDPM, age., s. 9.

58. Thomas Lemke, “The Risk of Security: Liberalism, Biopolitics, and Fear”, *The Government of Life: Foucault, Biopolitics and Neoliberalism*, Vanessa Lemm ve Miguel Vatter (der.), (New York: Fordham University Press, 2014).

bu iki nüfusun temasından kaynaklanabilecek üç riskten söz edilir. Bunlardan ilki insan sağlığı için risk oluşturduğu söylenen zoonotik hastalıklardır. Yüzden fazla zoonotik hastalığın köpeklerden insanlara geçtiği aktarılır.⁵⁹ İkincisi köpek nüfusunun aşırı çoğalma riskidir. Köpek nüfusunun kontrolden çıktığı bir durumda dünyadaki “moleküllerden bile” daha çok olma riski⁶⁰ vardır. Bu ne yaban hayat ne insanlar ne de köpekler için hayırlıdır. Üçüncü risk de her insan topluluğunun köpeklere aynı toleransta yaklaşmamasından kaynaklanan köpeklere yönelik şiddet riskidir. Kısacası köpek nüfusu, hastalık ve aşırı üremeleriyle kendi hallerine bırakıldıklarında risk oluşturur. Tüm bu risklerin köpeklerin yaşatılmasını sağlayan bir çözümle en aza indirilmesi için köpek nüfusunun kontrolü, güvenlik mekanizması olarak sunulur.

GDPM’de, geçmişte otoritelerin bu olguları hızlı ve etkili bir şekilde çözmek için köpekleri kitlesel olarak katletmeyi tercih ettiği ama öldürmenin fazla nüfusu yok etmediğinin bulgulan-
dığı çünkü sürekli alanın terk edildiği yerde, geride kalanların ve sokağa yeni atılanların yaşama şansını artırmaktan başka işe yaramadığı, aksine bu koşullarda köpeklerin daha fazla üredikleri belirtilir. Öldürmenin işlevsizliği kesinleştikten sonra “acısız *insani* öldürme” yöntemi (vurgu bize ait),⁶¹ hayvan haklarına aykırı olmasının yanı sıra *gayriinsani* olarak da nitelenir. Sürekli terk edildikleri ve aşırı üredikleri için oluşan bu artık-köpeklerin (*surplus dogs*) doğurmalarının engellenmesi, kısırlaştırılmaları ve bir sağlık sorununa dönüşmemeleri için aşılınmaları gerektiği ileri sürülür. Aşılama ve kısırlaştırma, aşırı nüfus artışını ve sağlık sorununu frenleyecek, onları *normal* sınırlar içinde tutacak insani güvenlik mekanizmalarıdır.

59. GDPM, age., s. 11.

60. age., s. 9.

61. Toklucu, age., s. 32-33.

Foucault, yukarıda bahsettiğimiz 17 Mart 1976 tarihli dersinde nüfusu güvenlik aygıtıyla ilişkilendirirken⁶² Maria Muhle'nin de dikkat çektiği gibi,⁶³ *Güvenlik, Toprak, Nüfus* adlı eserinde onu yönetimle ilişkilendirir. Burada Foucault, nüfus kategorileştirmesiyle kurulan iktidar ilişkilerinde yeni bir iktidar tekniği olan yönetimden⁶⁴ söz etmek gerektiğini söyler. *Köpek Nüfus Yönetimi*'nde de nüfusun riskleriyle birlikte bilinebilir kılınması, onun yönetilebilmesi içindir.

Nüfusa dair bilgiler ışığında, bu nüfusu yönetmek üzere GDPM'de iki düzenleme getirildiğinden söz edebiliriz. Bunlardan biri kısırlaştırma, aşılama gibi canlının bedenine yönelik düzenlemelerdir. Foucault GTN'de, "disiplinlerde bir normdan yola çıkıldığına" ve daha sonra normal ile anormal olanın, norm tarafından uygulanan bu terbiye sayesinde birbirinden ayrıştırıldığına dikkat çeker. Köpek aşı ve sahipsizse kısırlaştırılması, DPM'de bir normdur. Buna göre devlet kurumlarında veterinerlik işleri örgütlenir ve özel sektörde yaygınlaştırılır. Ancak burada dikkat çekmek istediğimiz konu köpeklerin aşılarmaya ve kısırlaştırmaya kendilerinin ikna olduğu bir süreçten söz edemeyecek oluşumuzdur. Köpek nüfus yönetimi ancak devlet kurumlarının zor kullanmasının yanı sıra onlarla ilgilenen insanların ve genel kamuoyunun buna ikna olmasıyla mümkündür. Nitekim bugün İstanbul'da sokak hayvanlarıyla ilgilenen birçok insan, sokakta bulduğu veya ilgilendiği köpeklerin ve kedilerin kısırlaştırılması için belediyeye veya özel kliniklerle irtibata geçer. Dolayısıyla köpek nüfusunun yönetimi, insan nüfusunun bu uygulamaya ikna olup olmamasına bağlanmış; insanmerkezciliği yinelenmiştir.

62. age, s. 252.

63. Muhle, 2014, s. 90.

64. Foucault, 2013a, s. 71.

İkinci bir düzenek ise sahiplilik ve sahipsizlik üzerinden yapılan ayrıştırma yoluyla ortaya çıkar. Yukarıda sözünü ettiğimiz köpek statülerinin sabit olmadığı gözlemlenmiştir; birinden diğere geçiş söz konusu olabilmektedir, bu nedenle hem bütünüyle serbest olanlar hem de bütünüyle denetim altında olanlara yönelik düzenlemelerin birbiriyle bağlantılı yapılması öngörülür. Örneğin sahipli köpekler, sahipleri aracılığıyla daha fazla kontrol altına alınırlar; “sorumlu köpek sahipliği”⁶⁵ gereği bazı aşıların yapılması zorunlu hale getirilir ve kimlik numarası verilen çiplerin deri altına yerleştirilmesi teşvik edilir. Aşılar sağlık riski gerekçe gösterilerek bedene yapılan müdahalelerdir. Çipleme ise sahipli statüsündeki köpeklerin sahipsizliğe geçişlerini frenlemek, sahiplerinin köpekleri rasgele terk etme riskini azaltmak için uygulanır. Bunların yanında köpeklerin müşterek alanlardaki davranışlarını kontrol edecek düzenlemeler de dayatılmaktadır: Sahipli bir köpeğin müşterek alanlarda “köpek başına” gezmesi yasaklanır ve dolaşırken kayışının ucunu sahibinin tutması zorunlu tutulur. İnsan-köpek yoldaşlığının çerçevesi, köpeklerin insana tabiiyetini dayatan ortam düzenlemeleriyle sınırlandırılır.

Burada son olarak köpeklerin yaşamlarının yönetiminin insan nüfusunun toplumsal normlarıyla bağlantısı üzerinde durmak istiyoruz. Bu bağlantıyı ele alırken Maria Muhle’in George Canguilhem’in dirimsel norm-toplumsal norm ayırımına dair aktarımlarından ve bu ikisinin ilişkilene biçimine dair saptamalarından yararlanacağız. Muhle’ün de vurguladığı gibi, Canguilhem canlı bir organizmanın yerleşik bir ortama ya da norma adapte olduğunda değil, kendisi için kendi çevresini ve kendi normlarını yarattığında dirimsel anlamda normatif davranacağını söyler. Buna göre yaşam, normdan saparak norma-

65. Carri Westgarth vd., “The Responsible Dog Owner: The Construction of Responsibility”, *Anthrozoös*, no. 32:5, (2019), s. 631-646.

tifleşir.⁶⁶ Dirimsel normlar herhangi bir plan ya da hesaplama olmaksızın organik bir bütünlük oluşturur, oysa “toplumsal normun uyumluluğu bir dispozitif ya da bir diyagramı biçimlendirir. [Dirimsel normun işleyişi] Toplumsal bütünün dışındadır”;⁶⁷ dolayısıyla burada “normun nesnesi norma tabi kılınmalı ya da norma bağlanmalıdır.”⁶⁸ Muhle, toplumsal ve dirimsel normları, bu iki kıyaslanamaz rejimi veya tavrı aşabilmek için ikisi arasında *mimetik* bir ilişki kurulmaya çalışıldığına da dikkat çeker. Yukarıda Köpek Nüfus Yönetimi’nde köpek nüfusunun türle bağlantılı olarak kurulduğunu belirtmiştik. Ancak Köpek Nüfus Yönetimi’ndeki toplumsal normda, köpeklerden ziyade insan nüfusuna dair belirlenen normlar öncelenir. Köpek nüfusunun insanlara göre fazla olmayacak biçimde ayarlanması, insanlara hastalık bulaştırmayacak hale getirilmesi ve insanlara saldırmayacak surette denetlenmesi temel ölçütlerdir. Köpekler, insanın toplumsal normlarına tabi olurlar. Böylece köpeklerin kendi çevrelerini ve kendi (dirimsel) normlarını yaratmalarını kısıtlayan ve/veya bunları geliştirebileceklerini görmezden gelen bir mekanizma ve kavramsal çerçeve kurulur. DPM söylemsel düzlemde köpeklerin kendilerinin çevrelerindeki sorunları düzenleyemeyecekleri, ancak insanların akıl sahibi olarak bunu onlar adına yapabilecekleri iddiasıyla türçülüğü yeniden üretir.⁶⁹

Sonuç

WHO ve WSPA aracılığıyla geliştirilerek yaygınlaştırılan Köpek Nüfus Yönetimi, sokak köpeklerini tür-nüfus olarak ele alarak

66. Muhle, 2014, s. 255.

67. age., s. 257.

68. age., s. 258.

69. Köpeklerin, yerleştikleri yerlerde fazla köpeğin gelmesini sınırlandırmaya çalıştığı ve hasta olanları uzaklaştırmaya çalıştığına dair tarihsel aktarımlar (Topçuoğlu, age., s. 31-30) yok sayılır.

yönetmeyi hedefleyen bir politikadır. DPM, köpeklerin aşırı çoğalabilme, insanlara hastalık bulaştırma gibi türünün özelliklerinden kaynaklandığı iddia edilen çeşitli risklere karşı bir güvenlik mekanizması olarak sunulur. Sokak köpeklerinin iki yüzyıl boyunca sistematik olarak öldürülmelerinin ve sürgün edilmelerinin, bu riskleri ortadan kaldırmayıp bilakis büyüttüğünün tespit edilmesi de sokak köpeklerini yok etme politikasından vazgeçilmesinin gerekçelerinden biri olarak vurgulanır. DPM'nin, bundan böyle sadece petleştirilen köpekleri değil, "pet artığı" olarak sokak köpekleşen ya da sokak köpeği olarak doğanları, yani her statüden köpeği sermaye birikimi aracına dönüştürecek bir yol inşa ettiğinden ise bahsedilmez. Sokak köpeklerinin zorunlu olarak aşılınması ve kısırlaştırması nedeniyle kamu kurumlarının veterinerlik hizmetlerini satın alarak piyasadaki evcil hayvan sektöründeki büyümeye katkıda bulunduğundan söz edilmez.

DPM, Türkiye'de 1980'lerin sonlarından itibaren uygulanmaya başlanır, 2004'te çıkan yasanın hemen ardından kurumsallaşır. Bu kurumsallaşmayla birlikte köpeklerle yaşamının koşulları ancak iki rejim altında mümkün hale gelir. Birincisi, köpeğin bir insan tarafından sahiplenme yoluyla mülkiyetleştirilmesidir. Mülkiyete alındıktan sonra çip, tasma gibi kısıtlamalara ve kontrol düzeneklerine tabi tutulması gerekir. Mülkiyetleştirilme söz konusu olmadığında, ikinci seçenek sokak hayvanı statüsünde konumlandırılmasıdır. Bu durumda da devlet kurumları aracılığıyla yönetilir, hiç tanımadığı insanlarca barınaklara götürülür, başka köpeklerin yanına konur, buralarda kısırlaştırılır ve aşılanır. Kimi zaman yerine bırakılır kimi zaman da bilinmeyen yerlere atılır. Her iki rejimde de bir tür olarak insan ve bir tür olarak köpek, insan nüfusu için belirlenen toplumsal normlara tabi olmak zorundadır. Diğer bir deyişle türsel ayrımların ötesinde, temasla dönüşen biz olma hali veya Canguilhem'in önermeleriyle

söyleyeceksek olursak dirimsel anlamda normatif davranabilme, DPM'nin çizdiği sınırlar içine mahkûm edilmiştir. Bu anlamıyla köpeklerin tür bazlı nüfus yönetiminin insanların tür bazlı nüfus politikalarına ve biyopolitikasına bağlanması gerektiğini; her iki mücadele alanının, yani toplumsal mücadelelerle insan dışındaki hayvanlar için verilen mücadelelerin birbiriyle ilişkili olması gerektiğini de gösterir.

**“BU FILMDE HİÇBİR HAYVANA ZARAR VERİLMEMİŞTİR”:
SON DÖNEM TÜRKİYE SİNEMASINDA HAYVANLARA
KÖTÜ MUAMELE ÜZERİNE BİR TARTIŞMA**

Özlem Güçlü

Topsy’ye, Çakır’a, adanın atlarına; dehşetine,
can havliyle çırpınmasına ya da son nefesine şahit
olduğumuz, sadece bir temsilden ya da kayıttan ibaret
olmayan, bir yaşamı olan film hayvanlarına...

Bu yazıda, son dönem film setlerinde hayvanlara kötü muamele iddialarıyla gündeme gelen belli başlı iki filme, *Sivas*¹ ve *Şarkı Söyleyen Kadınlar*² odaklanıyorum. Söz konusu filmler özelinde, film setlerinde hayvanlara kötü muamelenin nasıl bir söylemsel çerçevede tartışıldığına yakından bakmayı amaçlıyorum. Filmlerin yönetmenlerinin söz konusu kötü muameleyle dair medyaya yansıyan yorum ve açıklamalarıyla üretilen “zarar vermememe” söylemindeki insanmerkezciliği ve beraberinde getirdiği etik sorunları incelemek istiyorum. Böylesi bir incelemenin, sinemada, bilhassa Türkiye sinemasında, “insani” veya “sanatsal”

1. *Sivas*, Yön. Kaan Müjdecı, *Coloured Giraffes*, Yasin Müjdecı, 2014.

2. *Şarkı Söyleyen Kadınlar*, Yön. Reha Erdem, *Atlantik Film*, Ömer Atay, 2013.

bir takım gerekçelerle hayvan aktörlerin³ psikolojik ve fiziksel esenliklerinin ihlalini ya da bu ihlalin kabul edilebilir addedilmesi meşrulaştıran söylemsel hatları görünür kılmak adına önemli olduğunu düşünüyorum. Perdedeki hayvanları bedensiz ve tarihsiz salt birer gösterge olarak düşünmeye yönelik yaygın eğilim⁴ karşısında sinema tarihini rol yapması için “eğitilen” ve zorlanan, mizansen için uyuşturulan, bir sahne ya da plan için öldürülen ve ıstırapı ya da ölümü seyirliğe dönüştürülen hayvanların tarihi olarak kaydetmek ve tahayyül etmek açısından bu söylemsel hatları ortaya koymayı zaruri buluyorum. Zira sinema tarihinin bu anlamda ilk örneklerinden biri olan 1903 tarihli, Thomas Edison’un yapımcılığını üstlendiği *Bir Filin Elektrikle İdam Edilmesi* [Electrocuting an Elephant]⁵ adlı kısa filmde idam edilmesini izlediğimiz filin “[Topsy’nin] akıbeti, sinemanın basitçe temsili bir mecra olmadığını, çiftliklerin, laboratuvarların ve sirklerin yanında hayvan hayatını kontrol eden bir aygıt olduğunu gösterir.”⁶ Bu bağlamda bu yazının sinemasal aygıtın bu özelliğine dair bir tefekkür alanı açmasını ve film evrenindeki hayvanlara dair kavrayışımıza estetiğin ardılı olmayan bir etik yükümlülükler eksenini dahil etmeye katkıda bulunmasını arzuluyorum.

Sözünü ettiğim *Bir Filin Elektrikle İdam Edilmesi*, Coney Island’daki bir lunaparkta çalıştırılan ve üç insanı öldürmekten suçlu bulunan fil Topsy’nin idamının filme alındığı bir aktüalite

3. Burada “aktör” kelimesini, hayvanların failliğini silmeden, film seti ve sinema sektöründeki varoluşlarını, tarihlerini tanımak için kullanıyorum. Ancak bu varoluşun, özellikle niza meselesi düşünüldüğünde, hayli eşitsiz biçimde insan aktörlerden farklı bir anlama geldiğini de ortaya koymaya ihtiyaç duyuyorum.

4. Laura McMahon, “Introduction”, *Screen*, no. 56:1, (2015), s. 83.

5. *Electrocuting an Elephant*, Yön. Edwin S. Porter, *Edison Manufacturing Co.*, Thomas Edison, 1903.

6. Anat Pick, “Sparks Would Fly: Electricity and Spectacle of Animality”, *Animalities: Literary and Cultural Studies Beyond The Human*, Michael Lundblad (der.), (Edinburg: Edinburg University Press, 2017), s. 107.

filmdir. Bu idam aslında dönemi için “insani” bir öldürme yönteminin uygulanması anlamına geliyordu.⁷ Zira Topsy alışılageldiği gibi asılmak yerine, o zamana kadar sadece insanlar için uygulanan ve daha az acılı olduğu düşünülen elektrik verilerek idam edilmişti. Bu idamın, ilginç bir şekilde hem sinema teknolojisinin hem de elektrikli sandalyenin geliştirilmesinde kilit isimlerden biri olan Edison’un şirketi tarafından filme alınması, kendisinin Amerika’yı elektrikle donatma projesinin tanıtımına hizmet etme amacı taşıyordu.⁸ Bunun yanında film, anlatısal bir aksa dayanmayan, şok, heyecan ve şaşkınlık uyandırma amacı taşıyan “cazibe sineması” olarak adlandırılan filmlerin⁹ en önemli erken dönem örneklerinden biridir. Öyle ki, *gerçek* bir elektrikli idamın görüntülediği ilk filmlerden biri olarak tarihe geçer.¹⁰ 1500 biletli izleyici tarafından o sırada canlı olarak izlenmiş ve perdede şok, heyecan ve şaşkınlık uyandırma (yani seyirlik) potansiyeli göz önüne alınarak filmleştirilmiş Topsy’nin idamı, hayvan yaralanabilirliğinin ve ıstırapının seyirlik bir konu olarak tarihi ve buna dair etik soruları akla getirmesiyle hayvan sinemasının “sıfır noktası” olarak düşünülebilir.¹¹ Edison’un elektrikle idam fikri kendi döneminde “insani” addediliyorsa da Topsy’nin idamının seyirlik olarak filme alınması bir ilk örnek, bir başlangıç noktası olarak düşünülebilir. Bu örnek, hayvanların gördüğü şiddetin, kötü muamelenin, bedenleri üzerindeki insan tasarrufunun, beden dokunulmazlıklarının ihlalinin sinema per-

7. Michael Lundblad, *The Birth of A Jungle: Animality in Progressive-era U.S. Literature and Culture*, (Oxford ve New York: Oxford University Press, 2013), s. 94.

8. Pick, 2017, s. 105.

9. Gunning’dan akt., age., s. 107.

10. age, s. 107.

11. age. s. 106. Bu kesişimle ilgili olarak daha detaylı bir analiz için bkz.: Pick, “Yervant Gianikian and Angela Ricci Lucchi’s *Animali Criminali*”, *Screen*, no. 56:1, (2015a), s. 95-101. İdamın işçi sınıfıyla ilişkisine dair bir analiz için ayrıca bkz.: Michael Lundblad, *The Birth of A Jungle: Animality in Progressive-era U.S. Literature and Culture*, (Oxford ve New York: Oxford University Press, 2013).

desinde yansıtılıp sinema uğruna müsaade edilebilir sayılması açısından önemlidir.

Söz konusu “müsaade edilebilir görünürlük”,¹² filmlerinde hayvanlara kötü muamele iddialarıyla gündeme gelmiş pek çok ünlü yönetmenin açıklamalarında çeşitli biçimlerde kendini göstermesi sebebiyle bu yazı için (neredeyse ilk anlamıyla) hayati önemdedir. Örneğin Andrey Tarkovski, 1966 yapımı filmi *Andrey Rublyov*’un bir sahnesi için öldürülen ata dair şunları söyler: “Atı mezbahadan aldık. Eğer onu biz o gün öldürmeseydik, aynı şekilde ertesi gün öldürülecekti. Ona özellikle işkence etmedik, tabiri caizse.”¹³ Francis Ford Coppola ise 1979 yapımı *Kıyamet* [Apocalypse Now] filminde bir mandanın katledilmesi konusunda, yerli halkın ritüelini “sadece kaydettiğini” iddia eder.¹⁴ Her iki açıklama da farklı şekillerde, kaydeden gözü/kamerayı, kaydettiği hayvan yaşamına ve ölümüne karşı etik yükümlülükten azade kılarak bir “zarar vermeme” söylemi inşa eder. Bu iki örnekten farklı olarak, hayvanların çekimler için öldürüldüğü pek çok filmin yönetmeni Michael Haneke ise bu durumu erkeklerin en tepede, kadın ve çocukların ortada, hayvanların da en altta bulunduğu bir güç hiyerarşisiyle açıklar.¹⁵ Ayrıca bu sahneler gelen tepkileri, özellikle et yiyenlerden geliyorsa, riyakâr bulduğunu da belirtir.¹⁶ Haneke’nin, hayvanlara karşı

12. Pick çalışmasında, elektrik teknolojisinin hayvanların bedenini “müsaade edilebilir yarı görünür şiddet”in (*permissible semi-visible violence*) nesnesi haline getirdiğini öne sürer. Bu kavramsallaştırmadan ilhamla burada “müsaadele edilebilir görünürlük”ü kullanıyorum.

13. Aleksandr Tarkovsky, “The Passion According to Andrei: An Unpublished Interview with Andrei Tarkovsky”, röp. Aleksandr Lipkov, ([1967] 2019), para. 31.

14. Francis Ford Coppola, “Apocalypse Now: Coppola defends killing live water buffalo”, röp. Mandell, Andrea. *USA Today*, (13 Ağustos 2019), para. 16.

15. Michael Haneke, “Michael Haneke: There’s no easy way to say this” röp. Conrad, Peter, *The Guardian*, (2012, 4 Kasım), para. 17.

16. Michael Haneke, 2003, aktaran Michael Lawrence, “Haneke’s Stable: The Death of an Animal and the Figuration of the Human”, *On Michael Haneke*, Brian Price ve John David Rhodes (der.), (Detroit: Wayne State University Press, J. D, 2010), s. 79.

şiddeti normalleştiren ya da sözünü ettiği hiyerarşiyi sorgulamaz kılan söylemi, insanların hayvanlara zarar vermesinin insan-hayvan ilişkilerinin kurucu ve değiştirilemez özelliğinden ileri geldiğini varsayar ve filmsel alan uğruna hayvanlara kötü muamelenin perdede ve perde dışında müsaade edilebilir olarak kabul edilmesini sağlar.

Bu yazıya konu olan filmlerin yönetmenlerinin hiçbiri, hayvanlara kötü muamele iddialarına karşı, Haneke'nin yaptığı gibi hayvan ıstırabını normalleştiren; kötü muameleyi insan-hayvan ilişkilerinin neredeyse doğası addeden, dolayısıyla hayvanlara verdiği "zararı" da kabul edilebilir kılan açıklamalarda bulunmadı. Bunun yerine, Tarkovski ve Coppola'nın açıklamalarında öne çıkan "özellikle zarar vermedik" ve "sadece kaydettik" diye özetleyebileceğimiz iki hat üzerinden bir "zarar vermeme" söylemi ortaya koydular. Bu doğrultuda *Sivas* filmiyle ilişkili birinci hatta "veteriner kontrolü altında" ibaresiyle bir zarar vermeme iddiasının söz konusu olduğu söylenebilir. Bunun yanında, *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filminde hayvan ıstırabına dair belgesel görüntülerin kullanılmasıyla ilişkili olarak, "sadece kaydettik" ya da "gerçek görüntülerin acısını paylaştık" şeklinde dile gelen ikinci bir söylem hattı kendini gösterir. Bu iki hat, filmsel alan uğruna hayvanlara zarar vermeyi normalleştiren, kabul edilebilir kılan söylemsel hattan ayrılıyor gibi görünse de kendilerine özgü şekillerde, sinema perdesi uğruna hayvanların yaşam haklarının ve/veya esenliklerinin ihlalini müsaade edilebilir saymanın zeminini temelde yeniden üretirler. Şimdi, bu yeniden üretimi mümkün kılan özgün işleyişlere sırasıyla yakından bakmak istiyorum.

***Sivas*: "Hiçbir Hayvana Zarar Vermedik" ya da
"Veteriner Kontrolü Altında..."**

Yönetmen Kaan Müjdeci'nin 2014 yapımı ilk uzun metrajlı filmi *Sivas*, 11 yaşındaki Aslan'ın, bir dövüşte yenildiği için

sahibi tarafından ölüme terk edilen dövüş köpeği Sivas'ı sahiplenmesi ve onunla arkadaşlığı üzerinden büyüme (ya da erkek olma) hikâyesini anlatır. Filmde, Sivas karakteri, ataerkil ve şiddet dolu bir toplumda Aslan'ın hem erkeklik nişanı hem de erkeklik bedeli olmak sıfatıyla, sembolik mücadele alanında işlev görür; bu nedenle hem anlatısal hem de görsel anlamda merkezi konumdadır.

Filmin hayvanlara kötü muamele iddialarıyla gündeme gelme sebebi dövüş sahneleridir. Ancak bu sahnelerden önce, filmin merkezindeki Sivas karakterini canlandıran Çakır'ın film ekibine dahil olma sürecinde yaşananları anlatarak başlamak istiyorum. Yönetmenin film setinde Çakır'a kötü muamele edildiği yönünde çıkan beyan ve haberlere karşı yayınladığı basın açıklamasında, Çakır'ın film ekibine dahil olma süreci şöyle anlatılır:

Sivas filminde yer alan ÇAKIR bir dövüş köpeğidir ve sahibi Erkan Çobanoğlu tarafından dövüş köpeği olarak yetiştirildiği gibi, gerek filmin öncesinde, gerek sonrasında köpek dövüşlerine çıkarılmaktadır. Erkan Çobanoğlu dövüş köpekleri yetiştirmesi ile tanınan bir şahıstır. Filmin konusu içerisinde bir dövüş köpeği de yer aldığından; konu araştırılmış ve Erkan Çobanoğlu ile irtibata geçilerek filmde ÇAKIR'ın rol alması kararlaştırılmıştır. (...) ÇAKIR'ın herhangi bir şekilde yaralanması veya başına bir şey gelmesi halinde teminat olarak da Erkan Çobanoğlu'na 10 bin TL depozito (teminat) ödenmiştir.¹⁷

Çakır'ın "sahibiyle" sözü edildiği gibi bir ilişki kurulmasının kötü muamele iddialarına karşı bir açıklama olarak kullanıl-

17. "Sivas filminin köpeği Çakır öldü mü?", *Akşam*, (15 Ekim 2014), para. 9.

ması oldukça çarpıcı. Zira bu açıklamaya göre, dövüş köpeği yetiştirilmesiyle tanınan birine, bir film çekimi için hayvanın hayatı üzerine teminat parası ödenmesinde etik açıdan herhangi bir sorun yoktur. Çakır'ın başına bir şey gelme ihtimalinin varlığı teslim edilerek ödendiği söylenen bu depozito ve bunun, adeta bir iyi niyet göstergesi olarak sorunsuzca öne sürülmesi, sinemanın, film çekmenin hayvan hayatı ve değerinin üzerinde konumlandırılarak hayvan istismarının ya da hayvan hayatının araçsallaştırılmasının görünmez kılındığı, kanıksandığı veya görmezden gelindiği bir "türcülük *kurumu*"¹⁸ olarak işleyişine örnek teşkil eder. Cary Wolfe, türcülük *kurumu* kavramsallaştırmasını, hayvanların salt türleri nedeniyle sistematik olarak öldürülmelerinin ya da kötü muameleye maruz bırakılmalarının kimilerince etik açıdan kabul edilebilirliğini vurgulamak üzere kullanır ve türcülük *kurumunu* türcülük söyleminden ayırır. Böylelikle "türcülük" kavramıyla, yalnızca ötekini salt bir türe dayanarak marjinalleştiren ve nesneleştiren mantıksal ya da dilbilimsel bir yapıya işaret etmez; aynı zamanda bu mantığı cisimleşmiş bir kurum olarak yeniden üreten, meşruiyeti de yeniden ürettiği bu mantığa dayanan bütün bir maddi pratikler ağına atıfta bulunur.¹⁹ Bu açıdan düşünüldüğünde, her ne kadar film çalışmalarındaki "hayvan dönemeci" hayvanların kendilerine değil de sembolik olarak üretilmiş temsillerine daha çok odaklandıysa da,²⁰ perdedeki imajlarının, maddi koşullarından tamamen ayrı değerlendirilmesinin mümkün olmadığı açıktır. Zira "sinema aynı zamanda bir kurum ve belirli ekono-

18. Cary Wolfe, *Animal Rites: American Culture, Discourse of Species and Posthumanist Theory*, (Chicago ve Londra: University of Chicago Press, 2003). Vurgu yazara ait. 19. age., s. 101.

20. Anat Pick, "Executing Species: Animal Attractions in Thomas Edison and Douglas Gordon", *The Palgrave Handbook of Posthumanism in Film and Television*, Michael Hauskeller, Thomas D. Philbeck & Curtis D. Carbonell (der.), (Londra: Palgrave MacMillan, 2015b), s. 311.

mik, politik ve ahlaki çevrelerin tezahürü olduğundan sadece hâkim görme biçimlerine değil hâkim yaşama biçimlerine de bağlıdır”.²¹

Bu bağlantı, yönetmenin kötü muamele iddialarına karşı verdiği cevaplarda da kendini gösterir. Türkiye’deki basın gösteriminden sonra gelen tepkiler karşısında yönetmen, kangalların “pitbull gibi öldürmeye değil güreş gibi kavga etmeye motive olan uysal hayvanlar olduklarını, çok az dozlarda yatıştırıcılarla hayvanların sahnelere hazırlandığını ve kanlı görüntülerin makyaj olduğunu”²² belirtir. Başka bir röportajında, “Hayvanın normalde beş ton çeken çene gücünü iki kiloya indiren bir ilaç kullandık. Birbirlerini yaladıkları için gıda boyası kullandık,” der.²³ Bir dövüş köpeğini merkezine alan filmi için iki yıl boyunca köpek dövüşlerini izlediğini, araştırdığını, filmin ses efektleri için beş yüz dövüşü gözlemlediğini söyleyen²⁴ yönetmenin, kangalların söz konusu dövüş olduğunda hiç de “uysal” olmadığını gayet iyi bilebileceği gerçeğini bir kenara bırakırsak, köpeklerle yatıştırıcı verilmesini “zarar verme” sınırlarının dışında gören bu açıklama, film çekimi için hayvanların maruz bırakıldığı (ve insanlar söz konusu olsa kabul edilemez bulunacak) pek çok uygulamanın “kötü muamele” olarak görülmediğini ortaya koyar. İnsan-hayvan ilişkilerinde yaralanabilirliğin hayvanlar aleyhine eşitsiz dağılımını tartıştığı yazısında Anat Pick, “hayvanlara uygulanan sıradan şiddetin, şiddet *olarak* görülmediği açıktır,” der.²⁵ Yönetmenin gelen tepkiler karşısında “Bu sahneleri Süpermen nasıl çekildiyse biz de öyle çektik. Film gösterimi sırasında birkaç

21. age. s. 312.

22. “Sivas filminin basın gösterimi ve toplantısı gerçekleştirildi”, *Beyazperde.com*, (25 Ağustos 2014), para. 4.

23. Kaan Müjdecı, “Keşke Otobiyografik Olsaydı”, röp. Erman Ata Uncu, para. 31.

24. “Sivas’ta 500 köpek kavgası var”, *Beyazperde.com*, (2015, 20 Kasım), para. 1.

25. Anat Pick, “Vulnerability”, *Critical Terms in Animal Studies*, Lori Gruen (der.), (Chicago: University of Chicago Press, 2018), s. 415.

seyirci kalkıp gitti. Ama biz hiçbir hayvana zarar vermedik,”²⁶ şeklindeki “zarar vermeme” iddiasında ısrar eden yanıtı da aslında sinemanın bir türçülük kurumu olarak bu görünmezliği aktif biçimde üretmesine örnek olarak gösterilebilir.

Nicole Shukin, söz konusu görünmezliğe dikkat çeker nitelikte, *Bir Filin Elektrikle İdam Edilmesi* örneği üzerinden, hayvan fedasının erken dönem sinema kültürünün sembolik ve maddi kurucu jestlerinden biri olduğu gerçeğinin sıklıkla göz ardı edildiğini öne sürer.²⁷ Bu sıklıkla göz ardı edilen hayvan feda etme ekonomisi erken dönemden itibaren film tarihinin tamamına yayılmıştır.²⁸ Hayvanların perdedeki görünürlüğü büyük oranda, Shukin’in tabiriyle, “itaatkâr beden muhtevası”na dayanır.²⁹ “Topsy gibi hayvanlar, [...] sirklerin, hayvanat bahçelerinin, lunaparkların, fotoğraf ve film hadiselerinin itaatkâr beden muhtevasına benzer şekilde onları eğiten yeni etolojik muamelelere maruz bırakılırlar.”³⁰ Kablolarla kaplı zemine akım vererek saldırganlaştırılan aslanlar, çeneleri tellerle bağlanan timsahlar, şok tasmalarıyla ve boncuk tabancalarıyla eğitilen atlar³¹ ya da yatıştırıcılarla uyuşturulan Sivas kangallar. Bunun gibi rutinleşmiş ve kanıksanmış ya da görünmez kılınmış hayvan fedasına dayanan uygulamalar, sinemanın hayvanları hükmedilecek bedenler ve yaşamlar olarak kuran bir iktidar alanı olduğuna işaret eder.³² Nitekim, *Sivas* filminin yönetmeninin yatıştırıcı kullanımıyla ilgili gelen soruya, “O köpeğin en ufak bir yara alması, bir gün sonra filmde oyna-

26. “Sivas filminin galasında hayvanseverler salonu terk etti”, *Milliyet.com.tr*, (13 Ekim 2014), para. 7.

27. Nicole Shukin, *Animal Capital: Rendering Life in Biopolitical Times*, (Minneapolis ve Londra: University of Minnesota Press, 2009), s. 150-152.

28. McMahon, age., s. 82.

29. age., s. 82.

30. Shukin, age., s. 155.

31. Jonathan Burt, *Animals in Film*, (Londra: Reaktion Books, 2002).

32. Pick, 2015a, s. 98.

yamaması demek. Hangi yapımcı, hangi yönetmen bunu göze alabilir? Böyle amatörcü bir düşünce olabilir mi?”³³ şeklinde verdiği yanıt bunun çarpıcı bir örneğidir. Anat Pick, sinemanın insan ve insan olmayan varlıkların karşılaştığı modern endüstriyel kurumlarla (bilim laboratuvarları ya da fabrika çiftlikleri gibi) herhangi bir sanattan daha yakından ilişkili olduğunu ileri sürer:

Bu alanlar aynı zamanda önemli ölçüde politik ya da biyo-politik iktidar alanlarıdır. Sinemanın hayvanları gerçek ya da sembolik olarak araçsallaştırması –laboratuvar ve mezbaha gibi, sirk ve hayvanat bahçesiyle birlikte– türler arası ilişkilerin hâkim kipi olarak insan olmayan hayvanlar üzerinde uygulanan iktidarın gösterimde olduğu manasına gelir.³⁴

Pick’e göre sinema, her ne kadar ontolojik olarak insandan başka yaşamların ortaya çıktığı, kendini gösterdiği veya kendinden söküldüğü (*come undone*), dolayısıyla insan ile insan olmayanın sınırlarının muğlaklaşabildiği türler arası bir alan olsa da etik açıdan, insan olmayanların yaşamları üzerinde uygulanan olağanüstü derecede zalim insan iktidarından ayrı düşünülemez.³⁵ Bu anlamda, sinemanın iki yönlü “insanlık dışılığından” [*inhumanity*]³⁶ söz edilebilir: Bir taraftan “sinema basitçe insan perspektifine, tarihine ya da insani meselelere indirgenemez”, diğer taraftan “canlılığını ve yaralanabilirliğini keşfettiği ve sıklıkla istismar ettiği [insandan başka] bedenleri denetim altında tutmaya (ve ihlal etmeye) iştirak eder”.³⁷

33. Müjdecı, age., para. 31.

34. Pick, 2015b, s. 312.

35. age., s. 313.

36. Pick, burada *inhumanity* kelimesini, hem insandan başka canlıların dünyalarına vurgu yapmak için düz anlamıyla, hem de kelimenin acımasızlık veya gaddarlık esas anlamıyla birlikte kullanıyor.

37. age., s. 313.

Buna karşılık, *Sivas* filmi örneğinde “veteriner kontrolü altında çekimlerin yapıldığına” dair yayınlanan açıklama, Pick’in öne sürdüğü, sinemanın disiplin ve ihlale dayanan “insanlık dışı” insan iktidarının tersine, aygıtın “insani” olduğuna dair bir iddia taşır: “Tüm çekimler veteriner kontrolünde yapılmış ve ÇAKIR’ın sürekli veteriner kontrolünde kalması sağlanmıştır. Çekimler süresince düzenli ve sürekli olarak veteriner raporları alınmıştır. Çekimler sırasında, ÇAKIR dahil hiçbir hayvan zarar görmemiştir.”³⁸ Bu açıklamada veteriner kontrolü, hayvan aktöre “insani” muamelenin ve zarar verilmediğinin garantisi ve kanıtı olarak öne sürülür. Filmdeki insan bir aktörün kendi rızası dışında bayıltılması ya da çenesinin uyuşturulmasının doktor kontrolünde yapıldığı gerekçesiyle mazur gösterilemeyeceği düşünülürse, söz konusu “veteriner kontrolü altında” açıklaması sinemanın “itaatkâr hayvan bedeni muhtevası” esasına dayanan kanıksanmış zalimlikte bir iktidar alanı olarak işleyişinin perdelenmesine hizmet eder.³⁹ Claire Molloy, filmlerde hayvan aktörlerin performanslarının hayvan deneyleri, hayvancılık ya da avcılık gibi bir “mesele” olarak pek dikkat çekmediğini vurgularken, bunun nedenlerinden biri olarak “Bu filmde hiçbir hayvana zarar verilmemiştir,” ibaresini gösterir.⁴⁰ Benzer şekilde, Randy Malamud, “çoğu insan-hayvan karşılaşmasının sonucu,

38. “Sivas filminin köpeği”, para. 11.

39. Söz konusu görünmez kılmanın ifşası olarak, Antalya Barosu Hayvan Hakları Komisyonu temsilcisi Seray Yörük, filmle ilgili kınama açıklamalarında şunları söyler: “Hayvanların dövüştürülmesi, sakinleştirici verilmek sureti ile dizi ve reklamlarda kullanılması hayvana eziyet ve doğasına aykırılık oluşturmaktadır. Hayvanla ilgili bir sahnenin çekilebilmesi için sakinleştirici madde verildiği, ceza yönetimi uygulandığı ve en iyimser ihtimalle ödül yönetimi uygulamak için aç bırakıldığı bilinen bir gerçektir. Bu sebeple bu durumun kabulü bizlerce mümkün değildir. ... Her ne kadar çekim zamanı veteriner kontrolünde bu tür uygulamaların yapıldığı iddia ediliyor ise de hayvanın herhangi bir sağlık sorunu olmadan sırf insan menfaati ve eğlencesi için hayvanlara bu tür ilaçların verilmesi hayvan haklarına aykırıdır.” (“Sivas filmine kınama”, *Haberler.com*, (17 Ekim 2014), para. 6-7).

40. Claire Molloy, *Popular Media and Animals*, (Londra: Palgrave MacMillan, 2011), s. 41.

iktidar yolları vasıtasıyla, zararın dışavurumu”⁴¹ olsa da, “Bu filmde hiçbir hayvana zarar verilmemiştir,” ibaresinin tersi bir iddia taşıdığını öne sürer.⁴² Ona göre, çoğu zaman vaadini yerine getirmeyen ve garantilemeyen bu ibare, bir film çekiminde hayvanların nasıl ve neden zarar görebileceğini düşünmenin önünü keser.⁴³ Benzer şekilde, *Sivas* filminde de karşımıza çıkan bu ibarenin ve “çekimlerin veteriner kontrolü altında yapıldığı” açıklamasının, film setinde hayvanların nasıl ve neden zarar görebileceğini düşünmenin önünü keserek, bir dövüş sahnesi çekmek için hayvanların çenelerine uyuşturucu iğneler yapılmasının rutin bir uygulama olarak görülmesine hizmet ettiği ileri sürülebilir. Bunun yanında, film çekimlerinde hayvanların görebileceği “zarar”ın salt ölüm ya da fiziksel yaralamayla ilişkili düşünüldüğünü de ortaya koyar. Köpeklerin korku, endişe, dehşet duymaları ya da psikolojik olarak zorlanmaları hiçbir şekilde göz önüne alınmadığı için dövüş sahneleri için karşı karşıya getirilmeleri zarar ya da kötü muamele olarak tanımlanmaz.⁴⁴ Oysa

41. Randy Malamud, “Animals on Film: The Ethics of The Human Gaze”, *Spring*, no. B3, (2010), s. 2.

42. age., s. 3.

43. age., s. 3.

44. Bu husus, film ve televizyon eleştirmeni Esra Gedik tarafından da gündeme getirilir: “Veterinerler, köpek dövüşleri söz konusu olduğunda içimizi rahatlatan bir unsur değil. Veterinerlerin olduğu yerlerde hayvanların istismar edilmediği gibi bir algı yaratılıyor çünkü. Köpekler veteriner kontrolünde sakinleştirici verilir, çenelerinin gücünün azaltıldığı söylenir de o sahnelerde bariz kavga var, köpekler birbirine giriyor. Köpeklerin gözlerindeki acı ve korku fazlasıyla gerçektir.” (Esra Gedik, “Sivas: Bir çocuktan nasıl erkek yaratılır?”, *Ranini.tv*, [2014, 1 Aralık] para. 2). Bir diğer yandan, çekimlerin veteriner kontrolü altında yapıldığı argümanı, insan aktörler için söz konusu olamayacak (olsa da rızasız mümkün olmayacak) uygulamalara hayvanların maruz bırakılması karşısında, “Köpek dövüşü sahneleri de inandırıcılıkları yüzünden tepki çekiyor. Her şeyin son derece sahici olduğu/göründüğü bir filme kendini kaptıranlar Sivas’ı canlandıran Çakır’ın üzerindeki kanı gerçekmiş gibi algılıyor. Bu durum, Müjdeci’nin yönetmen olarak başarısının tasdik edilmesinden başka bir şey değil, aslında. [...] Müjdeci hem İstanbul hem Venedik’teki basın toplantılarında üç veteriner gözetiminde nasıl çalıştığını, nasıl çekim yaptığını anlattı. [...] Sinemada ne cinayetler ve işkenceler ne uzaylılar ve uzay gemileri gördük her biri film hilesiydi” (Taşçıyan, Alin, “Köpeklerin kanı, erkeklerin şanı”, *Star*, [2014, 1 Kasım] para. 7-B) şeklinde oldukça insanmerkezci bir yorum yapılabilmesini de mümkün kıldı.

kötü muamele sadece fiziksel acıya, yaralanmaya ya da ölüme neden olan eylemlerden ibaret değildir; “psikolojik ve duygusal da olabilir, eylemsel kötü muameleyi ya da eylemsiz ihmal veya kusuru içerebilir; doğrudan ya da dolaylı, maksatlı ya da maksatsız da olabilir.”⁴⁵ Ancak hayvanlara kötü muamele ve istismar kapsamı, büyük oranda toplumsal olarak kabul edilemez addedilen zararlarla sınırlı alanda tartışılıyor gibidir.⁴⁶ *Sivas* filmi örneğinde, “çekimlerin veteriner kontrolü altında yapıldığı” açıklamasında ya da “hiçbir hayvana zarar verilmediğine” dair tekrarda ısrarla karşımıza çıkarılan tam da budur: fiziksel yaralama ya da ölüme sebebiyet verilmemesi. Sinema perdesi uğruna çeneleri uyuşturularak dövüştürülen köpeklerin yaşadığı korku, stres, psikolojik zorlanma, toplumsal olarak kabul edilebilir ya da “müsaade edilebilir” addedilmektedir. Görünen o ki toplumsal olarak kabul edilebilir; rutin, görünmez ve yaygın birçok kurumsallaşmış zararın “zarardan sayılması” için daha kapsayıcı bir “zarar” kavramına ihtiyaç vardır.⁴⁷ Bu gerçekleşmediğinde, hangi uygulamanın “insani” addedilip hangisinin “zarar verme” sayılacağını bizzat tanımlayan (insan) iktidarını, yani insan-hayvan karşılaşmalarının kurucu ve çoğu zaman acımasız eşitsizliklerini yeniden üretilir ve bu eşitsizliklerin sorulanmasının önü kesilir. Açıklamalardaki bir başka hat olarak “Çakır”ın film ekibi tarafından ne kadar sevildiği”nin de benzer bir işlev gördüğü ileri sürülebilir: “Çekimler süresince, ÇAKIR film ekibinin bir parçası olmuş ve başta yönetmen Kaan Müjdeci

45. Beirne, 1999, s. 121, akt. Ragnhild Sollund, “Legal and Illegal Theriocide of Trafficked Animals”, *The Palgrave International Handbook of Animal Abuse Studies*, Jennifer Maher, Harriet Pierpoint ve Piers Beirne (der.), (Londra: Palgrave MacMillan, 2017), s. 463.

46. Beirne, 2009, s. 200, akt. Jennifer Maher vd., “Editors’ Introduction”, *The Palgrave International Handbook of Animal Abuse Studies*, Jennifer Maher, Harriet Pierpoint ve Piers Beirne (der.), (Londra: Palgrave MacMillan, 2017), s. 7.

47. Beirne, 2009, s. 200 akt. age.

ve rol arkadaşı Doğan İzci olmak üzere tüm set ekibi tarafından çok sevilmiş ve buna göre davranılmıştır.”⁴⁸ Zarar vermemenin garantisi ve kanıtı olarak ortaya konan hayvan sevgisi aslında, türçülük *kurumunun* işleyişini ve bu işleyişte insanların dahli ve sorumluluğunu perdeleme işlevi görür. Mesele yönetmenin, oyuncuların ya da set veterinerlerinin hayvanları sevip sevmemesi değildir; çok sevdikleri Çakır’a uyguladıkları muamelenin onun yaşamında, bedeninde ya da psikolojisinde bıraktığı doğrudan ve orantısız etkilerin bir sorun olarak görülmemesidir. Son tahlilde, “insani” bir kendinden şüphe etmezliğin ifadesi ve kanıksanmış insanmerkezciliğin tescili olarak *Sivas* filmi özelinde de karşımıza çıkan “Hiçbir hayvana zarar vermedik” / “Çekimler veteriner kontrolü altında yapıldı” / “Bu filmde hiçbir hayvana zarar verilmemiştir” açıklamaları, şiddetli ve ihlalcı sonuçlarıyla ve olağanca ağırlıklarıyla Çakır’ın tekil yaşamına etki etmektedir.

Şarkı Söyleyen Kadınlar:

“Gerçek Görüntülerin Acısı” ya da “Acıyı Paylaşmak”

Benzer bir etkinin, Reha Erdem’in yönettiği 2013 yapımı *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filminde gördüğümüz atların bedenleri ve yaşamları üzerinde de olduğunu ileri sürebiliriz. Filmde, olası bir deprem tehdidi nedeniyle boşaltma kararı alınan adadan ayrılmamayı seçen bir grup insanın hikâyesi anlatılır. Adanın atları, filmsel alana yayılmış haldedir; neredeyse tüm dış mekân çekimlerinde karşımıza çıkarlar. Filmin kötü muamele iddialarıyla gündeme gelmesine sebep olansa, baygın yatan, tepeden yuvarlanan, zorlukla nefes alan ya da ölü bedeni gömülen at görüntüleridir. Yönetmen, söz konusu iddialara karşı yaptığı açıklamada, dengesini bulamaz, sendeler ve tepeden aşağı yuvarlanır halde izlediğimiz bir atın yer aldığı sahneye dair şunları söyler:

48. “Sivas filminin köpeği”, age., para. 12.

“[F]ilm ve fragmandaki bayılan at, veteriner eşliğinde ineceği yer hazırlanıp yapıldı. Ada veterinerleri rutin sağlık kontrolleri için yaptıkları bir işlemi bize yaptılar ve çektik.”⁴⁹ Burada “rutin” olarak kastedilen atların sağlık kontrolü için bayıtılmasıysa şayet, bu sahneyi çekmek için “veteriner eşliğinde” bu işlemin yapıldığının zikredilmesi, adeta bir “insani” muamele mührü ya da bir “zarar vermeme tescili” olarak, film için hayvanları bayılmanın bir ihlal olduğu gerçeğini perdeler. Böylelikle, sinema uğruna hayvanlara uygulanan kötü muamelenin müsaade edilebilirliği yeniden üretilir, şiddet ya da ihlal olarak görünmemesine aktif olarak hizmet edilir. Bu anlamda, “veteriner eşliğinde yapılan rutin işlem” ifadesi, filmsel alanın (söz konusu hayvanlar olduğunda) hayvan bedenini ve yaşamını film için araçsallaştırarak istismar eden bir türçülük *kurumu* olarak işlediğini bir “insani” perdeyle örter ve bu işleyişe iştirak eder.

Sivas’la aynı hattan ilerleyen “veteriner kontrolü altında” ifadesinin yanı sıra, filmin yönetmeninin açıklamasında “zarar vermeme” söylemini üreten başka bir aks da hayli dikkat çekicidir:

Gerçek görüntülerin acısı bu... Ada’daki atların durumu bir felaket... Turist sayısı arttıkça fayton ve at sayısı inanılmaz ölçüde artmış. Yazlıkçı faytoncuların büyük bir kısmı ne attan anlıyor ne faytondan. Bahar ve yaz aylarında hemen her gün bir fayton kazası yaşanıyor. Atlar yaralanıyor ve bu yaralı atların çoğunu ormana salıveriyorlar. Orman yaralı ve sakat atlarla dolu... Durumun vahametini çekime başladıktan sonra iyice anladık. Korkunç üzücüydü manzara. Ormanın hemen her yanında bir at yatıyor. Çoğu kere çekimleri bırakıp atların sahiplerinin ya da veterinerlerin peşine düştük.

49. Reha Erdem, “Reha Erdem: Kıyamet Dışımızda Değil, İçimizde...”, röp. Uğur Var-dan, *Hürriyet Kelebek*, (22 Şubat 2014), para. 28.

Veterinerler yetkin ve iyi niyetli fakat birincisi yetişemiyorlar, ikincisi atlar sahipli olduğundan sahipsiz müdahale yapılamıyor. Filmde futbol sahasında yatan at mesela, geçerken fark ettiğimizde çekimi bırakıp yardım aradık, yardım dediğiniz, sahibi geldi baktı gitti. Beklerken bunları çektik. Bu acıyı filme koymak, bu acıyı paylaşmak ve paylaştırmak bence... Ya da gömülen atı, neredeyse korsan çektik.⁵⁰

Yönetmenin sözlerinde, film ekibinin adadaki atlara çekim için zarar vermediği, atların halihazırda yaşadığı acıyı sadece kaydettiği, dahası bu acıyı bu şekilde paylaştığı vurgulanır. Ancak bu bölümde, “gerçek görüntülerin acısı” ve “acıyı paylaşma” iddialarının, yönetmenin yarattığı film evreni göz önüne alındığında karşılığını bulmadığını, vaadini gerçekleştirmediğini, bu nedenle etik açıdan ihtilaflı olduğunu öne süreceğim.

Jonathan Burt, sinemada hayvan görüntülerini izlerken “ilgimizin sürekli görüntünün ötesine, filmin estetik ve semiyotik çerçevesinin ötesine çekildiğini” söyler.⁵¹ Bu görüntülerin kolaylıkla perdedeki anlamının ötesine, hayvanların gördüğü muameleye ya da akıbetlerine dair sorulara işaret edebildiğini öne sürer.⁵² Bu nedenle, ona göre, bir filmde hayvan görüntüsü her zaman temsil alanında bir kopukluk (*rupture*) yaratır.⁵³ Bu kopukluk, “film sanatının sınırlarının [...] hayvanın anlamını kurmaca içinde sınırlandıramadığını gösterir” ki etik sorunlar tam da kurmaca ile gerçek hayvan ayırımının zorlukla yapıldığı bu noktada ortaya çıkar.⁵⁴ *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filmindeki görüntülerin, çekimler sırasında atlara kötü muamele edildiğine

50. age.

51. Burt, age., s. 12.

52. age., s. 11.

53. age., s. 11.

54. age., s.11-12.

yönelik tepkiler alması, bu yönde soru işaretleri oluşturması da aslında kullanılan görüntülerin Burt'un sözünü ettiği anlamda "görüntünün-ötesine" (sinema-dışı alana) işaret ettiğini gösterir. Ancak gelen tepkilere bakıldığında, atların görüntülerininin işaret ettiği "görüntünün-ötesi" film setiyle sınırlı gibidir. Dolayısıyla yönetmenin arzu ettiği gibi adadaki fayton atlarının korkunç yaşam koşullarını gösterme, "acıyı paylaşma" niyetinin boşa çıktığı söylenebilir.

Peki neden? Neden bu niyete rağmen "gerçek görüntülerin acısı" seyirciye geçmez? Yaralı, acı çeken ya da ölü hayvanların olduğu görüntülerin kullanımının aslında kurgusal alandaki kopukluk etkisini artırabileceği, "gerçek" ile "kurmaca" arasındaki ayrımı iyice silikleştirebileceği öne sürülebilecekken üstelik. Kanımca, bunun en büyük nedeni, söz konusu "gerçek görüntülerin" kurmacaya dahil edilmesinin filmsel alanda anlatı açısından da biçim açısından da hiçbir kesinti, pürüz ya da süreksizlik yaratmayacak şekilde tasarlanmış olmasıdır. Atların "gerçek" görüntülerinin kullanılması, kurulan film evreninin zaman-mekân bütünlüğünü bozacak, filmin biçimsel tercihleriyle uyuşmayacak ya da yabancılaşma etkisi yaratacak hiçbir kesinti yaratmaz. Örneğin, korsan çekildiği iddia edilen atın gömülme görüntüsünü ya da yardım beklenirken sadece kaydedildiği söylenen futbol sahasındaki at görüntüsünü "gerçek olmayandan"⁵⁵ ayırabileceğimiz herhangi bir fark yoktur. Müzik ya da ışık kullanımı farklılaşmaz, kurgu ritmi değişmez, sahneler kesintiye uğramaz, kadrajlar bozulmaz, tekli anlatı evreni çokluya dönüşmez vs. Dahası, bu sahnelerin bir kısmında film evrenindeki insan karakterler atlarla aynı kareyi

55. Burada "gerçek" ve "gerçek olmayan" ayrımını kendi tercihimle değil, yönetmenin açıklamasındaki "gerçek görüntü" ifadesinden hareket ederek kullanıyorum. "Gerçek"i ve "gerçek olmayan"ı -okuyucu yorma riskini göze alarak- bu sebeple tırnak içine alıyorum.

paylaştığı, yaralı ya da can çekişen atlara temas ettiği için sözü edilen “adadaki atların gerçek acısını”, “gerçek olmayan” film evreninin atlarının acısından ayırmak pek de mümkün olmaz. Bu görüntüleri içeren sahnelerde, kurmacanın kurmacalığından şüphe edeceğimiz bir ayırım o kadar yoktur ki bu görüntüler “gerçek görüntülerin acısını” çağırarak yerine sinematik alanın bütünlüğünü, tutarlılığını ve devamlılığını sağlama alır. Bu bağlamda, filmsel alanın tasarımı, aksini düşünmek için hiçbir neden vermediğinden, Burt’ün sözünü ettiği anlamda “görüntünün-ötesi” ne giderek, kurmaca *uğruna* “gerçek” atlara kötü muamele edilme ihtimalini akla getiriyorsa da adadaki atların “gerçek” acısını niyetlendiği gibi paylaştığı söylenemez.

Bu hiçbir şekilde bozulmayan biçimsel ve anlatısal tutarlılık ve devamlılık, kurmacanın bütünlüğüne büyük oranda zeval getirmeyerek, en nihayetinde, “gerçek” atların “gerçek” görüntülerinin, “gerçek” atlarla hiçbir ilgisi olmayan dramatik bir amaç için kullanılmasına hizmet eder. Bu bağlamda, söz konusu görüntüler etik açıdan son derece ihtilaflıdır. Çünkü öncelikle, bir yaşamı olan film hayvanlarının, insana dair olanı anlatmak üzere metafor, sembol ya da alegori olarak kolayca araçsallaştırıldığı, ıstıraplarının ya da ölümlerinin seyirliğe indirgendiği insanmerkezci normatif temsil rejimini yeniden üretir. Diğer yandan, yönetmenin tanık olduğu ölü, yaralı ya da can çekişen bedenlere bakma ve onları kaydetme ediminin etik sorumluluğuna ve bu sorumluluğun estetik alana tercümesine dair bir tefekkür yükümlülüğünü de yok sayar. Lisa Downing ve Libby Saxton’ın, filmsel alanla arasındaki etik ilişkiyi ele aldıkları çalışmalarında öne sürdükleri gibi:

[H]er biçimsel seçim (ör. bir sabit kamera, bir kaydırmalı çekim ya da bir kesme) filmin etik değerlerinin mührü olarak işler. Bu kararların arzu ve yükümlülük arasında bir

müzakereyi içermesinden dolayı film yapımının etik alanda gerçekleştiğini kabul edersek, [...] her estetik kararın etik bir boyutu da var demektir.⁵⁶

Buradan şu soruya açılırız: “Gerçek görüntülerin acısını paylaşmak”, insanmerkezci film dilini hiç sekteye uğratmadan, hayvanların acısına tanıklığın bakma ve görme biçimi üzerine düşünmeden, o acıya yaklaşmayı deneyecek bir temsil imkânını filmsel alanda araştırmadan mümkün olabilir mi?

Eğer hiçbir görüntü tek başına karşımıza çıkmıyorsa, görünür olanla ilgili belirli bir dikkat ve değer bölüşüm rejiminin parçası olarak kuruluyorsa⁵⁷ perdedeki hayvan imajlarının da görünürlük rejimiyle ilişkisi içinde düşünülmesi gerekir. Bu bağlamda Jonathan Burt metafor, metonimi ya da alegori olarak sıklıkla gördüğümüz film hayvanlarının genellikle yerine geçme diyebileceğimiz bir işlevle kuşatıldığını öne sürer.⁵⁸ Ona göre, bu kuşatılmışlıkla film hayvanları, öznellikleri dikkate alınmadan salt birer göstergeye indirgenir.⁵⁹ Benzer şekilde Steve Baker normatif görünürlük rejiminde hayvanların insani duyguların ifade araçları olarak “rahatlatıcı” temsillerle sıklıkla karşımıza çıktığını öne sürer.⁶⁰ Baker, bu araçsallaştırıcı temsillerden fazlasıyla hoşnut olduğunu, bu anlamda onların eleştirel olmadıklarını ileri sürer. Ona göre esas mesele, bu araçsallaştırmayı mümkün kılan normatif kalıpların ötesinde

56. Lisa Downing ve Libby Saxton, *Film and Ethics: Foreclosed Encounters*, (Londra ve New York: Routledge, 2010), s. 18.

57. Jacques Ranciere, “Katlanılmaz Görüntü”, *Özgürleşen Seyirci* içinde, (İstanbul: Metis, 2015), s. 91.

58. Burt, age., s. 17.

59. age., s. 29-31.

60. Steve Baker, *Picturing the Beast*, (Urbana ve Chicago: University of Illinois Press, 2001), s. xix-xxi.

görme biçimleri icat etmektir.⁶¹ Zira, ancak böylesi bir icat, normatif görünürlük rejiminden böylesi bir kopma, bütün bir filmsel alana yayılmış atların “korkunç üzücü manzarası”nın alışlageldiği gibi bir seyirliğe dönüşmesini ve salt dramatik bir amaca hizmet etmesini engelleyebilir. Oysaki *Şarkı Söyleyen Kadınlar* böylesi bir icat denemesine girişmez. Bunun yerine, yönetmenin sözünü ettiği “gerçek” görüntüleri *belirsizce* kurmacaya teyelleme kararıyla, “korkunç üzücü manzara”yı (niyeti bu olsun ya da olmasın) anlatısının içinde eritir. Bu kusursuz teyel, kurmacanın devamlılığı ve bütünlüğünü sağlama olarak, gömülen ya da can çekişen atın kendisine, onun bir yaşamı olduğu gerçeğine açılmamızın önüne geçer. Böylelikle, yerine geçme işlevini görerek atların görüntülerinin kuşatılmasına hizmet eder.

Kurulan film evreninde atları bu kadar görünür bir yere yerleştirip Baker’in sözünü ettiği anlamda bir görme biçimi icat etmeyi denememek, sadece insanmerkezci normatif film dilini ve görünürlük rejimini yeniden üretmesi bakımından sorunlu değildir. Bunun yanında, yönetmenin ya da kameranın tanıklığının etik sorumluluğu ve bunun estetik alana tercümesine dair bir tefekkür yükümlülüğünü göz ardı etmek manasına geldiği için de son derece tartışmalıdır. Zarar vermeme tescili olarak takdim edilen “sadece kaydettik” şeklinde özetlenebilecek açıklamalar, kameranın kaydetme kapasitesine ya da belgesel görüntü ve gerçeklik ilişkisine dair son derece pürüzsüz ve sorunsuz bir kavrayışta temellenir. Bu kavrayış, “sadece” kaydetmenin mümkün olduğunu ve bu kaydın muhtevasının “objektif” ya da dolayısız bir şekilde aktarılabilceğini varsayar. Dolayısıyla ne yönetmen bakışının ve kaydetme ediminin kendisi üzerine düşünmeye ne de bu anlamda bir icada

61. age., s. 217.

gerek duyar. Oysa belgeselin ve belgesel görüntü kullanımının şeffaf şekilde “gerçeğe açılan bir pencere” olmadığı fikri, film çalışmaları literatürü içinde hiç de yeni bir tartışma değildir.⁶² Bu tartışmalar, belgesel kaydı kanıt kapasitesiyle sorunsuzca eşleştirmek yerine, imajın türlü seçime dayanan inşa edilmiş karakteri ve biçimsel tekniklerle donatılmışlığına ve bu anlamda, kaydın her zaman başka anlamlarda düşünölmeye ve yeniden değerdendirmeye açık oluşuna vurgu yapar. Benzer şekilde, sinema ve tanıklık ilişkisinin etik bağlamda düşünöldüğü geniş bir literatür de mevcuttur.⁶³ Bu çalışmaları, filmsel alanın tanıklıkla olan ilişkisini öznellik, sorumluluk, kendi üzerine düşünme ve estetik seçim boyutlarıyla saran etik dinamiklerin altını çizer. Bu anlamda, kötü muamele iddialarını gündeme getiren gömölme ve can çekişme görüntöleri hakkında *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filminin yönetmeninin cevap olarak, “beklerken bunları çektik” ya da “korsan çektik” şeklindeki ifadeleri, film, tanıklık ve etik ilişkisine dair sinema tarihinde katedilen onca mesafeye rağmen söz konusu hayvanlar olduğunda bunların nasıl hızlıca sıfırlanabildiğini gösterir. Üstelik burada yönetmenin olaya doğrudan tanıklığı mevzubahis olmasına rağmen.

Vivian Sobchack, belgeselde gerçek ölümün temsiliyle ilgili olarak, ölümü filme çekme ve izleme edimlerinin etik sorumlu-

62. Bkz.: Bill Nichols, “Documentary Theory and Practice”, *Screen*, no. 71, 4, (1976); Bill Nichols, “The Voice of Documentary”, *Film Quarterly*, no. 36, 3, (1983); Bill Nichols, *Representing Reality: Issues and Concepts of Documentary*, (Indianapolis: Indiana University Press, 1991); Bill Nichols, *Representing Reality: Issues and Concepts in Documentary*, (1996); Michael Renov, *Theorizing Documentary*, (Londra ve New York: Routledge, 1993).

63. Bkz.: Sarah Cooper, *Selfless Cinema? Ethics and French Documentary*, (Oxford: Legenda, 2006; Downing ve Saxton, age.; Aaron Kerner, *Film and The Holocaust*, (New York ve Londra: Continuum, 2011); Griselda Pollock ve Max Silverman, *Concentrationary Cinema: Aesthetics as Political Resistance in Alain Resnais’s Night and Fog*, (New York ve Oxford: Berghahn Books, 2011); Renov, age.; Libby Saxton, *Haunted Images: Film, Testimony, Ethics, and the Holocaust*, (Londra: Wallflower Press, 2008); Brian Winston, *Lies, Damn Lies and Documentary*, (Londra: BFI Books, 2000).

lukla yüklü olduğunu öne sürer.⁶⁴ Ona göre, “ölümün temsilini mümkün kılan görme ediminin kendisi etik değerlendirmeye tabidir. [...] [B]u görme, görsel bir tabuyu yıkarak ölüme bakmasına bir yolla görünür bir biçimde karşılık vermelidir”.⁶⁵ Bu karşılık, söz konusu ölüm karşısında yönetmenin görünür fiziksel durumunu ve etik tutumunu da işaretlemelidir:

Yönetmenin durumu ve duruşunun (tam anlamıyla, “tavrının”) göstergeleri, örneğin kameranın algıladığı durum karşısında sabitliğine ya da hareketine; görüş alanına aldığı nesnesinin kadrajına; onu olaydan ayıran mesafeye; korkunç, kaotik, adaletsiz ya da herhangi biri için tehlikeli bir olay karşısında bakışının sürekliliğine ya da isteksizliğine kaydedilebilir ve bunlarla görünür olarak temsil edilebilir.⁶⁶

Zira bu görsel tercihlerle perdede görünür kılınan ölüm, en çok da kamerasıyla yönetmenin ölümle karşılaşmasını nasıl dolayımıldığını gösterir. Çünkü “ister zorunluluktan, ister tesadüfen ister kasten olsun, belgesel yönetmeni tanık olduğu gerçek ölüm olayına karşı etik tutumunun bir göstergesi olarak görme edimini temsil eder ve dolayısıyla kodlar”.⁶⁷ Bu yüzden yönetmenin tanıklık ettiği ölümden sorumlu olmadığını, bunun bir şekilde parçası olmadığını ve ölüm olayına bakma ve onu kaydetmenin, onu önlemekten daha önemli olmadığını görsel olarak işaretlemesi gerekir.⁶⁸ Sobchack’ın tezleri, *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filmindeki ölü bedeni gömülen, yaralı ve can çekişen

64. Vivian Sobchack, “Inscribing Ethical Space: Ten Propositions on Death, Representation and Documentary”, *Carnal Thoughts: Embodiment and Moving Image Culture*, (Londra ve Berkeley: University of California Press, 2004).

65. age., s. 243.

66. age.

67. age., s. 244.

68. age., s. 249.

atların görüntülerine doğru genişletilebilir. Film bir belgesel değilse de yönetmenin “zarar vermeme” iddiası üzerinde yükseldiği “kayıt” ve “belgesel görüntü” (“gerçek görüntülerin acısı bu”, “acıyı paylaşmak”) hattı bunu mümkün kılar. Sobchack’ın ölüm karşısında yönetmenin fiziksel durumunu ve etik tutumunu görürüz bir şekilde filmsel alanda işaretlemekle kastettiği Baker’ın icat olarak adlandırdığıyla paralel düşünülebilir. *Şarkı Söyleyen Kadınlar*’da böylesi bir görünür işaretleme yoktur. Bu anlamda, yönetmenin bir “zarar vermeme” tescili olarak ortaya koyduğu “sadece kaydetme” ve “acıyı paylaşma” niyetinin filmsel alana tercümesini yapmaması, bu niyeti kuşatan etik yükümlülüğü görsel olarak işaretlememesi son derece sorunludur; insanmerkezci bir görünürlük rejimini, bir görme geleneğini besler, film hayvanlarının salt bir temsilden ya da kayıttan ibaret olmadıkları, bir yaşamları olduğu gerçeğinin idrak edilmesinin büyük oranda önüne geçer.

Sonuç

Sivas filmi özelinde hayvan aktörlerin maruz bırakıldığı kötü muamele iddialarına karşı yapılan açıklamalarda oldukça “insani” ve insanmerkezci dayanaklar üzerinde yükselen, kendinden hiç şüpheye düşmeyen bir tür “zarar vermedik” ısrarı kendini gösterir. *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filmi üzerinden yapılan açıklamalardaysa, yönetmenin tanıklık ve kaydetme edimlerinin etik sorumluluğa ve bu sorumluluğun estetik alana tercümesine dair bir tefekkürünün olmadığı; film evreninin merkezinde yer alan atların yaşamlarına karşı yerine getirilmesi gereken etik yükümlülüğün ısrarla görmezden gelindiği görülmektedir. Bu iki hat, sinemanın, yaralanabilirliğin insanlar ve hayvanlar arasındaki eşitsiz dağılımının kanıksanmasına ve bu dağılımı kuran ve yeniden kuran insan iktidarının görünmez kılınmasına hizmet eden bir türçülük *kurumu* olarak faaliyet gösterebildiğine farklı

şekillerde işaret eder. Ancak filmsel alan, aynı zamanda, bu *kurumun* “disipliner pratiklerinin açıkça müzakere edildiği ve onlara direnme potansiyelinin olduğu bir alan”⁶⁹ olarak da kurulabilir. Hem film seti hem de film evreni, kendini hakikat, hayatın gerçeği ya da şeylerin tabiatı olarak dayatan insanmerkezci yapıp etme biçimleri üzerine düşünen; bu biçimleri, hayvanların esenliğinin hiçbir sanatsal gerekçeyle ihlal edilmeyeceği bir şekilde dönüştürmenin ve bunu estetik alana tercüme etmenin yollarını arayan, deneyen, icat eden bir alan olarak da tasarlanabilir. Bu imkânın daha çok yeşerdiği bir perde, bir dünya umuduyla...

69. Pick, 2015b, s. 315.

ALİŞİLMADIK BİR TAKSONOMİ DENEMESİ: SERGİLENEBİLİR HAYVAN

Rumeysa Çavuş

Vahşi doğada yaşayan hayvanlara vahşi hayvan, insanların evlerinde yaşayan hayvanlara evcil hayvan, çiftlik ve kümeslerde yaşayan hayvanlara çiftlik ve kümes hayvanları deniyorsa hayvanat bahçesinde yaşayan hayvanlara da “hayvanat bahçesi hayvanı” mı demeliyiz? Henüz öyle bir kavramımız ya da kategorimiz olmadığı için bu soruya yanıtımız olumsuz, elbette bu çocuksu (antropolojik de diyebiliriz) soruyu dikkate alıp yanıt verirsek. Bu yazıda insanların bizzat ilişki içinde bulunduğu söz konusu hayvanlarla ilgili kendi kendime sorduğum bu çocuksu sorunun peşinden gidip ona bir cevap veriyorum. Evet, hayvanat bahçesi hayvanı diyebiliriz ama benim kulağa daha hoş gelen ve insan-hayvan ilişkisine ve karşılaşmasına daha açık bir göndermede bulunan başka bir önerim var: “sergilenebilir hayvan”. Bu yazıda kent mekânı içerisinde yer alan “doğa” benzetimi merkezler olan hayvanat bahçelerini meydana getiren özelliklerden hareketle hayvanın “sergilenebilirlik” özelliğini ele alacağım. Aynı zamanda mekân olarak hayvanat bahçelerinin hayvanların kabiliyetlerini ve tanımlarını belirleme konusunda işlevinin ne olduğunu sorgulayacağım. Makale hayvanat bahçesinde kafese yerleştirilmiş hayvan bedenlerinin “ne olduğu” sorusu yerine mekânı işgal ediş biçimleri bakımından bedenlerinin “ne yap-

bildiği” sorusunu gündeme getirmeyi ve bir kere daha hayvanat bahçelerinin meşruiyetini sorunsallaştırmayı hedefliyor.

Keekok Lee, *Zoos: A Philosophical Tour* [Hayvanat Bahçeleri: Felsefi Bir Gezi] adlı çalışmasında hayvanat bahçesindeki hayvanlara ilişkin ontolojik bir tartışmayı gündeme getirir. Lee hayvanat bahçesindeki hayvanın bedenine bakarak buradaki görevliye bir soru yönelttiğimizi tahayyül eder: “Hayvanat bahçesi hayvanları nedir?” Lee’ye göre alacağımız cevap şudur: “Hayvanat bahçesi hayvanları esaret altındaki vahşi hayvanlardır”.¹ Buradan hareketle Lee, vahşi hayvan kavramını tartışmaya açar: “Hayvanat bahçelerinde ziyaretçilerin karşılaşabileceği üç tip ‘vahşi’ hayvan vardır.”² Ama aslında bunlardan yalnızca biri vahşi olarak nitelendirilebilir. Lee söz konusu üç tipi jaguarlar üzerinden açıklar. Bunlardan ilki, doğada yeni yakalanmış ve yakın zamanda hayvanat bahçesine kapatılmış jaguardır; ikincisi, hayvanat bahçesinde doğmuş ve yetişmiş jaguardır; üçüncüsü ise hem ebeveynleri hem de kendisi hayvanat bahçesinde doğmuş jaguardır. Yazara göre sadece ilk sıradaki tür için, yani doğadan alınıp kısa süre önce hayvanat bahçesine kapatılan için kısmen vahşi tabirini kullanabiliriz.³

Lee’nin yorumu, hayvanat bahçelerinin “vahşi” hayvanları “sergilemesinin” tutarlı olup olmadığı tartışmasını ortaya koyarken aynı zamanda hayvanat bahçelerinde gördüğümüz canlıların bedensel ve zihinsel kabiliyetlerine dair varsayımlarımızdaki çelişkileri de gündeme getirir. Hayvanat bahçelerinde gördüğümüz hayvanların, vahşi hayvanlar kategorisinde olduklarını ya da kendi türlerini temsil ettiklerini söyleyebilir miyiz? Ebeveynleri ve kendisi hayvanat bahçesinde doğan bir

1. Keekok Lee, *Zoos: A Philosophical Tour* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005), s. 25.

2. age., s. 25.

3. age., s. 25-26.

jaguar “vahşi” olarak nitelendirilebilir. Ancak biz bu jaguarın “vahşi” olarak neler yapabildiğini görme “fırsatı”nı hiçbir zaman elde edemeyiz. Jaguar kendisinde potansiyel özellikler barındırsa bile bunları hiçbir zaman gerçekleştiremeyecektir. Tam da bu nedenle ziyaretçiler de jaguarın potansiyel özelliklerini göremezler çünkü jaguar kendi türünün özelliklerini taşısa bile hayvanat bahçesindeyken ait olduğu tür daha ziyade “sergilenebilir hayvan” türüdür.

İleriki sayfalarda Lee’nin hayvanat bahçesindeki hayvanların vahşiliğini sorunsallaştırırken görevliye sorduğu “Hayvanat bahçesi hayvanları nedir?” sorusuna bir cevap önerisi olarak “sergilenebilir hayvan”ı ileri süreceğim. Bunu yaparken Michel Foucault’nun heterotopya kavramını, Gilles Deleuze’nün Spinoza ve Kant’ın sırasıyla etik ve şema kavramlarına ilişkin yorumlarını ve Giorgio Agamben’in (kendi felsefesinin temel kavramlarından biri olan) potansiyellik kavramını geliştirirken ileri sürdüğü saf potansiyelliği birlikte ele alacağım. Seçtiğim kavramlar ve okuma biçimiyle hem hayvanat bahçelerinin bir heterotopya mekânı olarak tabiri caizse kırk benzemezi nasıl bir araya getirdiğini hem de hayvanların alışılageldik biçimde dış yüzlerine ya da geleneksel tür özelliklerine göre değil her birinin tek tek bedenlerinin muktedir olduğu özelliklere göre düşünülmesi gerektiğini ileri süreceğim. Bunu yaparken “sergilenebilir hayvan” gibi genellemeci bir kategori ileri sürmemin tek geçerli mazereti ise yazı boyunca söz konusu hayvanlara ilişkin “o da değildir”, “bu da değildir” ve “bu hiç değildir” gibi olumsuz tanımlamalardan kaçınmak istemem. Öne sürdüğüm kategorinin birkaç görevi var: alışıldık sınıflandırma mantığını rahatsız etmek, olumsuz tanımlamalardansa olumlu tanımlamalara yer vermek ve bir kere daha hayvanat bahçesi kurumunun meşruiyetini sorgulamak.

Taksonomi ve Hayvanat Bahçeleri

Taksonomi, organizmaların adlandırılması ve sınıflandırılmasıdır, farklı referans noktaları baz alınarak yapılır.⁴ Bu referans noktaları dönem dönem değişikliğe uğramıştır. Referans noktaları değişirken taksonominin değişmeyen tek özelliği ise tümevarım ya da tümdengelmeye dayalı genellemelerden oluşan bir düzenleme yapısına sahip olmasıdır. Canlıların türler halinde gruplanması, türlerin daha büyük gruplara ayrılması ve bu grupların isimlendirilmesi yoluyla bir taksonomi teorisi ve pratiği üretilir.⁵ Taksonomi isimlendirme ve kategorize etmeye dayanan bir “bilim alanı” olduğu iddiasındadır.⁶ Diğer birçok filozof ve doğabilimcinin yanı sıra antik dönemden Aristoteles, modern dönemden ise Carl Linnaeus sınıflandırma düşüncesinin önemli temsilcileri kabul edilir.⁷

Günümüzde hayvanat bahçeleri, taksonominin kendisini ve sınıflandırılan hayvan örneklerini genellikle “eğitici” birer araç olarak kabul eder. Özellikle hayvanat bahçelerindeki hayvanlar,

4. S. J. Wilkins, “What is Systematics and What is Taxonomy?”, erişim 2020, <https://web.archive.org/web/20160827124330/http://evolvingthoughts.net/2011/02/what-is-systematics-and-what-is-taxonomy/>

5. Walter S. Judd (der.), *Plant Systematics: A Phylogenetic Approach*, 3. baskı (Sunderland, Mass.: Sinauer Assoc, 2010).

6. Michael G. Simpson, *Plant Systematics*, 2. baskı (Amsterdam ve Boston: Academic Press, 2010).

7. Organizmaların ilk olarak Aristoteles tarafından sınıflandırıldığı düşünülmektedir. Aristoteles Lesbos Adası’nda yürüttüğü çalışmalarda canlıları fiziksel görünüşleri ve yaşam şekillerine göre isimlendirerek sınıflandırır. 18. yüzyılda Carl Linnaeus (1707-1778) farklı bir sınıflandırma çalışmasına imza atar. Linnaeus’un sınıflandırmasını diğerlerinden ayıran belirgin fark, bitki ve hayvan türleri için standart bir binom (ikiteyimli) adlandırma sistemi kurmasıdır. Linnaeus, tüm doğanın bu sınıflandırmanın içine girebileceği düşüncesindeydi. Canlıları türlerine, cinslerine göre ayıran ve isimlendiren sınıflandırma çalışmaları “araştırmacının” dış gözlemleri neticesinde, canlının yaşadığı mekândan ve ortamdan bağımsız, yalnızca görünen özelliklerine odaklanmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ernst Mayr, *The Growth of Biological Thought: Diversity, Evolution, and Inheritance* (Cambridge, Mass. ve Londra: Belknap Press of Harvard University Press, 1982 (imp. 2003)) ve Encyclopedia Britannica, “The Linnaean System,” erişim 2019, <https://www.britannica.com/science/taxonomy/The-Linnaean-system>.

kafeslerinin önünde yer alan açıklama metinleriyle ait oldukları tür, geldikleri ülke ve o türün özellikleri gibi detaylarla tanıtılır. Bu tanıtımlar taksonominin belirli ilkelerine dayanarak hayvanı ziyaretçilere sunan eğitici birer metin işi görür. Kentlerde düzenlenmiş alanlarda yer alan hayvanat bahçeleri bir araya gelmeleri mümkün olmayan hayvanları bir araya getirerek halkın “yaban hayatı” ve önemi konusunda “bilinçlendirilmesini” amaçlar.

Hayvanat bahçelerinde hayvanlar, her ne kadar birbirlerinden farklı yetenekleri olsa da bu yeteneklerini tecrübe edemez ve ziyaretçilere sergileyemezler. Örneğin bir çitanın kafesinin önündeki tabelada onun hızlı koşma yeteneğinden bahsedilir. Ancak kafesin önündeki ziyaretçi, kent içi hayvanat bahçesine özgü mekânsal imkânsızlıklar dolayısıyla çitanın bu özelliğini gözlemleyemez. Bunun yerine ziyaretçiler hayvanların yeteneklerini kafeslerinin önünde yazan açıklamalardan öğrenir. Ancak o hayvanın yapabildikleri, hakkında yazılan açıklamalarla değil sergilendiği bölmenin duvarlarıyla sınırlanır.

Tam da bu nedenle açıklama metinleriyle birbirlerinden ayrılan farklı hayvan türleri, hayvanat bahçelerinde birden birbirlerine benzerler. Çita örneğinden devam edecek olursak kent içinde yer alan hayvanat bahçesinde yaşayan bir çita ve kaplumbağa, bedenlerinin yapabildikleri açısından neredeyse aynıdır. Kendileri için ayrılan bölmeleri işgal eden hayvanlar, tek ve ayrılmaz bir ortak özellikte birleşirler; o da “sergilenebilir olma” durumudur. Kafesinin önünde yer alan metinde dalış konusunda marifetli olduğu varsayılan bir penguenin bu potansiyelini hayvanat bahçesinde pratik edebilmesi mümkün olmadığı için ya da koşma hızı bakımından “becerikli” olduğu ifade edilen bir çita, koşabileceği alandan mahrum olduğu için hayvanlar yaşamsal faaliyetlerini sürdürememeye ve aralarındaki farklılıklara rağmen eylem kapasitelerinin sınırlı olması bakımından aynı şeyleri yapmaya başlarlar.

Foucault: Heterotopya ve Taksonomi

Genel anlamda taksonomi üzerine yazılmış, yakın tarihli en önemli felsefi çalışmalardan biri muhtemelen Michel Foucault'nun *Kelimeler ve Şeyler*'idir. Daha önsözde, Foucault kitabın doğum yerine ilişkin Jorge Luis Borges'in "John Wilkins'in Analitik Dili" adlı metnine atıfla "düzene sokulmuş tüm yüzeyleri ve varlıkların kaynaşmasını bizim için yatıştıran tüm düzlemleri" yerinden eden ve "bin yıllık 'Aynı' ve 'Başka' uygulamamızı şirazesinden çıkararak (...) tüm düşünce alışkanlıklarını sarsan" bir gülüşe atıfta bulunur. Bu gülüş Borges'in zikrettiği bir Çin Ansiklopedisi'nin hayvanları sınıflandırma biçimindedir.⁸ Bu kitapta hayvanlar, imparatora ait olanlar, içi saman doldurulmuş olanlar, evciller, süt domuzları, denizkızları, masalsılar, başıboş köpekler, testiği kırmış olanlar, uzaktan sineğe benzeyenler gibi kategorilere ayrılmıştır.

Hayali Çin Ansiklopedisi'ndeki bu hayvanlar âlemi tasnifi, bir anlamda modern hayvanat bahçelerine benzer. Hayvanat bahçelerinde de "normal" ve "doğal" habitatları birbirinden kilometrelerce uzaktaki canlılar bir mekânda üst üste binmiş halde yaşarlar. Bu durumu salt "uygun" olmayan şeylerin yan yana getirilmesinin sonucu olan bir düzensizlik gibi tanımlamak Foucault'nun Borges okumasına göre yetersizdir. Foucault, Borges'in metnine atıfla bu sınıflandırmada birbirine uygun olmayan şeylerin yan yana getirilmesinden "daha beter bir düzensizlik" olduğunu düşünür: "Şeyler burada öylesine farklı yerlere 'yatırılmış', 'konulmuş', 'yerleştirilmiş'lerdir ki onları kabul edecek bir mekân bulmak, onların her birinin altında ortak bir yer tanımlamak olanaksız hale gelmiştir." Borges'in metni alışlagelmiş ya da kurumsallaşmış düşünme ve sınıflandırma mantığını, bu mantığın yapaylığını ifşa ederek sarsar.

8. Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*, çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, 4. Baskı, (Ankara: İmge Kitabevi, 2013), s. 13.

Foucault, bu metinde mekân ve sınıflandırma ilişkisine odaklanırken *topos* kelimesini yer ve dil/kavram olmak üzere çift anlamlılıyla düşünür. Ortak bir yer ifadesinde Foucault'nun, Aristoteles felsefesindeki *topoi koinoi*'ye gönderme yaptığı açıktır. *Topos* da hem mekân hem de dil diyebileceğimiz bir anlamda kullanılır. Ortak kavramlar da diyebiliriz *topoi koinoi* için. İşte böyle ortaklıktan yoksun bir mekânı/kavramı, Foucault *topoi koinoi*'nin zıttı olarak düşündüğü *heterotopya* diye adlandırır.⁹ Foucault'ya göre heterotopyalar “dili gizlice tahrip etmekte (...) ortak adları parçalamakta ve onları birbirine dolamakta” ve “‘sentaks’ı önceden tahrip etmektedirler”.¹⁰ Yine “heterotopyalar (...) sözü kurutmakta, kelimeleri kendi üzerlerinde durdurmakta, her tür gramerin olabilirliğini daha kökünden reddetmektedirler; bunlar mitosların bağlantılarını çözmekte ve cümlelerin lirizmine kısırlığın darbesini indirmektedirler”.¹¹ Foucault'nun heterotopya kavramı mekândaki bir “acayıpliğin” nasıl dile de sirayet edip onu sarstığına işaret eder.

Foucault'nun hayvanların sınıflandırılması ve mekânla ilişkilerine dair heterotopya kavramını kullandığı tek metin *Kelimeler ve Şeyler* değildir. 1967 tarihli “Öteki Mekânlara Dair” metni, bizatihi heterotopya kavramının analizine hasredilmiştir. Foucault'nun heterotopyalara dair ileri sürdüğü altı ilkeden üçüncüsüne göre heterotopya “tek bir gerçek yer üzerinde aslında bir araya gelmesi imkânsız birkaç mekânı, birkaç mahali üst üste bindirebilir”. Foucault'ya göre bunun en kadim örneği bahçelerdir:

Unutmamalıyız ki, bin yıllık şayan-ı hayret bir teşekkül olan bahçe, Şark'ta görünürde birbiri üzerine bindirilmiş çok de-

9. Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, s. 15.

10. age., 15.

11. age., 15.

rin anlamlar taşır. Geleneksel Acem bahçesi, dört köşesinde dünyanın dört diyarını temsil ettiği farzedilen kutsal bir mekândı; merkezinde ise, adeta dünyanın göbeğini temsilen, diğerlerinden de daha kutsal bir mekân (havuz ve fıskiye) bulunurdu ve bu mekânda, bu kendine has mikrokozmosta cümle nebatatın bir araya geldiği farzedilirdi.¹²

Foucault'ya göre, modern hayvanat bahçeleri de bu bahçe mantığından gelir. "Kadim çağların başlarından beri mesut, evrenselleştirici bir tür heterotopya olmuştur bahçe. (Bizim çağdaş zoolojik bahçelerimizin de kaynağı aynıdır.)"¹³

Bu açıklamadan hareketle hayvanat bahçelerini birer heterotopya olarak düşünebiliriz. Hayvanat bahçeleri, kent mekânı içerisinde insan hayvan karşılaşmalarını mümkün kılan mekânlardır. Bilimsel araştırma ve hayvanları sergileme maksadıyla düzenlenen kent içi hayvanat bahçeleri, doğal yaşamlarında bir araya gelmesi mümkün olmayan canlıların yan yana sıralandığı mekânlardır. Birbirlerinden farklı coğrafyalarda yaşayan hayvanlar, hayvanat bahçesi mekânı üzerinde yan yana yaşarlar. Farklı tür hayvanlar, çeşitli sınır denemeleriyle ayrılmış bölümlerde sergilenir. Ortak hiçbir özelliğe sahip olmayan canlıların bir mekânda üst üste binmesi ve bir düzen içerisinde görünmesi için kullanılan ortak kavram "sergilenebilirlik"tir. Hızlı koşan, yavaş yürüyen, etle beslenen, otlarla beslenen gibi farklı tasniflerin yerine üst üste bindirilmiş hayvanların hayvanat bahçesindeki durumları bizi bedenlerinin bir kudreti olarak sergilenebilirliğe götürür.

12. Michel Foucault, "Öteki Mekânlara Dair," çev.: Burak Boysan ve Deniz Erksan, *Defter*, no. 4 (1988), s. 12.

13. *age.*, s. 12.

Deleuze: Etoloji ve Şema

Farklı potansiyellere sahip hayvanların, mekânların imkân ve imkânsızlıkları ölçüsünde birden aynı türün üyeleri haline gelişini düşünürken Spinoza'nın “duygu” (*affectus*) ve “duygulanım” (*affectio*) kavramlarını hayvanlar üzerinden açıklayan Gilles Deleuze'ün izinden gidebiliriz. Spinoza'ya göre duygulanım bir cisim ya da beden üzerinde başka bir cisim ya da bedenin eylemi veya etkisidir.¹⁴ Bu eylem ve etki nasıl gerçekleşir? Bu soru bizi Spinoza'nın bilinen örneğine götürür: “Güneşi üzerimde hissediyorum.” Bu Deleuze'ün dediği gibi bedeninin duygulanımıdır; güneşin üzerimizdeki etkisi ya da eylemidir. Burada güneşin kendisi, *affectio* değildir. Deleuze, soruyu değiştirip yeni bir soru sorar: Bedenimizin duygulanımı nedir? Deleuze “duygulanma gücü” ve “duygulanım” dediği kavramları Spinoza'nın hayvanlar üzerinden açıklamasıyla beraber düşünür. Spinoza'ya göre hayvanlarda önemli olan mesele ne türler ne de cinslerdir; bunlar mutlak ölçüde bulanık mefhumlardır; yani soyut fikirlerden ibarettirler. Önemli olan şudur: Bir beden neye muktedirdir? Neler yapabilir? Gücü neye yeter?¹⁵ “Duygulanım gücü” veya bir beden neye muktedirdir sorusu “tür” ve “cins” başlıklarını tartışmaya açar. Bir kurbağayı bir maymundan ayıran nedir? diye sorulduğunda, Spinoza'ya göre bunun türe ya da cinse ait karakterlere bağlı olmadığını, bu ayrımın duygulanım farkından kaynaklandığını görürüz.¹⁶

Spinoza bir diğer örnekte ise aynı “tür” hayvanlardan söz eder. Yarış atıyla sütçü beygirinin aynı türden oldukları açıktır; bunlar aynı türün iki farklı varoluş tarzlarıdır. Yine de bedenlerinin yapabildikleri ve duyguları çok farklıdır. Hastalıkları mutlak

14. Gilles Deleuze, *Spinoza Üzerine On Bir Ders*, çev.: Ulus Baker, (Ankara: Öteki Yayınevi, 2000), s. 19.

15. age., s. 19, 27.

16. age., s. 28.

olarak çok farklıdır. Ve bu bakış açısından, “bir sütçü beygirinin bir öküz, bir yarış atına göre çok daha yakın olduğunu söylemek gerekir”. Deleuze’ün Spinoza düşüncesinde duyguların etolojik haritası hayvanların cinse ait ve türsel belirlenimlerinden çok farklıdır.¹⁷ Doğrudan bedenlerin neler yapabildiğiyle ilişkilidir.

Deleuze, Spinoza’nın etik kavramını incelediği derslerinde bu kavramın ahlak anlamına gelmediğini, bugün etoloji olarak bildiğimiz davranış bilimine yakın bir anlamı olduğunu öne sürer. Deleuze etoloji kavramını “var olma tarzlarının pratik bilimi” olarak açıklar.¹⁸ Ona göre ahlak ile etik birbirinden farklıdır. Ahlak şeylerin özüne ilişkin soru sorar. Ahlakın soracağı soru “bu nedir?” sorusudur. Bu sorgulama tarzına göre bir aslan, her zaman aslandır. Etik ise “bir beden neye kadir?” sorusunu sorar. Deleuze’ün ahlak ve etik arasında işaret ettiği temel farka göre, ahlak canlıların ne olduklarını, etik ise ne yapabildiklerini esas alır.

Doğa bilimi denen şeyi ele alırsanız –Aristoteles tarafından temelleri atılmıştır– bu bilim hayvanı ne olduğuyla tanımlanmaktadır. Esas merakı, hayvanın ne olduğunu söylemektir. Nedir bir omurgalı, nedir bir balık ve Aristoteles’in doğa bilimi bu öz araştırmalarıyla doludur. Hayvanların sınıflandırılması denen şeyde hayvan her şeyden önce, mümkünse özü bakımından, yani ne olduğu bakımından tanımlanacaktır.¹⁹

Etik ise bize özlerden bahsetmez ve genel olarak öze ilgilenmez. Deleuze’e göre etik farklı tür ve derecedeki kudretlerle ve bir bedenin bunlardan hangilerine kabil olduğuyla ilgilenir.²⁰ Etik

17. age., s. 28.

18. age., s. 112.

19. age., s. 117.

20. age., s. 117.

şeylerin ne olduğuyla değil, neye katlanabildiği ve neler yapabildiğiyle ilgilenir, yani bir aslan neler yapabilir ve şu önümde gördüğüm aslan ismi verilen beden bunlardan neleri yapabilir, diye sorar. Spinozacı ahlak ve etik ayrımında aslında savanada yaşayan aslan ile hayvanat bahçesinde doğup büyümüş aslan birbirinden ayrıdır. Bu anlamda hayvanat bahçelerinde doğup büyüyen tüm hayvanlar etoloji kavramıyla düşündüğümüzde “sergilenebilir olma” niteliğinde birleşir.

Deleuze, Spinoza’ya getirdiği yorumun yanı sıra Kant üzerine verdiği derslerinde de benzer bir tema geliştirmiştir. “Şema” kavramından bahsederken mekânsal ve zamansal ilişkiyi belirlemek üzerine düşünür ve “şema”nın bir üretim kuralına göre işlediğinden bahseder. “Elimde bir kavram var, onu sezgimde nasıl üretirim? Yani mekânda ve zamanda bu kavrama uyan bir nesneyi nasıl üretirim? Mekânda ve zamanda üretmek, işte şemanın işlemi budur.”²¹

Şema, mekânı işgal etme ve onu kullanma biçimidir. Deleuze, Kant derslerinden birinde “şema” kavramını, “kavram” ve “imge” kavramlarından ayırır. Bu farklılığı göstermek için de aslan örneğini verir. Deleuze’e göre bir aslan kavramı oluşturmak için onu tür, cins ve farkla tanımlayabiliriz. Aslanı “iri bir hayvan, memeli, yelesi var, kükre” diye tarif ettiğimizde Deleuze kavram ürettiğimizi söylemektedir. “Aslanın şeması nedir?” dediğimizde ise Deleuze’e göre durum değişir. Kavram, imge ve şema arasındaki farkları belirgin bir şekilde izah ederken şema kavramının belirli bir mekân ve zamansallığa yönelik vurgusuna dikkat çeker. Mekân ve zamansallıktan kastettiği bir bedenin mekânı işgal ediş biçimidir.

21. Gilles Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, çev.: Talat Kılıç, (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015), s. 120. Deleuze’ün Kant okumasında matematiksel doğru kavramı önemli bir yer tutar. “İki nokta arasındaki en kısa mesafe doğrudur” demek aslında bir tanım değil, bir doğrunun nasıl çizileceğini gösteren üretim kuralıdır. Öklid’in “düz bir çizgi her noktasında eşittir” ifadesi ise bir tanımdır. Bu da tanıma kuralı ile üretim kuralı arasındaki farktır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: 4 Nisan 1978 tarihli dersi.

Deleuze, bir bedenın mekânsal ve zamansal jestlerinin neler olduğuna bir kavramla ulaşılamayacağını, belirli ritimlerin ancak şemayla yakalanabileceğini düşünür. Böylece her canlının ne kadar birbirlerine benzerse benzesin, mekânsal-zamansal aralıklar farklılaştıkça şemaları da farklılaşır. Zira birbirlerine eş bedenlerin bile mekânsal-zamansal aralıkta nelere katlanabildikleri değışkenlik gösterir. Bunun yanı sıra birbirlerine asla benzemeyen ancak aynı heterotopya mekânlarında, hayvanat bahçesinde, aynı zamansallık içerisindeki bedenlerin şemaları, yani mekânı işgal ediş biçimleri ve üretim kuralları “sergilenebilir olmak” hususunda benzerlik taşıır.

Hayvanların ait oldukları dünyalar ile hayvanat bahçelerinde yapabildikleri arasında derin farklılıklar vardır. Bu farklılıkların sebebi yalnızca mekânın hayvanın fiziksel pratiklerini sınırlaması değildir. Hayvanat bahçelerinde yaşayan hayvanlar, doğal habitatlarında sahip oldukları hayatta kalma içgüdülerini ve gerçekleştirmek zorunda oldukları “doğal” pratikleri kaybederler. Bu “doğal” pratiklere avlanmak da dahildir. Hayvanat bahçeleri kapattıkları hayvanların gündelik yaşamsal faaliyetlerini “vahşi” olarak nitelendirme eğilimindedir. Bu bakımdan hayvanat bahçelerinde bir hayvanın diğeri hayvanı beslenmek amacıyla öldürmesi vakasına rastlamayız. Etçil hayvanların avlanma gibi “vahşi” özellikleri, saldırabilme içgüdülerine sahip olması hayvanat bahçesi sınırları dışında bırakılmıştır. Bu durum “vahşi” bir hayvanın görüntüsünün “ehlileştirilmesidir”. Kentlerde kurulan hayvanat bahçeleri, hayvanlar ve yapabildikleri açısından çelişkilidir.

Agamben: Saf Potansiyellik

Deleuze’ün Spinozacı etik ve Kantçı şema kavramları üzerine yorumuna dayanarak hayvanat bahçesindeki hayvanların “ne” olduğuna değil, bedenlerinin neler yapabildiğine ve mekânı işgal

ediş biçimlerine bakmak bizi Giorgio Agamben'in saf potansiyellik tartışmasına götürebilir. Zira saldıracabilecekken saldır(a) mama, çok hızlı koşabilecekken koş(a)mama gibi özellikleriyle hayvanat bahçesindeki hayvanlar mekânın belirlemesinden ya da kısıtlamasından kaynaklanan yeni ortak bir özellik edinirler. Bu özellikleri aynı zamanda onları mekânsal belirlenimden kaynaklanarak hayvanat bahçesinde "türeyen" yeni bir türe; "sergilenabilir hayvan" türüne dahil eder.

Agamben'in Aristoteles okumasına göre bir şeyi yapmaya ilişkin potansiyellik, aynı zamanda o şeyi yapmamaya ilişkin de potansiyelliktir.

Aristoteles'e göre bir şey olma ya da yapma potansiyeli daima o şeyi olmama ya da yapmama potansiyelidir (...) ki bu olmasaydı potansiyellik her zaman fiile geçerdi ve fiilden ayırt edilemezdi (...) "Yapmama potansiyeli" Aristoteles'in potansiyellik öğretisinin en önemli sırrıdır ve bu her potansiyelliği, kendisinde bir potansiyelsizliğe (*impotentiality*) dönüştürür.²²

Agamben'e göre bu öğreti, Katip Bartleby'nin "yapmamayı tercih ederim" düsturunda vücut bulur. Bartleby'nin bu tuhaf düsturu, potansiyelliğin açığa çıkmamış halinin bir deneyimi olarak saf potansiyelliğe işaret eder.²³

Öyleyse hayvanat bahçesinde sergilenen hayvanları izlemek de tıpkı Bartleby'nin cümlesini okumak gibi hayvanat bahçesi ziyaretçisine, yani izleyiciye saf potansiyellik deneyimini yaşatır. Yukarıda da birkaç kez tekrar edildiği gibi, hayvanlara dair verilen bilgiler ile hayvanat bahçesi mekânında bedenlerinin

22. Giorgio Agamben, *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*, (Stanford: Stanford University Press, 2000), s. 245.

23. Agamben, *Potentialities*, s. 254.

muktedir olduğu şeyler arasındaki örtüşmezlik saf potansiyelliği deneyimlememize imkân verir. Mekân burada esas belirleyicidir, zira sergileme bağlamı dışında aynı hayvanları izlediğimizde hareketsiz kalışlarını bile Deleuze'ün ifadesiyle tetikte oluş olarak algılarız. Saf potansiyellik, bu anlamda hayvanat bahçelerine özgü bir tür olan sergilenebilir hayvanın temel işaretlerinden biridir.²⁴

Sonuç

Bu yazıda hayvanat bahçelerinde türemiş yeni bir tür olarak değerlendirdiğim “sergilenebilir hayvan”ı analiz edebilmek için Foucault'nun heterotopya kavramını, Deleuze'ün Spinoza ve Kant'ın etik ve şema kavramları üzerine yorumunu ve Agamben'in saf potansiyellik kavramını kullandım. Söz konusu hayvanlar hakkında konuşurken sıklıkla onların vahşi olmadığı, evcil de olmadığı, türünün örneklerine benzemediği söylenir. Bunlar doğrudur da. Ancak burada sergilenebilir hayvan ismiyle yeni bir tür önererek hayvanat bahçesindeki hayvanlar hakkında konuşurken sıklıkla tekrar eden bu olumsuz dilden çıkmayı amaçladım. Çünkü her ne kadar bu kurumu hayvanların iyiliği ve hakları açısından meşru görmesek de sergilenebilir hayvan tanımlaması bize buralarda hayvanların başka duygulanımlar ve potansiyellikler içine girdiğini gösterebilir. Bir hayvanın hayvanat bahçesindeki günlük rutini doğal ortamından tamamen başkadır.

Öte yandan bu yazı “sergilenebilir hayvan” türünü her ne kadar sadece kuramsal açıdan ele alsa da ve sadece felsefi bağ-

24. Sergilenebilir hayvan olarak adlandırılan hayvanlar, hayvanat bahçesinde doğup büyüdüklerinden türlerinin sahip olduğu bedensel kabiliyetlere potansiyel olarak sahiptir ancak söz konusu kabiliyetleri gösterebilme imkânları ellerinden alınmıştır. Bu anlamda burada hayvanların kabiliyetlerini gösterme ya da göstermeme tercihlerini kastetmiyorum. Sahip oldukları potansiyeli gerçekleştirebilecekleri mekânsal-zamansal dinamizmden yoksun olduklarından saf potansiyellik halinde olduklarını söylüyorum.

lamaları içerisinde açıklasa da, hayvanat bahçelerinin meşruiyetini bir kez daha sorgulamayı amaçlıyor. Hayvanların bilim, eğlence, eğitim gibi amaçlarla esaret altında tutulmasına karşı çıkarak hayvanat bahçelerinin yasaklanması ve kapatılması isteğini seslendiriyor. Halihazırda dünyanın her yerinde hayvanat bahçelerinde yaşayan “sergilenebilir hayvan” türünün akıbetine dair çalışmalarımızı aktivizm dahilinde de sürdürmemiz gerekiyor.

CANLI HAYVAN DENEYİ KARŞITI MÜCADELENİN DOĞUŞU VE DUYGUSAL AMERİKAN EDEBİYATINA YANSIMALARI

Cansu Özge Özmen

Giriş

İnsan olmayan hayvanlar adına hak mücadeleleri tarih boyunca çoğunluğun ekonomik, dini ve psikolojik çıkarlarıyla çatışmış ve bu nedenle mücadelenin temel motivasyonlarının geçersiz olduğu iddialarıyla mücadele etkisiz kılınmaya çalışılmıştır. Özellikle rasyonalizm ve deneyciliğin genel kabul gördüğü 18. yüzyıl sonrasında, Skolastik düşünceyle Romantizm akımının da vurguladığı duygusallığın (*sentimentalism*) dışlanması bu iddiaların ortak noktalarından biridir.

O dönemde bilim, ABD Bağımsızlık Savaşı'nın kuramsal ilkelelerini de belirleyen Aydınlanma felsefesiyle birlikte, bugün hâlâ etkisini sürdüren bir dokunulmazlık kazanmıştır. 18. yüzyıl sonrasında bu dokunulmazlığın sınırları farklı etik tartışmalara yol açmıştır. Bununla birlikte, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde (Aydınlanma düşünürü John Locke'dan devşirilen) “yaşama, özgürlük ve mutluluk arayışı” haklarının Tanrı tarafından yarattığı insanlara bahşedildiği belirtilir ve bu haklar bildirgenin imzalandığı 1776'da ABD'deki kadınları ve (henüz vatandaşlık hakkına sahip olmak bir yana köle statüsünde olan) Afrikalı Amerikalıları kapsamadığı gibi, insan olmayan hayvanları da kapsamaz. Hayvanları acı çekmeyen otomatlar olarak gören

Kartezyen bakış açısı da her ne kadar 18. ve 19. yüzyıllarda ABD’de hâkim olmasa da bilimin insanmerkezci pratiklerinde etkisini sürdürür. Bu pratiklerden orta ve üst orta sınıfın en çok tepkisini çeken ise canlı hayvan deneyleridir.

Canlı hayvan deneylerinin kısa tarihçesine baktığımızda, savunucularının ve karşıt kampanya yürüten aktivistlerin savlarının dönemsel değişiklikler gösterdiğini görürüz. Deneylere karşı yürütülen kampanyalar da özellikle 18. ve 19. yüzyıllardan itibaren örgütlenmeye başlar. Her iki kampın söylemleri bilimsel ve dini kaynaklarla şekillenir ve zaman içinde canlı hayvan deneylerinin düzenlenmesi için çıkarılan yasaların içerikleri belirleyici rol oynar. Canlı hayvan deneyi karşıtı araştırmacılar ve aktivistler sayesinde kapalı kapılar ardında gerçekleşen deneyler, insanların tahammül edilemez bulduğu ayrıntılar eşliğinde toplumla paylaşılmaya başlar. Özellikle kedi ve köpekler üzerinde yapılan deneylere tepkiler artar. ABD’de bu paylaşımın en etkin kanallarından biri edebiyattır. Özellikle duygulara hitap eden roman ve öyküler canlı hayvan deneylerini, deneylere tanık olanların tecrübelerini, deneylerin kurbanlarının bakış açılarını orta sınıf okuruyla paylaşarak onları da deney karşıtı harekete dahil etmeyi amaçlar.

Latince canlı anlamına gelen *vivus* ve kesim anlamına gelen *sectio* kelimelerinden oluşan viviseksiyon¹ [dirikesim] 19. yüzyılın başında icat edilmiştir. Kavramın yerleşmesinden çok önce, MÖ 500’de Krotōnlu Alkmaïōn’un optik sinirlerin görme duyusu için gerekli olduğunu kanıtlamak üzere canlı hayvanlar üzerinde deney yaptığı bilinir. MÖ 4. yüzyılda Aristoteles, sonraki yüzyılda da Erasistraos damarlarla, Herophilos ise kan akışıyla ilgili çalışmalar yürütmüş,² hüküm giymiş suçlular üze-

1. Bugün canlı hayvan deneyi olarak terimleştirilir; özgün haliyle canlı insan üzerinde yapılan deneyleri de kapsar.

2. Yağmur Özgür Güven ve Oğuz Kınikoğlu, *Hayvan deneyleri: hayvanlar bizim için mi var?* (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2020), s. 21.

rinde deneyler yapmışlardır.³ Canlı hayvan deneyi yaşayan bir hayvan üzerinde anestezi ya da hayvan anestezi altındayken yapılan tüm deneyleri kapsar. Bir hayvan üzerinde çok sayıda ve uzun süreli deneyler yapılabilirken, bazen tek bir deney hayvanın ölümüyle sonuçlanabilir. MÖ 2. ve 3. yüzyıllarda Marcus Aurelius'un doktoru Bergamalı Galen de yaptığı deneylerden topladığı bulgular ışığında yanlış sonuçlara varsa da canlı hayvanlar üzerinde deney yapmayı sürdürmüştür. Tüm bunlara rağmen erken modern döneme kadar bu yöntemle geçerli sonuçlar elde edilememiştir.

Canlı hayvan deneyleri yapılmaya başlandığından beri bu deneylerin geçerliliği tartışma konusu olmuştur. İtirazlar iki ekseninde yoğunlaşır. İlki, bedenler kesildiklerinde birbirinden farklı tepkiler verdikleri için bunlardan doğru çıkarımlar yapılamayacağı; ikincisi de hayvan bedenlerinin insan bedenlerinden anatomik olarak son derece farklı olması nedeniyle varılan sonuçların insanlara uygulanmasının imkânsızlığıdır. Anatomi uzmanları canlı hayvan deneylerini yararcılık zemininde savunurken bedenin yapısını ve organların işlevlerini gözlemlene konusunda faydaları üzerinde dururlar. İnsan olmayan hayvanların deney sırasında çektikleri inkâr edilemez acı ise deneylerin insan hayatına olası katkıları nedeniyle göz ardı edilir.

Rönesans döneminde canlı hayvan deneylerinin en çarpıcı örnekleri 16. yüzyılda Andreas Vesalius'un *rekürren larengel* sinirlerin ikisinin birbirine bağlandığında ya da kesildiğinde hayvanlarda ses kaybı olduğunu gösterdiği çalışması ve Realdo Colombo'nun canlı hayvanlar ve kadavralar üzerinde yaptığı deneyler sonucunda akciğerdeki kan dolaşımını kesin bir şekilde tarif ettiği çalışmaydı. 17. yüzyıl başlarındaki Bilim Devri-

3. Nuno Henrique Franco, "Animal experiments in biomedical research: a historical perspective", *Animals*, no. 3, (2013), s. 239.

mi'yle gözleme dayalı bilimden deneye dayalı bilime geçilmiş, bu nedenle canlı hayvan deneyleri yaygınlaşmıştır. Yüzyılın ilk yarısında İtalyan hekim Gaspere Aselli lenf sistemindeki kilüs damarları üzerinde çalışmalar yapmış; İngiliz William Harvey ise bir yandan soğukkanlı hayvanları keserek incelemiş, diğer yandan can vermekte olan sıcakkanlı hayvanların kalp atışlarını gözlemlemiştir. Bu sayede insan hastalarındaki tecrübeleriyle kanlarını boşaltarak öldürdüğü hayvanlarda gözlemlediklerini birleştirmiş ve kan dolaşımını kanıtlamıştır.⁴

18. ve 19. yüzyıllarda insan olmayan hayvanlar üzerinde yapılan deneylerin sonuçlarının insanlara uygulanıp uygulanamayacağı konusundaki şüphelere ek olarak hayvanların acımasızca kullanılmasının dini açıdan uygun olup olmadığı üzerinde durulmuştur. Canlı hayvan deneylerini savunan Hıristiyanlar, insan olmayan hayvanların insanların kullanımı için yaratıldığını savunurken canlı hayvan deneyi karşıtları, insanın Tanrı'nın yaratıklarına merhamet gösterme sorumluluğuna işaret etmişlerdir.⁵ Dini savlarla canlı hayvan deneylerine karşı çıkanlar sadece Kardinal Manning gibi din adamları ya da dindar bir Katolik olan T. I. M. Forster gibi doktorlar değildi. Popüler İngiliz edebiyatçıları da aynı gerekçelerle canlı hayvan deneylerinin yanlış olduğunu savundular. Hayvanların da ruhları olduğunu dolayısıyla öldürülmelerinin ahlaki açıdan insanları öldürmek kadar yanlış olduğunu vurgulayan ünlü İngiliz şair Alexander Pope bunlardan biriydi. Bir diğer ünlü 18. yüzyıl yazarı Samuel Johnson ise canlı hayvan deneyi yapan hekimler hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmişti:

4. Domenico Bertoloni Meli, "Early modern experimentation on live animals", *Journal of the History of Biology*, no: 46 (2), (2013), s. 205.

5. Lloyd Stevenson, "Religious elements in the background of the British anti-vivisection movement", *Yale Journal of Biology and Medicine*, no: 29, (1956), s. 128.

Canlı hayvan deneyleri, herhangi bir hastalığın daha kolay tedavi edilmesine yarayacak bir bilgi sağlamış değil. Eğer fizyoloji bilimi biraz ilerlemişse, hekimler bilgiyi çok pahalıya mal etmişler demektir. Süt kanallarının nasıl çalıştığını anlamamanın bedelini insanlıklarıyla ödüyorlar. İnsanın yüreğini kaskatı eden, insanın insana güvenini yok eden, hekimleri gut hastalığından da böbrek taşından da daha dehşet verici hale getiren bu insanlıkdışı operasyonlara topyekûn hiddetlenmenin vakti artık geldi.⁶

18. yüzyıl filozof ve düşünürü Jeremy Bentham'a göre bir eylemin ahlaki açıdan doğru değerlendirilmesinin ölçütü en fazla canlıyı azami derecede mutlu edebilmesidir. Bu düşüncesiyle Bentham ahlak felsefesinde yararcılığın temellerini atmıştır. Canlı hayvanlar üzerinde yapılan deneylere karşı çıkan hayvan hakları savunucularına da, insan olmayan hayvanların akıl yürütme ve konuşabilme gibi yetileri olup olmadığından bağımsız olarak acıdan azade yaşama özgürlüğünü vurgulama imkânı sağlamıştır. Bentham, ahlaki açıdan değerlendirilebilecek canlı kategorisine hayvanları dahil ederek canlı hayvan deneyi yanlılarının diğer gerekçelerini geçersiz kılmasa da, insanmerkezci olmayan canlı hayvan deneyi karşıtı savların temelini oluşturmuştur. 19. yüzyılda canlı hayvan deneyleri yaygınlaşınca, bunlara tepkiler de farklı argümanlar etrafında çoğalmıştır. 1846'da anestezinin ilk defa başarıyla kullanılmasıyla (her ne kadar her canlı hayvan deneyinde kullanılmasa da) canlı hayvan deneyi karşıtlarının argümanlarını hayvanın acı çekmesinin ahlaki açıdan sorunlu oluşu ekseninden hayvan hayatının ahlaki değer taşıması eksenine kaydırmıştır.

6. Samuel Johnson, *The Idler*, (Londra: Universal Chronicle, 5 Ağustos 1758), s. xvii.

19. Yüzyılda Canlı Hayvan Deneylerine Karşı Artan Tepkiler

19. yüzyılın ortasında deneyciliği uzmanlıklarının merkezine koyan ünlü Fransız fizyologlar François Magendie ve öğrencisi Claude Bernard için teşhiste önemli olan klinik semptomların gözlemlenmesinden hastalığın altında yatan nedenlerdi.⁷ Tıp alanında çağın en önemli keşiflerinden biri kabul edilen motor ve duyu sinirleri arasındaki fark⁸, bu yüzyılda İngiliz fizyolog Sir Charles Bell tarafından teşrih (diseksiyon); sonrasında François Magendie tarafından da canlı hayvan deneyleriyle gösterilmiştir. Magendie sinirlere dokunmadan omurgayı dilimler şeklinde ayırdıktan sonra tek tek sinirleri keserek anestezi verilmeyen yavru köpekler üzerindeki etkilerini gözlemliyordu.⁹ Magendie'nin yöntemlerinin özellikle İngiltere ve ABD'de tepki çekmesinin bir nedeni de deneylerin eğitim sırasında defalarca yinelenmesiydi. İtirazların temelinde, çok sayıda hayvanın kanıtlanmış bir tezi açıklamak için öldürülmesi vardı, ayrıca bu yöntemin olası pedagojik zararları da sayılıyordu. Yine İngiltere ve ABD'de Magendie'nin deneyleri, canlı hayvan deneylerine sınırlama ve denetim getirilmesini savunan fizyolog ve aktivistler tarafından sunulan savların örneklendirilmesinde sıkça kullanılmıştı. ABD'li hekim ve yazar Albert Leffingwell, *The Vivisection Question* [Canlı Hayvan Deneyi Sorunu] adlı kitabında Latour adlı bir hekimin Magendie'nin deneyine tanıklığını aktarır:

7. Atalic, Bruno, "Historical development and ethical considerations of vivisectionist and antivivisectionist movement", *JAHR*, no: 3 (6), (2012), s. 401.

8. Omurliliğin dorsal boynuzunun duyu sinirlerini, ventral boynuzunun motor sinirlerin uyarılarını aldığı kanıtlanması.

9. Berkowitz, Carin, "Disputed discovery: vivisection and experiment in the 19th century", *Endeavour*, no:30 (3), (2006), s. 100.

Magendie'nin, Bell'in kendine mal ettiği teorisini örneklemek için omurilik sinirlerini kesmek istediği zavallı köpeği hatırlıyorum. Kesik kesik olmuş kanlar içindeki köpek, amansız bıçağın altından iki kez kurtulup ön ayaklarını Magendie'nin omuzlarına koymuş ve katilinden merhamet dilenircesine yüzünü yalamıştı.¹⁰

Fransa'da canlı hayvan deneyi karşıtı hareket, 1882'de Fransa Canlı Hayvan Deneyi Karşıtı Topluluğu'nun (*Société française contre la vivisection*) kuruluşuna kadar örgütlenememişti. Onursal başkanlığını Victor Hugo'nun yaptığı topluluk, canlı hayvan deneylerine bilimsel, ahlaki ve toplumsal gerekçelerle karşı çıkıyordu.¹¹ Bernard'ın deneylerinde kullandığı ve hayvanın motor fonksiyonlarını felç etmesine rağmen acı çekmesini engellemeyen bitkiler (yani kürarlar¹²) araştırmacının deneyi kolaylaştırırken acıyı ifade dahi edemeyen hayvan imgesi, canlı hayvan deneyi karşıtlarının sundukları tezlerde önem kazanacaktı. Canlı hayvan deneylerinin bulgularının insanlara uygulanamayacağını iddia eden deney karşıtlarının bilimsel gerekçelerini, bir belirlenimci olan Bernard reddediyordu. Ona göre türler arasındaki fark, niteliksel değil, niceliksel. "Tüm canlılarda yaşamsal birimler aynı organik kurallara tabidir. Farklı mekanizmalar tarafından harekete geçirilseler dahi aynı şekilde gelişirler, yaşarlar ve benzer nedenlerle ölürler."¹³ Bernard, deneyle kanıtlanmadığı için evrim teorisini de kabul etmiyordu.

10. Leffingwell, Albert, *The Vivisection Question*, (New Haven: The Tuttle, Morehouse and Taylor Company, 1901), s. 28.

11. Schiller, Joseph, "Claude Bernard and vivisection", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, no: 22 (3), (1967), s. 253.

12. Motor sistemi felç ederek canlıyı hareketsiz bırakan bitki.

13. Claude Bernard, *An Introduction to the Study of Experimental Medicine*, (New York: Henry Schuman, Inc., 1949), s. 124.

Charles Darwin'in 1859'da *Türlerin Kökeni* ve 1871'de *İnsanın Türeyişi* kitaplarının yayımlanması, dini metinlerin işlevine benzer şekilde hem canlı hayvan deneyi yanlılarına hem de karşıtlarına kendi argümanlarını güçlendirme fırsatı vermişti. Canlı hayvan deneyi karşıtları, hayvanlarla ilgili Kartezyen düşünceyi ve insanın eşsizliğine dayanan insanmerkezci düşünceyi yıkan Charles Darwin'in tezlerini kucaklarken insan ve hayvan türleri arasındaki benzerlikler, canlı hayvan deney sonuçlarının insanlar için geçerli olabileceği inancını da güçlendirmişti. Darwin çeşitli hayvan koruma mücadelelerine sempatiyle yaklaşmakla birlikte canlı hayvanlar üzerinde yapılan deneylerin fizyolojinin gelişimine katkı sağladığını düşünerek deneylerin bir denetimden geçirilerek sürdürülmesiyle ilgili bir yasayı desteklemiş ve bu durum deney karşıtlarını hayal kırıklığına uğratmıştı. Darwin, araştırmacının merakını gidermek için yapılan canlı hayvan deneylerini lanetlerken gerçek bir buluşla sonuçlanabilecek deneyleri onaylıyordu.¹⁴ Kuramının çarpıtılarak yorumlanmasıyla ortaya çıkan Sosyal Darwinizm ise insan türü içindeki eşitsizlik ve acımasızlığın doğal olduğunu savunuyor, insanın gücünün yettiklerine karşı vicdani sorumluluğu olduğu fikrini tanımaktan kaçınıyordu.

Türler arasındaki biyolojik yakınlığın kanıtlanması, hayvanların doğuştan gelen hakları olduğu savını güçlendirse de doğal seçim ve rekabet üzerine bazı değerlendirmeler, insanın üstünlüğüne dair yerleşik düşünceyi rasyonalize ederek daha da güçlendirmiştir.¹⁵

14. Charles Darwin, (21 Mart'ta E. R. Lankaster'a yazılan mektup, 1871), <https://www.darwinproject.ac.uk>.

15. Diane L. Beers, *A History of Animal Advocacy in America: Social Change, Gender, and Cultural Values, 1865-1975*, (Ann Arbor: UMI, 1999, çevrimiçi yayımlanmış doktora tezi), s. 58.

Hayvanlar üzerinde yapılan deneyler konusundaki tartışmaların dini ayağında ise benzer çelişkiler hâkimdi. Yahudi-Hristiyan öğretilerindeki insan türünün üstünlüğüne rağmen canlı hayvan deneylerine karşı çıkan aktivistlerin ve hekimlerin büyük bir bölümü, hissedebilen (*sentient*) hayvanlara acıma ve merhamet duygularını beslemeyen araştırmacıları (çünkü bu duygular onlar için dinin gereklilikleriydi) dinsiz olarak niteliyordu. Buna rağmen canlı hayvan deneyi karşıtlarının sadece çok az bir bölümü türlerin her anlamda eşitliğine inanıyordu. Aralarında vejetaryenler, hayvanların avlanmasına ve giyimde kullanılmasına karşı çıkanlar ve günümüz veganlığına yakın ideolojik bir arka plana bağlı olanlar da vardı. Yine de çoğunluğun benimsediği ortak zemin sadece canlı hayvan deneyi karşıtlığıydı. Bu karşıtlığı pekiştirmek için dini argümanları sunanlar arasında dahi, insan olmayan hayvanların ruhları olduğunu ve ruhlarının insanlarınkı gibi ölümsüz olduğunu düşünenlerin sayısı azdı.¹⁶

İngiltere ve ABD’de 19. yüzyılın ortasına kadar canlı hayvan deneyleri Avrupa ülkelerine kıyasla, fizyolojide yaygın bir yöntem olarak kabul edilmiyordu. İngiltere’de merkezi üniversite sisteminde eğitim, deneyler yerine doğa teolojisine dayanıyordu ve hastalıkların tedavisi için klinik çalışmalar ve sanitasyon teorisi daha geçerli yaklaşımlardı.¹⁷ ABD’de ise tıp okulları 19. yüzyılın sonlarına doğru eğitim yöntemlerine araştırmayı da dahil etmiş ve bu değişim, 1880’den itibaren üniversitelerde araştırma laboratuvarlarının sayısının artmasına neden olmuştu.¹⁸ İngiltere’de birçok sosyal aktivizm alanına ek olarak, canlı hayvan deneyleri

16. Alan William Hughes Bates, *Anti-vivisection and the Profession of Medicine in Britain: A Social History*, (Londra: Palgrave Macmillan UK, 2017), s. 47.

17. Lillian Nesheim, *A view on vivisection; analysing the edwardian vivisection debate*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bergen Üniversitesi, Bergen, Norveç, 2011), s. 21.

18. Mary L. Westermann-Cicio, *Of Mice and Medical Men: The Medical Profession’s Response to the Vivisection Controversy in turn of the Century America*, (Ann Arbor: UMI, 2011), s. 15.

karşıtlığının ve kadın hakları hareketinin de liderlerinden biri, İrlandalı yazar, aktivist Frances Power Cobbe'ydi. Victoria dönemindeki endüstrileşme ve şehirleşme, genişleyen orta sınıfın farklı sosyal reformlara yönelmesine olanak sağlamıştı. Sınıf imtiyazının bir nişanı olarak kedi ve köpek bakımı da bu dönemde İngiltere ve ABD'de oldukça yaygınlaşmıştı. Kedi ve köpek gibi evcil hayvanlarla paylaşılan hayatlar, onların insanların algısında insansılaştırılmasına neden olmuş, laboratuvarlarda üzerlerinde deney yapılan hayvanlarla ilişkilendirilmelerini sağlamıştı. İngiltere'de hayvanlara karşı kötü muameleyi engellemek için çıkarılan ilk yasa, 1822'de kabul edilen Martin Yasası'ydı.

Sosyal reformlara yönelimin başka bir nedeni de 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere toplumuna dalga dalga yayılan Evanjelizm'di. İlahi lütuf ve hayırseverliğin öne çıkarılması, toplumun dezavantajlı kesimlerine duyulan duyarlılığı artırırken alkollü içki, köle ticareti, kölelik gibi konularda da insanları örgütlenmeye sevk ediyordu.¹⁹ Martin Yasası at, inek gibi hayvanlara yapılan kötü muameleyi cezalandırmakla birlikte canlı hayvan deneylerinde kullanılan hayvanlarla ilgili uygulamaları kapsamıyordu.

1873'te anatomi ve biyoloji öğrencileri için ders kitabı olarak düzenlenen ve içeriğinde hayvan deneyleriyle ilgili çizimlere de yer verilen *Handbook for the Physiological Laboratory* [Fizyoloji Laboratuvarı El Kitabı] yayımlandığında birçok insan ilk kez laboratuvarlarda yapılan deneylerin boyutlarından haberdar olmuştu. 1875-1876 yıllarında canlı hayvan deneyleriyle ilgili görüşmek üzere ilk kez toplanan kraliyet komisyonu, deneyleri düzenleyen bir yasaya onay verdi. 1875'te Frances Power Cobbe, 1824'de kurulan RSPCA'dan [*Royal Society for the Prevention*

19. Chien Lui Li, "Mobilizing literature in the animal defense movement in Britain, 1870-1918", *Concentric: Literary and Cultural Studies*, no: 32 (1), (2006), s. 30.

of Cruelty to Animals, Hayvanlara Kötü Muameleyi Engellemek için Kraliyet Topluluğu] farklı olarak, sadece canlı hayvan deneylerine karşı kampanyalar yürütmek üzere Victoria Sokağı Topluluğu [*Victoria Street Society*] olarak bilinen topluluğu kurdu. Topluluk 1876'da canlı hayvan deneylerini düzenlemek için hazırlanan kanuna da karşıydı. Yasa, canlı hayvanlar üzerinde ancak özgün bir sonuç elde edilecekse ve çalışmanın sonuçları insanların yararına olacaksa deney yapılmasına izin veriyordu, fakat gerekçelerin muğlaklığı kanunun uygulanabilmesini güçleştiriyordu. Kanun, aynı zamanda deney yapmak isteyen araştırmacıların bir lisans derecesi almasını şart koşuyordu. Ama bu lisansın alınabilmesi, herhangi bir etik ölçüte bağlı değildi. Dolayısıyla başvuran her araştırmacı lisans alabiliyordu. Cobbe canlı hayvan deneylerinin tamamen yasaklanması gerektiğini savunuyordu, ancak tıp dünyasından istediği desteği göremedi. Canlı hayvan deneyi yapan araştırmacıların ve kurulan laboratuvarların sayısı artarken deney karşıtı hareket de onlarla doğru orantılı olarak büyüdü. 19. yüzyılda ABD'de hayvan hakları hareketi de (kaynağını canlı hayvan deneyleri karşıtlığından almasa da) kapsamını giderek artıracak şekilde köklenmeye başlamıştı.

ABD'de Hayvan Hakları Hareketinin Kökenleri

ABD'de hayvan hakları hareketinin çoğunluğunu kadınlar oluşturmakla birlikte hayvanlara kötü muameleyi engellemek ve aktif kampanyalar yürüten ilk topluluk ASPCA [Amerika Hayvanlara Kötü Muameleyi Engelleme Topluluğu] 1866'da Henry Bergh tarafından kurulmuştu. Topluluğu kurmaya diplomatken bulunduğu Rusya'da atları döven faytoncuları gördüğü sırada karar vermişti. Topluluğun resmi mühründe de atını döven bir faytoncuyu durduran dişi bir melek resmedilmişti. 1867'de insanlar için ambulansların kullanılmaya başlanmasından iki yıl önce, Bergh'ün ASPCA'sı atlar için ambulans kullanmaya başlamıştı.

1822’de İngiltere’de Martin Yasası’nın kabulünden sonra 1828’de New York, 1835’te Massachusetts eyaletlerinde inek ve at gibi hayvanlarına kötü muamele eden sahiplere para cezaları kesilmeye başlandı. Philadelphialı hayırsever ve aktivist Caroline Earle White, Amerikan İç Savaşı öncesinde İngiltere’nin RSPCA modelini ABD’ye taşımayı tasarlıyordu. Afrikalı Amerikalıların kölelik sistemi altında mal statüsünde kabul edilmeleriyle hayvanların çeşitli alanlarda kullanılması ve sömürüsü arasında kurulan paralellik 19. yüzyılda da birçok aktivistin dikkatini çekmiş ve hayvan hakları savunucularının kölelik karşıtlarının kampanya stratejilerini kullanmalarını sağlamıştı. “Köleliğin kaldırılması, ceza hukukunun iyileştirilmesi ve insanların çektiği her türlü acıya karşı artan duyarlılık sayesinde hayvanların çektiklerine ve bizim onlara karşı sorumluluğumuza dair de kaçınılmaz olarak hızla bir ilgi doğdu.”²⁰ Aktivistler, öncelikle canlı hayvan deneylerinin gaddarlığını insanlara anlatarak hayvan deneyleri sürdüğü takdirde toplumun ahlaken çökeceği konusunda onları uyarmış, sonra da kazandıkları halk desteğini Kongre’den çeşitli denetleyici yasaların geçirilmesi yönünde kullanmışlardı. 1863’teki Özgürlük Bildirgesi’yle kölelik resmen kaldırılmış fakat ABD’den ayrılan güney eyaletleri bunu ancak 1865’te iç savaşı kaybettikten sonra kabul etmişti. Köleliğin yasal olarak kaldırılması toplumsal eşitliği sağlamamış, ırkçılığın direnç noktaları tamamen kırlamamıştı. Hayvan köleliği karşıtlığı ise uzun süre zaten marjinal bir aktivizm alanıyla sınırlı kalacaktı.

Kuruluşundan birkaç sene sonra ABD’nin çeşitli eyaletlerinde ASPCA şubeleri açıldı; ayrıca kampanya konuları nispeten çeşitli olan farklı hayvan hakları örgütleri de çalışmalarına başladı. Bu örgütler “öncelikle kaynaklarını büyükbaş hayvanların insanlık-

20. Samuel Coleridge, “Cruelty to animals and the R.S.P.C.A”, *Fortnightly Review*, no: 101, (1914), s. 682.

dışı yöntemlerle taşınması ve çalıştırılan atlara kötü muamele gibi konulara yöneltirken kısa süre içinde sokakta yaşayan hayvanlar, köpek dövüşleri, horoz dövüşleri, hayvanları birbirine saldırtma, güvercin vurma, sirkler, tilki avı, kesim yöntemleri, canlı hayvan deneyleri, hatta modayla ilgili (özellikle kürk ve kuş tüyü kullanımıyla ilgili) meselelerden oluşan geniş bir yelpazeyi gündeme aldılar”.²¹ Aktivistlerin çoğunluğunu kadınların oluşturması, organizasyonların gelirinin büyük bir kısmını da kadınların bağışlarla sağlaması, organizasyonların yönetim kademelerinde yer alabilmeleri için yeterli olmadı. Bu soruna bir çözüm olarak Caroline Earle White, SPCA’nın kadınlar şubesini açtı ve sadece kadınların sponsorluğunda bir hayvan barınağı kurdu. Aynı kişi 1883’te yine canlı hayvan deneylerinin tamamen yasaklanmasını savunan Amerikan Canlı Hayvan Deneyleri Karşıtı Topluluk’u (*American Anti-Vivisection Society*) kuracaktı. 19. yüzyılda hayvan hakları hareketi feminizmi içselleştirmese de eylemleriyle kadının kamusal alanda görünürlüğünü ve ifade gücünü pekiştiriyordu. Birçok aktivist, toplumun yeni yetişecek doktorlarının canlı hayvan deneylerine tanıklık etmesi sonucu merhametsiz bilimsanlarına evrileceğinden endişe ediyor, Hristiyan anneler olarak bu ahlaki çöküşü engellemenin birincil görevleri olduğunu iddia ediyordu. Fakat ABD’li canlı hayvan deneyi karşıtı kadınlar, bu iddialarını çıkardıkları dergilerde ve bastırdıkları broşürlerde anlatırken, deneyi yasaklayan kanunu geçirebilecek siyasetçilere (uğradıkları cinsiyetçi ayrımcılıktan ötürü) oy veremedikleri gerçeğinden söz etmiyorlardı.

Kadınların neden bu hareketin bel kemiğini oluşturduğuna yaygın olarak getirilen açıklamalardan biri, onların da hayvanlar gibi 19. yüzyıl tıp biliminin epistemik şiddetinin kurbanları

21. Diane L. Beers, *A History of Animal Advocacy in America: Social Change, Gender, and Cultural Values, 1865-1975*, (Ann Arbor: UMI, 1999, çevrimiçi yayımlanmış doktora tezi), s. 9.

olmaları ve dolaylı olarak kendilerini laboratuvarın esaretinden, ataerkil tıbbın “histeri” gibi bilimsellikten uzak teşhislerinden ve aslında hastaya zarar veren deneysel tedavi yöntemlerinden kurtarmak istemeleri idi. Kadınlar da ataerkil tıp tarafından madunlaştırılmışlardı ve bu açıdan hayvanlarla duygudaşlık kurmaları kolaylaşıyordu. Dolayısıyla kadınların hayvan haklarının savunulmasına öncülük etmesi ve edebiyattaki hayvan temsillerinde hayvanların kadın karakterler tarafından korunması bir tesadüf değildir. Özellikle varlıklı olmayan kadınlar, zaman zaman hastadan ziyade araştırma nesneleri haline geliyor ve kadınların bedenleri üzerindeki hakları tanınmıyordu. Bugünkü isimleriyle depresyon, anksiyete, bipolar bozukluk olarak bilinen duygudurum bozukluklarının semptomlarının birkaç tanesini gösteren kadın hastalara histeri, melankoli ya da nörasteni teşhisi konuyor; klitoris çıkarılması, overektomi, masajla cinsel uyarma, dinlenme kürü gibi “tedaviler” uygulanıyordu.²² Bu teşhislerin erkeklerden ziyade kadınlara konmasının nedeni de kadınların zayıf mizaçlı olduğuna, dolayısıyla çevresel koşulların değişiminden daha çok etkilendiklerine dair yaygın kanıydı. Paris’teki tıp fakültesinden mezun ilk kadın doktor Anna Kingsford, 1896’da yayımlanan anılarında, tedaviyi karşılayamayan hastaları ücretsiz tedavi eden bir hastanede gözlemlediklerini anlatmıştı. Bu anlatıdan hayvanların ve kadınların benzer deneysel tıbbi müdahalelere maruz bırakıldığı anlaşılıyordu:

Bir kadın, tüberkülozdan ölmek üzere. Hastalığın son evrelerinde. İki akciğeri de mahvolmuş ve göğüs boşluğu sıvı dolu. Saatlerdir neredeyse bilinçsiz. Yalnız bırakılsa tekrar kendine gelmeden nispeten daha rahat ölecek. Aldığı yardım

22. E. Broussolle, vd. “History of physical and moral treatment of hysteria”, *Frontiers of Neurology and Neuroscience*, no: 35, (2014), s. 181-197.

karşılığında yeniden bir derse konu olmak ve dilenci olduğu için cezasını çekmek zorunda. Hekimler üzerine eğilerek gözlerini açması için ona bağıyorlar. Güçlkle ondan isteneni yapmaya çalışıyor. Hekimlerden biri ceketinin cebinden çıkardığı iğneyi her iki göz kapağına da batırıyor. Kadın feryat ediyor. Hekim iğneyi çekiyor ve “Hissediyorsun değil mi? Neden gözlerini açmıyorsun o zaman?” diye soruyor. Sonra iğneyi ellerine ve bacaklarına batırıyor. Her batırış zayıf bir tepkiye neden oluyor. Daha sonra bir öğrencinin yardımıyla kadını yatakta doğrultuyor, çünkü kadın ölmek üzere ve kendi kendine hareket edemiyor.²³

Frances Power Cobbe liderliğindeki İngiliz canlı hayvan deneyi karşıtı hareketin aksine ABD’deki hayvan hakları savunucuları, kadınların oy hakkı mücadelesi ve genel anlamda cinsiyet eşitsizliği konularından özenle kaçınarak her bir kadının birer birey olarak toplumun refahı için ahlaki sorumlulukları olduğunu vurguluyorlardı.²⁴ Çocuk ve yoksulların haklarını da içeren sosyal reformlar dışında kadınların kamusal alandaki varlığı hakkında bir söylem geliştirmediler. Deney karşıtlığı kampındaki organizasyonlar tarafından yayımlanan dergi, kongre bildirisi ve ulusal gazetelerde (deney tartışmaları *Atlantic Monthly*, *Harper’s Monthly*, *Ladies Home Journal* ve *New York Times* gibi popüler yayınlarda sıkça yer alıyordu) anlatılan deney hikâyeleri insanların, özellikle de kadınların vicdanlarına hitap etmeyi amaçlıyordu. Bu hikâyelerin büyük bir kısmı söz konusu deneyleri yapan ya da deneylere tanıklık eden doktorların anlatılarından derleniyordu.

23. Edward Maitland, *Anna Kingsford: Her Life, Letters, Diary and Work*, (Londra: John M. Watkins, 1896), s. 82.

24. Craig Buettinger, “Women and Anti-Vivisection in Nineteenth Century America”, *Journal of Social History*, no: 30 (4), (1997), s. 860-861.

Albert Leffingwell, ABD’li bir vejetaryen olarak canlı hayvan deneylerinin tamamen kaldırılmasına karşı olsa da bu konuda reforma ve denetime ihtiyaç duyulduğunu sık sık dile getiren bir doktor ve sosyal reformcuydu. 1901 yılında yazdığı makalelerde, farklı doktorların deney notlarını ve tanıklıklarını derlediği *The Vivisection Question* [Canlı Hayvan Deneyi Sorunu] adlı kitabında canlı hayvan deneylerine karşı olmadığını fakat deneylerin sadece gereklilik dahilinde ve insanlığa fayda sağladığı koşullarda, hukukun denetimi altında kamudan gizlenmeden yapılması gerektiğini söylüyordu.²⁵ Leffingwell’in denetlenmesini istediği deneyler, halihazırda kanıtlanmış gerçeklerin tekrar sergilenmesi için hayvanlara acı çektiren veya insanlığa faydası olmadığı halde sırf araştırmacının merakını gidermek için gerçekleştirilen deneylerdi. Anlattığı hikâyelerden özellikle ikisi, canlı hayvan deneyi karşıtları tarafından da farklı versiyonlarıyla sıkça paylaşılacaktı. Bunlardan ilki, ABD’li doktor B. A. Watson’ın 141 köpeği 8 metrelik yükseklikten omurgalarına en çok zarar verecek şekilde aşağıya bıraktıktan sonra ne kadar süre hayatta kalacaklarını gözlemlediği deneydi.²⁶ Diğeri ise Alman fizyolog Friedrich Goltz’un annelik içgüdülerini sergilemek için yaptığı bir deneydi. Omuriliği kesilerek arka ayakları felç edilen bir köpek, ölü ve yaşayan yavrularına annelik yapmayı sürdürmüş ve yaşayan yavrularını sağlıklı bir köpeğin yapacağı gibi yalamaya devam etmişti.²⁷ Böyle deneylerin önlenebilmesi ve deneyin içeriğinin araştırmacının insafına bırakılmaması için Leffingwell acilen bir denetim yasasının gerekliliğine işaret ediyordu. Canlı hayvan deneyi karşıtı kadınlar, hamile ve anne olan hayvanlar üzerinde yapılan bu tip deneyleri özellikle vurguluyor ve ABD’li

25. Albert Leffingwell, *The Vivisection Question*, (New Haven: The Tuttle, Morehouse and Taylor Company, 1901), s. 133.

26. age., s. 136.

27. age., s. 169-170.

Hıristiyan kadınların insanlığa bir saldırı olarak gördükleri bu pratikleri kişiselleştirerek halkın hayvan hakları aktivizmine katılımını teşvik ediyorlardı.

Canlı hayvan deneyi yapan ya da yapılmasını destekleyen hekim ve araştırmacılar da insan tıbbındaki özcü biyolojik yaklaşımları, deney karşıtı kadınların argümanlarını baltalamak için kullandılar. 1909'da ABD'li nörolog Charles Loomis Dana, yeni bir psikolojik rahatsızlık teşhisini mevcut literatüre kazandırarak deney savunucularına en büyük desteği verdi. Hayvan hakları savunucularına koyduğu teşhis, *Medical Record*'a yazarak duyurduğu ve obsesif psikoz olarak kategorize ettiği *zoophil-psychosis* yani hayvan sevgisi psikozuydu.²⁸ Bu psikoz çeşidinin tedavi edilmediği takdirde ilerleyerek psikopatik durumlara yol açacağını söylüyordu. Hayvan sevgisi psikozunu örneklendirmek için kullandığı iki vakadan biri kırk yaşında, çocuğu olmayan, çocuk sahibi olmak da istemeyen, kocasıyla banliyöde yaşayan bir kadındı. Kadın bir hayvansever derneğin üyesiydi, bulduğu hasta kedileri evinde tedavi ediyor ve Dana'nın anlatısına göre kedilerin acı çekmesine dayanamıyor, gece bir miyavlama duyduğunda hemen sokağa çıkıp miyavlayanı bulmaya çalışıyordu. Dana, kadının terapiden fayda göremeyeceğine kanaat getirmiş ve iyileşebilmesinin tek yolunun ameliyat olduğuna karar vermişti. Otuz beş yaşında nörasteni semptomlarıyla kendisine gelen, aynı teşhisi koyduğu evli ve çocuksuz erkek hastasını ise atlara karşı duyduğu ilgi ve merhametten terapi yoluyla kurtarmayı başarmıştı.²⁹ Dana'nın bu teşhisi aslında hayvan hakları aktivistlerinin basmakalıplaştırılmasını tıbbi bir zemine taşımıştı. Canlı hayvan deneyi savunucuları da bu söylemi siyasi ve kültürel

28. age., s. 282.

29. Charles L. Dana, "The zoophil-psychosis: a modern malady", *Medical Record*, no: 75, (1909), s. 381.

bağlamlarda yineleyerek pekiştirmeyi sürdürdüler. Geçmişin önyargılarında ısrarcı olmak yerine toplumsal yozlaşmaya reformlarla yanıt veren İlerlemeci Dönem ise 19. yüzyılın son on yılında başladı.

İlerlemeci Dönem’de Hayvan Hakları Hareketi

ABD’de endüstrileşmeyle ortaya çıkan sosyal sorunlara verilen tepkilerle 1890-1920 arası sosyal reform hareketleri başladı. Siyasi zeminde de mücadelelere yön veren bu dönemdeki diğer sosyal aktivizm konularına hayvan deneyleriyle ilgili tartışmalar da eşlik ediyordu. Kadın ve çocuk gibi toplumsal değişimden en çok etkilenen grupların yaşam kalitelerini iyileştirmek için harekete geçen birçok organizasyon, çözüm önerilerinde birleşme de dönemin sosyoekonomik sorunlarını ifşa ederek ilerlemeciliği toplumun her alanına yaymaya çalışıyordu. Kadınlar, hayvan hakları hareketinde olduğu gibi sosyal reform hareketlerinde de başı çekiyordu. 1874’te kurulan Hristiyan Kadınlar Alkol Karşıtlığı Birliği [*Woman’s Christian Temperance Union*] yaşam kalitesinin iyileşmesinde ve suç oranının azaltılmasında ahlak reformunun önemini vurgularken bu iyileşmenin önündeki en önemli engellerden birinin alkol tüketimi olduğunu iddia ediyor ve alkolün yasaklanmasını savunuyordu. Topluluk aynı zamanda iş hukuku, kadınların oy hakkı ve hapisane reformları gibi konularda da aktifti. İş güvenliği, çalışma saatleri, sendikalaşma hakkı gibi sorunlara çözümün sosyalizmden geçtiğini savunan Eugene V. Debs, 1901’de ABD Sosyalist Partisi’ni kurdu. 1904’te kurulan Ulusal Çocuk İşçiliği Komitesi, endüstrileşme sürecinin ucuz işgücü gereksinimiyle beraber sayıları giderek artan çocuk işçilerin çalışma koşullarını toplumla paylaşarak bu konuda hukuki önlemler alınması için siyasi baskı yaratmayı amaçlıyordu. 1869’da feminist liderler Susan B. Anthony ve Elizabeth Cady Stanton tarafından kurulan Kadınların Oy Hakkı için Ulusal

Birlik de [*National Woman Suffrage Association*] aynı mücadeleyi sürdürdü. 1909'da kurulan Siyahların Gelişmesi için Ulusal Birlik [*National Association for the Advancement of Colored People*] ırklar arası eşitliği savunuyordu. Kadınlar oy hakkını 1920'de kazanacak, Afrikalı Amerikalıların okullar, toplu taşıma araçları gibi kamusal alanlarda karşılaştığı ayrımcılık ise 1964'te hukuken sonlanacaktı. 1892'de Sierra Club kurulmuş, doğal varlıkları korumaya yönelik çevreci hareket 19. yüzyılın sonunda, doğanın geniş çaplı tahribatının artması ve endüstriyel atıkların halk sağlığını tehdit edecek koşullara yol açmasıyla aynı dönemde güçlenmişti.

Dönemin gazetecileri ve edebiyatçıları da toplumsal sorunlara neden olan skandalları göz önüne sermek için reformculara destek oluyordu. Upton Sinclair'in göçmen işçilerin çalışma koşullarını kamuya paylaşmak için 1906'da yayımladığı Şikago Mezbahaları romanı³⁰, yazarın birincil amacına hizmet etmese de Theodore Roosevelt'in aynı yıl Federal Et Teftiş Kanunu'nu imzalamasına yol açmıştı. En ateşli canlı hayvan deneyi tartışmalarının da aynı döneme denk gelmesi bir tesadüf değildi. İlerlemeci Dönem, toplumun, kamusal tepkinin siyasi alanda yaratabileceği değişikliklere duyduğu inancı tazelemişti. 19. yüzyıl sonundan Birinci Dünya Savaşı'na kadar Amerikan Canlı Hayvan Deneyleri Karşıtı Topluluk, Amerikan Tıp Derneği'ne (*American Medical Association*) karşı uzun süren bir mücadele verecekti. 1900'de Columbia Bölgesi'nde canlı hayvan deneylerinin yasaklanması için sunulan yasa tasarısı Senato'dan geçmeyince Amerikan Tıp Derneği'nin siyasi prestiji de arttı. "Canlı hayvan deneyi karşıtı hareket, 19. yüzyılın sonunda hayvanları kurtarmaya çabalarken Amerikan Tıp Derneği'ni siyasi zeminde daha aktif olmaya teşvik

30. Türkçesi: Uptain Sinclair, *Şikago Mezbahaları*, çev.: Kivanç Güney (İstanbul: Sel Yayınları).

ederek Amerikan tıbbının kurumsal yapısını da sağlamlaştırdı.”³¹ Mücadelenin azımsanamayacak derecede önemli bir başka zemini de edebiyattı. Dönemin birçok popüler yazarı özellikle duygusal (*sentimental*) roman türünde eserleriyle hareketin duygusal gerekçelerini ortaya koyuyordu.

Duygusal Romanın Canlı Hayvan Deneyi Karşıtı Hareketi Sorunsallaştırması

Canlı hayvan deneyi karşıtı propagandasında Hıristiyan öğretileri ve toplumun ahlaki değer ve normları nasıl ses buluyorsa dönem edebiyatı da didaktik ve kışkırtıcı tarzıyla özellikle kamusal alandaki tartışmalardan uzak kalan kadınlara aynı şekilde ulaşmayı amaçlıyordu. Hem İngiltere’de hem de ABD’de edebiyat, sosyoekonomik sorunlara ve toplumun dezavantajlı kesimlerine duyarlılaşmış, sosyal reformlara öncülük etmeyi kendine misyon edinmişti. Canlı hayvan deneyine karşıtı aktivistlerin konuşmalarını, organizasyonların bildirilerini ve deney karşıtı doktorların ifadelerini okuduğumuzda karşılaştığımız anlatılar çok az değişikliğe uğrayarak birçok edebi eserde de yer alıyordu. Bu dönemde,

[İ]çgüdüler ve sempati idealize edilmiş, “duygusal adam” kavramı moda olmuştu. Şairler ve yazarlar insani duygularını ifade ediyor ve kendilerini yarattıkları karakterlerle özdeşleştiriyorlardı. Okurlar ve dinleyiciler de başkalarının talihsizliklerine sempatiyle yaklaşımdan çekinmiyordu. Acıya ve sorunlara karşıtı artan bu duyarlılıkla birlikte endüstrileşme ve şehirleşmenin neden olduğu toplumsal sorunlar da geniş bir çerçevede ele alınmaya başlandı.³²

31. S. R. Hausmann, “‘We must perform experiments on some living body’: antivivisection and american medicine, 1850-1915” *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era*, no: 16 (3), (2017), s. 280.

32. Chien Lui Li, “Mobilizing literature in the animal defense movement in Britain, 1870-1918”, *Concentric: Literary and Cultural Studies*, no: 32 (1), (2006), s. 30.

Duygusal edebiyat da 19. yüzyılda motivasyonunu dini öğretilerden alıyor; yazarlar, olay örgüsü içinde karakterlerini ahlaki ikilemlerde bırakarak onları tövbe edene kadar takip ediyordu. Duygusal roman yazarları eserlerinde okuyuculara “neye inanmaları, ne hissetmeleri ve ne yapmaları gerektiğini söylerken kendilerine birer rahip misyonu yüklüyor ve kendilerini din konusunda önemli kültürel arabulucular olarak konumlandırıyorlardı”³³. Bu öğreticilik, doğru ve yanlış keskin sınırlarla birbirinden ayırma geleneği, evrensel değerleri barındırmadığı ve karakterin kararları bir ödül-ceza sistemi içinde belirlendiği için edebiyat eleştirmenleri duygusal edebiyat eserlerini edebi açıdan yetersiz görüyorlardı ve bu türü uzun süre ciddiye almadılar. Esasen birçok yazar, duygusal roman yazarı olarak tanımlanmasa da bu geleneği eserlerinde barındırıyordu. Bunlardan bazıları da Amerikan edebiyat kanonu içerisine her zaman dahil edilen Nathaniel Hawthorne, Emily Dickinson, Harriet Beecher Stowe, Herman Melville, Lydia Sigourney gibi yazar ve şairlerdi. Duygusal metinlerin ana temaları empati, sempati, yakınlık arzusu, ayrılık, ölüm, yas, ahlaki ve ruhsal seçimlerdi ve bu temalar idealize edilmiş ya da şeytanlaştırılmış karakterler aracılığıyla vücut buluyordu.³⁴

Duygusal roman yazarlarının eserlerinde terk edilmiş kadınların, dulların, öksüz kalmış çocukların, parçalanmış ailelerin hikâyeleri; mezarlık sahneleri ve cennette tekrar buluşmakla ilgili hayaller özünde indirgeyici anlatısal klişeler değildi. Tam tersi, bunlar yetenekli yazarların ellerinde varoluşsal tehditleri (...) çağrıştıran metaforlar haline geliyordu.³⁵

33. Claudia Stokes, *The Altar at Home: Sentimental Literature and Nineteenth-Century Religion*, (Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2014), s. 8.

34. Joanne Dobson, “Reclaiming sentimental literature”, *American Literature*, no: 69 (2), (1997), s. 267.

35. age. s. 272.

Bu temalar aynı zamanda İlerlemeci Dönem'deki sosyal reform hareketlerinin ortaya çıkma nedenlerine tepkilerden yalnızca birkaçıydı. İnsani ve yardımsever dalganın temas ettiği başka bir alan da endüstrileşmeyle insanların doğadan kopmasının yarattığı endişeydi. Kedi ve köpeklerin insanların hayatlarına dahil oluşlarının bir nedeni de aristokrasinin hayvan sahibi olma alışkanlığı edinmesi ve diğer sınıfların da onlara öykünmesiydi. Başka bir canlıya bakmanın annelik ve ailevi sorumlulukları geliştirdiğine dair bir inanç gelişmişti. Bu insani hareketin ortaya çıkmasının bir diğer nedeni de (kısmen antropoloji ve tarih öncesi döneme duyulan ilginin yaygınlaşmasıyla) Batı medeniyetinin evcil hayvanlar olmadan bugünkü konumuna ulaşamayacağını anlaşılmıştı.³⁶ Hem canlı hayvan deneyleri karşıtı harekete söylemlerinde hem de duygusal edebiyata içkin olan şefkat ve merhamet gibi kavramlar insanların evcil hayvanlarla paylaştıkları yaşamın kaçınılmaz sonuçlarıydı. Birçok eserin merkezinde de bunu görmek mümkündü:

Olay örgüleri genelde ya ana karakterin canlı hayvan deneyi karşıtı haline gelmesinden ya da kadın kahramanın (çoğunlukla canlı hayvan deneyi yapan bilim adamının karısının ya da kızının) erkeğin otoritesine cesur bir şekilde meydan okuyarak güçlü bir empatiyle acı çeken hayvanları korumaya çalışmasından oluşuyordu. Olay örgüsünün tasarlanmasıyla okurlar, kendilerini genelde halka kapalı olan ve gerçek hayatta hiçbir zaman tecrübe edemeyecekleri hastane koşullarının ve laboratuvarların içinde buluyorlardı. Canlı hayvan deneyi yanlısı ve karşıtı argümanlar, hatta biliminsanlarının veya canlı hayvan deneyi karşıtı hareket liderlerinin gerçek

36. Jennifer Mason, *Civilized Creatures: Urban Animals, Sentimental Culture, and American Literature, 1850–1900*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2015), s. 17-18.

hayattaki fikirleri, romanlarda bazen en ince ayrıntılarına kadar yer alıyordu. Genelde oldukça gerçekçi ve öğretici olan romanlar, okura bir yandan bu tartışmalı konuya karşı yeni bir anlayış kazandırırken, diğer yandan hareketin normal propaganda kanallarıyla ulaşamayacağı bir kitleye ulaşmasını da sağlıyordu.³⁷

Yaşadığı dönemde oldukça popüler olan, fakat günümüz kanonuna dahil edilmeyen ABD’li duygusal akıma ait bir yazar da Elizabeth Stuart Phelps’ti. 1868’de yayımlanan *The Gates Ajar* [Aralık Kapılar] romanı on dokuzuncu yüzyılın en çok satan ikinci dini romanıydı. Kadınların korse giymesine karşı çıkmaktan mesleki kariyer edinmeleri önündeki engellerin kaldırılmasına ve canlı hayvan deneyinin yasaklanması noktasında almaları gereken rollere kadar birçok konuda dönemin kadınlarını etkileyen bir feministti. Yakınlarının ölümlerinden de etkilenen Phelps, geleneksel Hristiyanlık öğretilerine meydan okuyarak ölümden sonra yaşamla ilgili tartışmalı yorumları ve ataerkil dine karşı duruşuyla dönemin en önemli yazarlarından biri haline gelmişti. *The Gates Ajar* “ölüm odaklı, ataerkil, hissiz dinin kişisel bir reddiydi.”³⁸ Roman, İç Savaş sırasında yakınlarını kaybeden ABD’lilere de ölümden sonraki hayatın rahatlatıcı bir versiyonunu sunuyor, onları yakınlarıyla ve ölen evcil hayvanlarıyla tekrar buluşacaklarına inandırarak sağaltıcı bir işlev üstleniyordu.

Phelps’in hayatının sonlarına doğru yazdığı *Trixy*, eşiyle birlikte katıldıkları Massachusetts canlı hayvan deneyi karşıtı hareketin edebi bir yansımasıydı. Phelps, Massachusetts’te

37. Chien Lui Li, “Mobilizing literature in the animal defense movement in Britain, 1870-1918”, *Concentric: Literary and Cultural Studies*, No: 32(1), (2006), s. 46.

38. Christine Stansell, “Elizabeth Stuart Phelps: a study in female rebellion”, *The Massachusetts Review*, No: 13(1/2), (1972), s. 243.

defalarca canlı hayvan deneylerinin yasaklanması için teşebbüslerde bulunmuş, eyalet meclisinde konuşmalar yapmış ve yirminci yüzyılın başında bu konuda birçok makale kaleme almıştı. Öncelikle 1899'da iki ana karakterin bilimsel normların yaygın kabulü ve toplumda yarattığı ahlaki yozlaşma yüzünden kurbanlaştırılmasını anlattığı *Loveliness* [Güzellik] adında bir kısa roman kaleme almıştı. Daha sonra *Trixy*'de ana karakterini ekonomik açıdan bağımsız, bekar ve toplumun dezavantajlı kesimlerine yardım eden yetişkin bir kadın olarak tasarlayarak orta sınıf Amerikalı kadın için toplumda öngördüğü ideal konumu ifade etmişti. İki eserde de Phelps, Li'nin özetlediği canlı hayvan deneyi karşıtı romanların olay örgüsüne genel hatlarıyla sadık kalmıştı. Eserlerin antagonisti, genel olarak bilimselliğin etik sınırsızlığı, özel olarak da romana adını veren evcil hayvanların bireyselliklerini tanımayarak onları araştırmalarına kurban eden biliminsanlarıydı. Eserlerin baş karakterleriyse, erkek egemen toplum tarafından meslekleri kutsallaştırıldığı için herhangi bir şekilde pratikleri sorgulanmayan biliminsanlarının yardım ettiklerini iddia ettikleri halde aslında sömürdükleri ve madunlaştırdıkları çocuklar ve kadınlardı. Eserlerde ailenin bir ferdi olarak bakılan evcil hayvanların çalınarak kobay haline getirilmesi, yine kutsal addedilen aile içi alana (kadının kontrolü altında olan ve sınırları içinde özgürlüğünü nispeten ifade edebildiği yegâne alana) açık bir saldırı olarak resmediliyordu. Bu saldırı sadece evcil hayvanın çalınmasından kaynaklanmıyordu. İleride biliminsanı olan ve annesinden merhamet, empati, yardımseverlik gibi erdemleri öğrenen çocuğun da canlı hayvan deneylerine tanıklık ettikten sonra Hristiyanlığın da dikte ettiği ahlaki öğretilerden geri dönülemez şekilde uzaklaşması, aile içi alanın kutsallığını tehdit ediyordu.

Loveliness karakteri kravatu, ceketi, kakülleri ve bakışlarındaki Yorkshirelara has zekâ pırıltısıyla safkan bir aristok-

rat olarak tasvir edilir, kazara kobay haline dönüştüğündeki düşüşün dramatikliği keskin bir şekilde gösterilir. Fakat diğer canlı hayvan deneyi karşıtı öykülerde olduğu gibi tek başına Loveliness'in kurbanlığı olay örgüsünün lokomotifini olmak için yeterli değildir. Kısa romandaki trajik olaylardan asıl etkilenen, ailenin çeşitli fiziksel hastalıklarla boğuşan küçük kızı Adah ve Loveliness arasındaki güçlü bağıdır. *Trixy*'de de *Loveliness*'de de hayvanlara çok sayıda insani özellik atfedilmiş, onlarla ilişkisi yaşamının merkezinde duran çocuk karakterlere yer verilmiştir. Adah bebekken çıkan bir yangın sırasında Loveliness, evdeki halıyla yangını kontrol ederek onu ölümden kurtarır. Bu gibi gerçeküstü olayların gerçekçi bir olay örgüsüne yerleştirilmesi diğer karakterlerin de evcil hayvana sağlıklı derecede bir duygu yatırımıyla bağlanmalarını anlamlı kılar. Seneler sonra Loveliness'in evlerinin önünden çalınması üzerine Adah'ın bilimsani olan fakat kendi çalıştığı kurumda gerçekleştirilen canlı hayvan deneylerinden bihaber babası, kızının sağlık durumunun giderek kötüleşmesi nedeniyle son çareyi şehirdeki bütün laboratuvarlarda köpeği aramakta bulur. Loveliness'ı kendi çalıştığı üniversitede bir ders sırasında deney masasına bağlanmış bir şekilde görür. Laboratuvarların hayvan ihtiyaçları, deney karşıtı aktivistlerin iddialarına göre çalınan köpeklerin satın alınmasıyla da karşılanmaktadır. Evcil hayvan beslemenin yaygın bir orta sınıf pratiği haline dönüştüğü bu dönemde, ailenin bir ferdinin birden kendini halka açık olmayan laboratuvarlarda ve deney masalarında bulduğu kısa romanın amaçlarından biri duyarlı orta sınıf aileleri bu konuda endişelendirmektir.³⁹

Trixy (1904) ise romana adını veren Poodle ırkı bir köpeğin ve ana karakter Miriam'ın Caro adlı köpeğinin çalınması ve Ca-

39. Alyssa Chen Walker, "Bringing the laboratory dog home: Elizabeth Stuart Phelps and the antivivisection narrative", *Humanimalia: a journal of human/animal interface studies*, no: 4 (2), (2013), s. 122.

ro'nun Olin Steele adlı bir doktor tarafından korkunç deneylere maruz bırakılmasını konu alır. Öğrencilik yıllarında hayvanların acısına duyduğu hassasiyet ailesindeki kadınların ona aktardığı öğretilere dayanan Steele zaman içinde duyarlılığını yitirir ve aşka inanmayan, akademik başarı hırsıyla senelerce bir köpeğin beyni üzerinde deneyler yapan bir adama dönüşür.

Laboratuvarın kapısı sessizce açıldı. Steele asistanın elinde ne olduğunu göremeden, asistan profesörün deney masasına ulaşmıştı. Elli öğrenci hep birden nefesini tuttu. İlk defa böyle bir şeyi tecrübe ediyorlardı. Çoğu daha evlerinden yeni ayrılmış yumuşak kalpli, narin çocuklardı. Evdeyken köpekleri onları kapıda karşılar, kedi yavruları annelerinin ya da kız kardeşlerinin elindeki yün yumaklarıyla oynardı.⁴⁰

Steele, onun köpeği üzerinde deney yaptığını bilmeden köpeğin sahibi Miriam'la tanışır ve ona âşık olur, böylece dönüştüğü insanı sorgulamaya başlar. Mesleki hırslarından sıyrılması içinse Miriam'ın onunla ilişkisini sonlandırması, deney yaptığı hayvanlardan birine enjekte ettiği virüsü kaparak hastalanması ve kendi yaşlı köpeğiyle baş başa kalması gerekecektir. Steele hasta yatağında yatarken gözünün önünden bir bir geçen köpekler hayalinde bile ona öfkelenirler. Onu affetseler bile Steele gibi acımasız bir doktora romanda kefarete ödeme şansı tanınmaz. Steele, halka kapalı laboratuvarları cehenneme çevirir, en sonunda kendi yarattığı cehennemde tüm umutlarını kaybeder. Toplumun her kesimince yardımseverliği ve yüce gönüllüğüyle tanınan Miriam onu affetmez. “Çalınan evcil hayvanmerkezci olay örgüsü, canlı hayvan deneyini Amerikan değerlerinin en

40. Elizabeth Stuart Phelps, *Trixy*, (New York: Houghton Mifflin Company, 1904), s. 10.

yücelerinden birine tehdit olarak yorumlar. Dahası deney karşıtı polemiklerin grafik tasvirlerini reddederek Phelps acılara karşı duyarlı okura insancıl bir anlatı sunar.”⁴¹ Aynı zamanda Phelps romanında Hıristiyan spiritüalizmine gerek Miriam’ın isminde gerekse deney yapılan laboratuvarların tasvirlerinde yer vererek insanın, insan olmayan hayvanlara karşı yükümlülüklerinin dini boyutunu vurgular.

Acılarla dolu bu dört duvar, sırlarını iyi saklıyordu. Bu trajik dünyaya meraklı muhabirlerin girmesine izin verilmiyor; her an her yerde olan basın buradan dışlanıyor; bu kuyuya yardımsever Katolik rahibeler inemiyor; bu yaralıları hiçbir hemşire nazik sanatını getiremiyor; bu sığınakta hiçbir vaiz, vaaz veremiyor; burası, varlığıyla Hıristiyan medeniyetini tehdit ediyordu. Bu cehenneme İsa uğramıyordu.⁴²

Anlatının Miriam ve Steele’in ilişkisine paralel olarak ilerleyen diğer olay örgüsü de Poodle Trixy ve ona öğrettiği numaraları birlikte sergileyerek gelir elde eden Dan’ın hikâyesidir. Dan, Miriam’ın sık sık ziyaret ettiği ve sakinlerine yardım ettiği mahallede yaşayan, yoksul ve engelli bir gençtir. Günümüz hayvan özgürlüğü hareketinde hayvan kullanımı istisnasız reddedilirken yazar Phelps’in Trixy’yi dans ederken, Dan’le şarkı mırıldanırken ve akrobatik becerilerini sergilerken en mutlu halinde tasvir ettiğini görürüz. Trixy alkışlanmak ve insanlar tarafından onaylanmak için yaşar ve yetenekleri sayesinde Dan ile kendisinin yaşaması için gereken geliri elde eder. Anlatıda köpekler, aile içi alanın

41. Alyssa Chen Walker, “Bringing the laboratory dog home: Elizabeth Stuart Phelps and the antivivisection narrative”, *Humanimalia: a journal of human/animal interface studies*, no: 4 (2), (2013), s. 104.

42. Elizabeth Stuart Phelps, *Trixy*, (New York: Houghton Mifflin Company, 1904), s. 161.

kutsal bireyleri olmalarının yanı sıra romanın sonunda Galen Tıp Fakültesi doktorlarının Trixy ve Caro'nun çalınmasıyla ilgili olarak mahkemede yargılanması da evcil hayvanların özel mülkiyet statülerini okura hatırlatır. Böylece hem ailenin hem de özel mülkiyetin dokunulmazlığı pekiştirilir.

Canlı hayvan deneylerine karşı olan ve bunu kurmaca dünyasına yansıtan bir başka yazar da Mark Twain'di. Twain, emperyalizm karşıtlığı, köle karşıtlığı, canlı hayvan deneyi karşıtlığı gibi birçok sosyopolitik reform hareketi konusundaki duyarlılığını çeşitli deneme ve hikâyelerine yansıtmıştı. Shelley Fisher Fishkin, Twain'in eserlerinde sıkça yer alan hayvan temasını fark ederek bu bölümleri, *Mark Twain's Book of Animals* [Mark Twain'in Hayvanlar Kitabı] (2009) adlı derlemesinde bir araya getirir. Twain, Londra Canlı Hayvan Deneyleri Karşıtı Topluluk'a (*London Anti-Vivisection Society*) 1899'da yazdığı mektubunda deneylerin işlevini tartışma denkleminde çıkararak şöyle yazıyordu:

Canlı hayvan deneylerinin, insan ırkına faydalı sonuçlar sağlayıp sağlamadığıyla ilgilenmiyorum. İnsan ırkına faydalı sonuçlar sağladığını bilmek de ona karşı düşmanlığımı ortadan kaldırmazdı. Rızası olmayan hayvanlara çektiirdiği acılar düşmanlığımın asıl nedenidir ve düşmanlığımı bir başka nedene gerek duymadan meşrulaştırabilir. Bu, benim için duygularla ilgili bir konu ve bu duygular o kadar güçlüdür ve karakterimin derinliklerine o kadar kök salmıştır ki canlı hayvan deneyi yapan birinin üzerinde deney yapılmasını izlerken tatminden başka bir şey hissedemem.⁴³

43. Shelley Fisher Fishkin, (der.), *Mark Twain's book of animals* içinde, (Berkeley: University of California Press, 2009), s. 139.

Twain hayvanlarla insanları kıyasladığı birçok denemesinde insanın açgözlülük, bencillik, üstünlük yanılgısı, ahlaksızlık gibi özelliklerini vurgular ve insana atfedilen rasyonellik gibi olumlu niteliklerin de hayvanlarda daha çok bulunduğu dair inancını ifade eder. Başka ülkeleri işgal eden, oranın sâkinlerini köleleştiren, doğduğu yere bağlı olarak kendini diğer insanlardan üstün gören, kendi dininin en doğru din olduğuna inanan ve bu farklılıkları yüzünden kavga eden tek hayvan insandır.⁴⁴ Kıskançlık, acımasızlık ve hırs sadece insanda bulunur.⁴⁵ İnsan, hayvandan evrilerek daha alt bir mertebeye inmeyi başarmıştır.⁴⁶

Phelps'in eserlerindeki her şeyi bilen anlatıcının aksine Twain'in 1903'te yazdığı "Bir Köpeğin Hikâyesi" adlı öyküsündeki anlatıcı, köpeğin kendisidir. Phelps'in anlatılarında olduğu gibi Twain'de de duygusallık ile gerçekçiliğin bir araya geldiği öykünün teması (aynı denemelerinde olduğu gibi) insanın kendini hayvanlardan ahlaki olarak üstün görme iddiasındaki tutarsızlığın hayvanlarla ilişkisinde de ortaya çıkmasıdır. Anlatıcı Aileen Mavourneen adında bir köpektir. Annesi bir 19. yüzyıl şiirinden esinlenerek koymuştur bu adı ona. Annesiyle birlikte büyüdüğü evden ayrılma zamanı geldiğinde, annesi ona her zaman cesur olmasını ve insanlara her şartta yardım etmesini öğütler. Köpeklerle atfedilen başlıca nitelik olan sadakati her duygunun önünde tutan Aileen Mavourneen gönderildiği yeni evinde de annesinden öğrendiği güzel özellikleri sergilemeye devam eder. Evin çocuğunun, kuyruğunu çekmesine ve ona sarılmasına izin verir. Aile fertlerinden olumsuz imalarla tasvirlenen tek kişi evin babasıdır. "Bay Gray otuz sekiz yaşında, uzun, ince ve yakışıklıydı. Biraz kelleşmişti. Sürekli tetikteydi; hareketleri çevikti. Bir işinsanı

44. age. s. 120-121.

45. age. s. 102.

46. age. s. 117.

gibi ani ve kararlı bir şekilde hareket ediyordu. Duygusuzdu ve ölü bir entelektüellik yayıyordu! Ünlü bir biliminsanı.”⁴⁷ Bebek odasında şömineden sıçrayan bir kıvılcımla çıkan yangından bebeği kurtaran Aileen Mavourneen, ailenin gözbebeği olur. Kendisi de doğum yapıp anne olur ve bebeğini annesinin onu yetiştirdiği değerlerle yetiştirir. Evin çocuklarının ve Bayan Gray’ın çok sevdiği masum yavrusuyla gurur duyar. Fakat ailenin masum fertlerinin ve kadınların şefkat nesnesi gördüğü yerde Bay Gray bir fırsat görür. Öyküde köpekler kendi aralarında konuşarak iletişim kurabiliyordur ve Aileen bir bebeği yangından kurtaracak kadar “insani” özelliklere sahiptir ama türünün özellikleri gereği insanların motivasyonlarını okumakta yetersiz kalır. İletişim kurmalarıyla köpeklere bireysellik atfedilirken insanlarla hiyerarşik ilişkilerinde madun statüleri korunur. Anlatıcımız da Aileen olduğu için, Gray’ın, yavrunun üzerinde deney yaparak onu neden kör bıraktığını ve aldığı yaralar sonucu neden öldüğünü anlamayız. Aileen yavrusunun öldüğünü dahi anlamayarak günlerce mezarının önünde uyanmasını bekler. Aileen, Gray’ın bebeğinin hayatını kurtarmış; Gray ise Aileen’in bebeğinin hayatını diğer biliminsanı arkadaşlarına sergilediği bir deneyle sonlandırmıştır. Sözde bilimin entelektüel üstünlüğü insana ait olsa da ahlaki üstünlük sadece köpekler, çocuklar ve kadınlar tarafından sergilenir. “Bir Köpeğin Hikâyesi” aynı zamanda parçalanmış aileler, öğrenilmiş çaresizlikle kabullenilmiş misyonlar ve kendi kaderini tayin etme hakkının yokluğuyla bir kölelik parodisidir.⁴⁸ Aileen annesinden ayrılarak başka bir eve gönderilecek olmanın kaçınılmazlığının farkındadır ve bu duruma isyan etmez. Varlığının insanlığa hizmetle değerlendirilmesi gerçeğini sorgulamaz.

47. age. s. 168.

48. Gay S. Herzberg, “A dog’s tale: an expanded view”, *Mark Twain Journal*, no: 19 (1), (Kış 1977), s. 20.

“Bir Köpeğin Hikâyesi” de Twain’in Londra Canlı Hayvan Deneyi Karşıtı Topluluğu’na yazdığı mektup gibi birçok canlı hayvan deneyi karşıtı organizasyon tarafından propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Twain 1906’da ilk defa *Harper’s Magazine*’de yayımlanan, Buffalo Bill’in en sevdiği atının ağzından boğa dövüşlerinin acımasızlığını anlattığı *Bir Atın Hikâyesi* adlı romanını yazar ve hayatının sonuna kadar da sömürü biçimlerine karşı mücadelesini sürdürür.

Sonuç

Canlı hayvan deneyi karşıtı hareketin savları, her dönemin kendine özgü bakış açılarıyla şekillenmiş; dini, ahlaki, bilimsel zeminler üzerinde giderek güçlenmiş, nihayetinde hukuki alanda da düzenleyici değişikliklere gidilmesini sağlamıştır. Özellikle yeni bir veri sunmayan deneylerin, insanların birlikte yaşadıkları ve aile ferdi olarak gördükleri hayvanlar üzerinde yapılması toplumun her kesiminin tepkisini çekmiştir. Tıp alanındaki bazı araştırmacılar, canlı hayvan deneylerinin sonuçlarının insanlara uygulanabilirliğini sorgularken, hayvanların hissedebilirliğini hiçe sayan deneylere tanık olmanın genç doktor adayları üzerindeki olası etkileri de özellikle kadın aktivistlerin asıl endişe kaynağı olmuştur. Gençlerin ahlaken yozlaşmasına yol açabileceği düşünülen deneyler, aynı zamanda aile içi alana bir saldırı olarak da algılanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda iki grubun da itirazı insanmerkezci bir temele dayanıyordu.

Hayvanın doğuştan gelen yaşam hakkına ve beden bütünlüğünün kutsallığına karşı savlar da tartışılmaya mahkûmdur. Aynı zamanda canlı hayvan deneylerine tanık olan birçok araştırmacı, deneyleri ayrıntılarıyla paylaşıyor ve toplumun vicdanına ne kadar ters düştüklerini ortaya koyuyordu. Zaman zaman ABD’de İlerlemeci Dönem’de olduğu gibi farklı sosyal reform hareketleri ortak bir zeminde savunuluyor ve bu durum, görüşlerin daha

hızlı yayılmasını sağlıyordu. İngiltere’de ve ABD’de hayvan hakları hareketinin çıkış noktaları farklı olsa da canlı hayvan deneyi karşıtlığında hemzemin oluşmuştu.

Canlı hayvan deneyi karşıtı biliminsanlarının anlatılarının yanı sıra yazarlar da birçok ülkede hayvan hakları hareketine açık bir şekilde destek veren eserler ortaya koymuştu. ABD’de yayımlanan ve olay örgüsü canlı hayvan deneylerinin yıkıcı etkileri etrafında şekillenen, didaktik unsurlarla bezenmiş duygusal roman ve öykülerin anlatıcıları hayvanlar olsa da insanmerkezci bakışı kırmakta yetersiz kalıyorlardı. Bu romanlarda hayvanların kobay olarak kullanılmalarının dışında sömürülmeleri eleştirilmiyordu. Üstelik esas mesele hayvanların yaşam hakları değil canlı hayvan deneylerine tanık olan ve gördüklerinden etkilenen karakterlerin ahlaki değişimleriydi.

Canlı hayvan deneyi karşıtı doktor ve araştırmacıların, aktivistlerin kampanyaları hukuki mücadelelerde ne kadar etkili olduysa 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında bu konuda duygusallık ve gerçekçilik akımlarından etkilenilerek yazılan edebi eserler de halkın iradesinin ahlaki zeminini oluşturmakta o kadar etkili olmuştur. Yazıldığı dönemde oldukça popüler olan bu eserler, bugün edebi eleştiriye değer görülmesi bile içerik açısından geçerliliğini koruyor çünkü aynı insanmerkezci bakış bugün de toplumun hayvanlara bakışını belirliyor. Hayvanlar, üzerlerinde deney yapılması da dahil olmak üzere birçok biçimde sömürülmeye devam ediyor. Sömürü karşıtı hareketler de hem siyasi hem de edebi mecralarda mücadelelerini sürdürüyor. Canlı hayvan deneyi karşıtı hareket nihai sonuca bakıldığında hayvan hakları hareketinin birçok alanı gibi henüz amaçlandığı ölçüde başarıya ulaşamamıştır. ABD de dahil, dünyanın birçok ülkesinde hayvan deneyleri sürmektedir. 1966’da ABD’de imzalanan Hayvan Refahı Yasası, deneylerde bir takım asgari standartların uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Öte yandan kedi, köpek ve

primatlar “hayvan” kategorisinde değerlendirilmeyi sürdürürken 2002’de deney için üretilen sıçan ve fare gibi hayvanlar yasanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Kazanımları açısından inişli çıkış olan canlı hayvan deneyi karşıtı hareket birçok ülkede mücadele vermeye devam ediyor. ABD’de yaklaşık 150 yıl önce başlayan bu hareket, günümüz hayvan özgürlüğü mücadelesinin de kuramsal ve kültürel temellerinden biridir.

PRİMATLAR,¹ SALGINLAR VE AŞI ÇALIŞMALARI DÖNGÜSÜNDE ÖLÜM HİYERARŞİSİ

Aslıhan Niksarlı

“Varlıkların nasıl öldükleri, nasıl yaşadıklarını anlamanın
bir yoludur; nasıl bittiğini bilmeden hikâyeyi
anlatmaya başlayamayız.”²

Biliminsanları ilaçların yan etkilerinin belirlenmesi, bir dizi hastalığın tedavisi ve aşı çalışmaları gibi çeşitli biyomedikal araştırmalarda³ primatları insana patofizyolojik ve genetik benzerlikleri⁴ nedeniyle “kullanmakta”, elde edilen verilerin insanlar ve diğer hayvanlar için çarpıcı sonuçlar verdiğini belirtmektedirler.⁵ 2019

1. Bu çalışmada kullanılan primat terimi, potansiyel karışıklıkların önüne geçmek amacıyla sadece insan olmayan primatları kapsamaktadır.

2. Adam Phillips, *Darwin's Worms*, (Basic Books, 2001), s. 23.

3. Paul Honess, “A brief history of primate research: Global health improvements and ethical challenges”, *Archives of Medical and Biomedical Research* 2.4 (2015), s. 151-157.

4. İnsan ve Şempanzenin genetik benzerlikleri için bkz.: T. Mikkelsen, L. Hillier, E. Eichler, M. Zody, D. Jaffe, S. P. Yang ve N. Archidiacono, “Initial sequence of the chimpanzee genome and comparison with the human genome”, *Nature*, 437 (7055), (2005), s. 69-87. Ayrıca bkz.: E. E. Harris, *Soyağacımızdaki Maymun*, çev.: Begüm Kovulmaz, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları), 2017.

5. Örneğin Ebola'nın Orta Afrika'daki tehdit altındaki kuyruksuz maymun nüfusu üzerinde yıkıcı etkisi olduğu belirtilmesine rağmen, makaklar ve şempanzelerde araştırma yoluyla geliştirilen aşılar sayesinde “bazılarını” kurtarma fırsatı elde edildiği de iddia edilmektedir (Warfield vd., 2014).

sonunda tüm dünyaya yayılmaya başlayan COVID-19'a çare bulmak amacıyla daha önceki salgınlarda olduğu gibi aşı çalışmalarına başlanmış ve primatlar yine bu çalışmaların nesnesi haline gelmiştir. Salgınların tarihine baktığımızda çoğunun kaynağının vahşi hayvanlar olduğu söylene de⁶ genellikle asıl neden insanın diğer canlılarla kurduğu ilişkidir. HIV, vahşi hayvan eti ticareti için Orta Afrika'da yaşayan şempanzelere uygulanan kanlı işlemler vasıtasıyla; Ebola'ya benzeyen Marburg ateşi salgını, yeşil maymunların farklı ülkelere sevk edilmesiyle ve maymun çiçek hastalığı salgını ise Gana'dan, ABD'deki bir egzotik hayvan dükkânına gönderilen Afrika cırlak sıçanı aracılığıyla insanlara geçmiştir.⁷ COVID-19'un da Çin'de hayvan pazarlarında satılan pangolin ya da yarasalar aracılığıyla insanlara geçtiği düşünülmektedir.⁸

Salgın hastalıklara yol açan mikroorganizmalar yalnızca insanlara değil, farklı türlere de bulaşmaktadır.⁹ Bundan dolayı kuyruksuz maymunlar COVID-19 sürecinde Afrika'da koruma altına alınırken, Batı'da salgının önüne geçmek iddiasıyla yapılan aşı çalışmalarında farklı primat türleri "kullanılarak" COVID-19 üzerine kamu yararına olduğu söylenen çeşitli deneyler yapılmaktadır. Bu durum, Judith Butler'ın sorduğu "Kimin yaşamı nerede, ne zaman yaşam sayılıyor veya sayılmaktan vazgeçiliyor?"¹⁰ sorusunu akla getiriyor. Farklı bir şekilde soracak olursak: Korumaya konu olan özne, hangi noktada araştırma nesnesine yani deneğe dönüşüyor?

6. H. D. Crawford, *Ölümçül yakınlıklar: mikropolar tarihimizi nasıl şekillendirdi?*, çev.: Gürol Koca, (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), s. 183.

7. age., s. 185.

8. Tao Zhang, Qunfu Wu ve Zhigang Zhang, "Probable pangolin origin of SARS-CoV-2 associated with the COVID-19 outbreak", *Current Biology* (2020).

9. J. Scott Weese ve Martha Fulford (der.), *Companion animal zoonoses*, John Wiley & Sons, (2011).

10. Judith Butler, *Kırılğan Hayat: Yasın ve Şiddetin Gücü*, çev.: Başak Ertür, (İstanbul: Metis Yayınları), 2016, s. 35.

Sistemin yıkıcılığının salgınlara, salgınlara aşı çalışmalarına, aşı çalışmalarının ise primatların laboratuvarlarda “kullanılmasına” sebep olduğu öldürücü bir döngü kuruluyor. Hatta bu döngü, canlı türlerinden birinin (insanın) yaşatma ve öldürme hakkına, dolayısıyla bir ölüm hiyerarşisine dayanıyor. Yaşam kimi insanlar ve mekanizmalar tarafından bazı canlılara bir lütuf olarak sunuluyor. Bu yazı, insanların diğer canlılar üzerinde kurduğu tahakküm ve kendilerinde o canlıların yaşamlarını gasp etme hakkı bulmasını, “primat, salgın ve aşı çalışmaları” döngüsünde ele alıyor. Bu doğrultuda öncelikle primat ve insan ilişkisini incelemeyi, ardından salgınlar kapsamında yaşam ve ölüm arasında kurulan ilişkiyi anlatmak amacıyla aşı çalışmalarına eleştirel bir yaklaşım sunmayı amaçlıyor. Daha sonra, bir yanda laboratuvarlarda denek olarak kullanılan, öte yanda farklı bölgelerde koruma altına alınan primatlar üzerinden kimin yaşamının yaşam sayıldığı sorusunu değerlendirilip, Butler’ın insanlar için kullandığı “yaralanabilirlik” kavramsal çerçevesinin, yaşatma ve öldürme üzerinden hayvanlara da uyarlanabileceğini gösteriyor.¹¹

İnsan Olmayan Primatlar ve Primat Olarak İnsanlar
 Primatların bilimsel araştırmaların nesnesi haline gelmelerinin biyolojik sebeplerini (ya da insanlara benzerlikleri açısından

11. Bu makalede bahsedilmeyecek olsa da hayvan deneyleri konusunu insanların ötekileştirilmesiyle de bağlantılandırmak mümkündür. Bunu deneylerde insanların kullanılmasına yönelik çeşitli söylemlerde gözlemleyebiliriz. Örneğin 1940’larda pilotların hayatları için önem taşıyan bir deneyde hayvanlar üzerinde çalışmanın bir fayda sağlamadığı fark edilince birkaç profesyonel suçlu denek olarak kullanılmak üzere talep edilmiştir (Agamben, 2013, s. 184). Günümüzde hâlâ bazı doktorlar, COVID-19 için Afrikalılar üzerinde test yapılması gerektiği fikrini çeşitli yayın organlarında tartışabilmektedir (Stephanie Busari ve Barbara Wojazer, “French doctors’ proposal to test Covid-19 treatment in Africa slammed as ‘colonial mentality’”, CNN, 7 Nisan 2020: <https://edition.cnn.com/2020/04/07/africa/french-doctors-africa-covid-19-intl/index.html>).

biyolojik olduğu iddia edilen sebeplerin) ve türler arası hastalık geçişlerini açıklayabilmek adına türlerin sınıflandırılması olarak bilinen taksonomiye başvurulabilir. Taksonomide hayvanlar âleminin memeli sınıfının altında bulunan primat takımı; prosimiyenler (lemur ve loris), tarsiyerler, yeni dünya maymunları, eski dünya maymunları ve kuyruksuz maymunlardan¹² oluşan grup olarak tanımlanır. İnsanlar ise bu taksonimide orangutan, goril, şempanze ve bonobolarla birlikte kuyruksuz maymun ailesinde yer alır.¹³

Taksonomiye başvurulmasındaki niyet özcülük yapmadan, benliğin oluşum halindeki başka şeylerle kurulan döngüsel ilişkilerle sürekli yeniden inşa edildiğini vurgulamaktır. Burada insanın kendini hayvanların uzağında değil, tam da [hayvanların] içinde konumlandırabilmesi yönünde bir adım atma çabası vardır. Ancak hayvan deneyleri ve avcılık gibi hayvan ticaretini meşru kılan mekanizmalarla oluşan kurumsal yapıların öznesi olan insanlar, kendilerini diğer canlılarla ortaklığın bir parçası yapan şeylerden ziyade, onları tüm bu canlılardan neyin ayırdığını anlamaya enerji harcar. Darwin'in de dediği gibi, "Kölemiz yaptığımız hayvanları, eşitimiz olarak değerlendirmek hoşumuza gitmiyor."¹⁴ Bu tutum da nihayetinde insanın başka canlılarla kurduğu ilişkiyi, onların öldürülebilir olması üzerinde temellenmesine sebep olmaktadır.

12. İngilizce'de *ape* olarak bilinen bu grubun Türkçe'de tam karşılığı yoktur. Kimi çalışmalar "insansı maymun" ya da "insaymun" (internet ansiklopedisi olan Wikipedia, gazete haberleri ve kimi forum yazarları gibi) olarak kullanmayı tercih etseler de bu makalede *ape*'lerin varlığını insanlar üzerinden kurmamak adına "kuyruksuz maymun" terimi kullanılacaktır.

13. John G. Fleagle, *Primate Adaptation and Evolution*, Academic Press, 2013.

14. Charles Darwin, "Charles Darwin's Notebooks, 1836-1844: *Geology, Transmutation of Species, Metaphysical Enquiries*", Paul H. Barrett, vd. (der.), Cambridge University Press, 2009.

Primatlar, Salgınlar ve Aşı Çalışmaları

İnsan nüfusundaki artış, mikroorganizmaların neden olduğu enfeksiyon hastalıklarının yayılma oranını artırmıştır.¹⁵ Bununla birlikte hayvanların sütünü içmek, etini yemek, derisini kurutmak birçok zootonik hastalık vektörünün (bakteri, virüs vb.) hayvan konakçısından insanlara geçmesine sebep olmuştur ve olmaya devam etmektedir.¹⁶ Tıbbi mikrobiyoloji profesörü Dorothy H. Crawford, 2007’de yayımlanan *Ölümcül Yakınlıklar* kitabında bu virüslerden birinin insanlar arasında yayılıp yeni bir salgına yol açmasının an meselesi olduğunu söylemiştir.¹⁷ Nitekim 2019 yılının sonlarına doğru başlayan COVID-19 salgını da Crawford’ın ve pek çok bilim insanının öngörüsünü doğrulamıştır.

Crawford’ın da sözleri göz önünde bulundurulduğunda, zaman içerisinde temelleri atılan ve endüstrileşmeyle bugünkü halini alan “hayvanlarla kurulan üretim ve tüketim ilişkileri” yalnızca etik bir sorun olmakla kalmayıp tüm canlıların sağlığını tehdit eder hale gelmiştir. Hayvanlarla kurulan söz konusu ilişkiler sonucunda onların üzerinde kurulan hiyerarşik yapı avlanma, hayvan ticareti, gıda amaçlı üretim ve tüketim pratiklerini beraberinde getirir, yani insan kendinde hayvanları öldürme ve tüketme hakkını görür, dolayısıyla hastalıkların insanlara geçme ve yeni salgınların ortaya çıkma hızı artar.¹⁸ Salgınlarla başa çıkmak için yapılan aşı çalışmalarının bedelini ise yine hayvanlar ödemek zorunda kalır ve bu makalede bahsedilen primat, salgın, aşı çalışmaları döngüsü oluşur.

15. Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik: İnsan Topluluklarının Yazgıları*. çev.: Ülker İnce, (Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2015), s. 262-6.

16. Crawford, 2019, s. 67-8.

17. age., s. 1B5.

18. Avlanma, illegal hayvan ticareti, vahşi hayvanların yenmesinin zootonik hastalıklarla ilişkisi için bkz.: Andrew P. Dobson, vd. “Ecology and economics for pandemic prevention.” *Science* 369.6502 (2020), s. 379-381.

Günümüzde yürütülen hayvan deneylerinin kapsamı, çeşitli hastalık modelleri oluşturmak, davranışsal ve bilişsel bilim çalışmaları yürütmek, hücre, doku ve organ nakli teknikleri geliştirmek ve aşı geliştirmek gibi temel biyolojik araştırma pratiklerini içerir. Primatların bu çalışmaların nesnelere dönüşmesinin temel sebebi ise daha önce de bahsedildiği gibi uygun patofizyolojik özelliklere sahip olmaları ve insanlarla genetik ortaklıklarıdır.¹⁹ Bu yüzden primatlar, deneylerde kendi öznelliklerinden ziyade insana benzemeleri üzerinden değer kazanır ve araştırma nesnelere dönüşürler.²⁰ İnsanlarla en yakın akraba olma durumunun ne zaman onların lehine ne zaman aleyhine kullanılacağı meçhul olduğundan, primatlar üzerinden insanı anlama çabaları primatların yok edilmesine sebep olur. Bütün bu olumsuz faktörlerin yanı sıra yaşam alanlarındaki tahribat ve ekolojik yıkımlar da primatların hayatını tehdit eder. Günümüzde primat türlerinin %60'ı yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır ve nüfusları da %75 oranında azalmıştır.²¹

COVID-19 salgınından insanları korumak adına aşı geliştirmek için dünyanın farklı yerlerinde, farklı maymun türlerine, virüsün onları nasıl etkilediğini anlamak ve geliştirilen aşılardan patojenlerle etkileşimlerine dair bilgi edinmek üzere bir dizi deney yapılmaya

19. Daha fazla bilgi için bkz.: Jarrod Bailey, "Monkey-based research on human disease: The implications of genetic differences", *Alternatives to Laboratory Animals* 42.5 (2014), s. 287-317.

20. Deneylerde kullanılacak hayvanların seçimlerindeki temel ölçütlerden biri kolay erilebilmeleridir. Bu sebeple primat araştırmalarında en yaygın olarak kullanılan türler babunlar (*Papio*), yengeç yiyen şebekler (*Macaca fascicularis*), hint şebekleri (*Macaca mulatta*) ve velvet maymunlarıdır (*Chlorocebus aethiops*), (Hans-Erik Carlsson vd., "Use of primates in research: A global overview", *American Journal of Primatology*, 63, 4, [2004], s.225-237).

21. Alejandro Estrada, vd., "Impending extinction crisis of the world's primates: Why primates matter", *Science advances* 3.1 (2017), e1600946.

başlandı.²² Montana'daki Rocky Mountain Laboratuvarı'nda²³ çalışan biliminsanları, altı rhesus makağına (Hint şebeğı olarak da bilinirler) Oxford Üniversitesi'nin geliştirdiğı aşıyı uyguladılar ve sonrasında bu makakları yüksek miktarlarda virüse maruz bıraktılar. Yirmi sekiz gün sonra iyileşen makaklara test yapan doktorların "[Makakların] insanlara en yakın sayılabilecek şey"²⁴ olduğunu söylemeleri hayvanın bir birey olarak görülmediğinin işaretidir. Tulane Ulusal Primat Araştırma Merkezi'nde,²⁵ "İnsanlarla aynı tür hastalıklara ve aynı tür belirtilere sahip olduklarını gösterdikten sonra aşıları test etmek veya tedavi geliştirmek için maymunları kullanabiliriz"²⁶ dendiğindeyse primatların kendi varlıklarından bağımsız olarak insanla benzerlikleri üzerinden kurulan ilişki teyit edilmiş olur. Araştırmacılar, prototip bir aşının maymunları COVID-19'dan koruduğunu, bunun insan aşıları için yeni bir umut vaat edeceğini söyleseler de başka araştırmalar²⁷ maymunların bazı semptomları geliştirmedikleri için mükemmel *model* olmadıklarını söyler.²⁸ Bu bağlamda, "Fareler, hamsterlar,

22. Öyle ki 2020 Ağustos'unda "Amerika'nın COVID-19 Aşıları İçin Önemli Kaynaklarında Azalma Var" başlığı altında COVID-19 nedeniyle maymunlara talebin olağanüstü arttığını ve aşıları test edecek rhesus maymunu bulunamadığını anlatan bir haber yayımlandı (Sarah Zhang, "America Is Running Low on a Crucial Resource for COVID-19 Vaccines", *MSN*, 31 Ağustos 2020, www.msn.com/en-us/money/newsus/america-is-running-low-on-a-crucial-resource-for-covid-19-vaccines/ar-BB18y1yM?ocid=sf).

23. Rocky Mountain Laboratories (RML).

24. David D. Kirkpatrick, "In Race for a Coronavirus Vaccine, an Oxford Group Leaps Ahead", *The New York Times*, 27 Nisan 2020, <https://www.nytimes.com/2020/04/27/world/europe/coronavirus-vaccine-update-oxford.html>

25. Tulane National Primate Research Center.

26. Anthony Rivas ve Gerry Wagschal, "Louisiana Researchers Studying Monkeys for a Coronavirus Vaccine Face Challenges as State Cases Spike", *ABC News*, 28 Mart 2020, abcnews.go.com/Health/louisiana-researchers-studying-monkeys-coronavirus-vaccine-face-challenges/story?id=69816533.

27. Güray Tezcan bu kitaptaki "Hayvan Deneylerinin Koronavirüs Pandemisiyle İmtihani" makalesinde, hayvan deneyi fazlalarının atıldığı bazı aşı çalışmalarını değerlendirmektedir. -der.n.

28. Jon Cohen, "COVID-19 Shot Protects Monkeys", *Science AAAS*, vol. 368, no. 6490 (2020a), s. 456.

gelincikler, maymunlar. Hangi laboratuvar hayvanları yeni koronavirüsü yenmeye yardımcı olabilir?”²⁹ ya da “Bu laboratuvar hayvanları koronavirüsle savaşmaya yardımcı olacak!”³⁰ gibi haber başlıklarıyla karşılaşmak sıradanlaştı. Bahsi geçen canlılar, söylem yoluyla insanların hastalıktan kurtulmasını sağlayan, böylelikle yaşamları insanların üzerinde deneyler yapmasıyla anlam bulan birer metaya dönüşür. Yapılan laboratuvar çalışmaları doğrultusunda hayvanlar yalnız bedenlen değil, yukarıda da bahsedildiği üzere “kullanılabilecek şeyler, modeller vs.” gibi ifadeler kullanılarak dil yoluyla da kimliksizleştirilir, değersizleştirilir.

Nerede başlayıp, nerede biteceği insanlar tarafından belirlenen bir tür mesafeyi korumak, hem primatlardan insanlara bulaşabilecek olası hastalıkların hem de insanların onlara bulaştırılabileceği hastalıkların önüne geçer. Yabanda yaşayan hiçbir primatın COVID-19’a yakalandığı henüz bildirilmemiş olsa da halihazırda birçok primat soyu tükenme riskiyle karşı karşıyadır,³¹ bu nedenle olası bir bulaş durumunda primat topluluklarının ciddi zarar görebileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bunun için primatların korunması alanında çalışan primatologlar, araştırmacılar, veterinerler ve doğa korucuları COVID-19 salgınının hemen başında onları virüsten korumak için neler yapılması gerektiği ve olası bir hastalık durumunda nasıl bir yol izlenebileceği konusunda çalışmalar başlatmışlardır.³²

29. Jon Cohen, “Mice, Hamsters, Ferrets, Monkeys. Which Lab Animals Can Help Defeat the New Coronavirus?”, *Science*, AAAS, (2020b).

30. James Gorman, “These Lab Animals Will Help Fight Coronavirus.” *The New York Times*, 14 Mart 2020, www.nytimes.com/2020/03/14/science/animals-coronavirus-vaccine.html.

31. Alejandro Estrada, *vd*, 2017.

32. Bu çalışmalara primatlarla teması azaltmak için yerlilerden destek alınmasının, orman içerisinde maske takılmasının, mesafenin korunmasının yanı sıra, alanda çalışan görevlilere primatların COVID-19’dan nasıl koruyabilecekleri ve primatlarda gözlem yaparken hastalık bulgularına dair neleri gözlemlemeleri gerektiğini anlatan eğitimler örnek olarak verilebilir. Ayrıca belirli bölgelerdeki araştırmacılar primatların dışkılarını CO-

Tabii burada dikkate alınması gereken bir başka husus da primatların korunmak zorunda olmadığı bir dünya yaratmak yerine, onları tehdit eden ilişkiler silsilesinin yeniden üretiliyor olmasıdır. Denetimi insanların kontrolünde olan bir sistem yaratılmakta ve yukarıda da bahsedilen insan yıkımının döngüsel öldürücülüğü, yeniden insana ihtiyaç duyulan bir başka döngüyle devam etmektedir. Mart 2020 itibariyle kuyruksuz maymunları korumak amacıyla “kuyruksuz maymun turizmi”³³ askıya alınmış, yalnızca gözlem içeren alan araştırmaları durdurulmuş, koruma sahalarındaki gönüllü çalışma imkânları kısıtlanmıştır. Ancak Afrika’da koruyucu önlemler alınırken başka yerlerde COVID-19’a karşı geliştirilen aşılar için maymunların denek olarak kullanımı devam etmektedir. Bu da bize yeniden Butler’ın “Kimin yaşamı, yaşam sayılıyor?” sorusunun primatlar için de sorulabileceğini göstermektedir.

Yaşama, Yaşatma ve Ölüm Üzerine

Hayvan özelliğinin korunduğu durumlar yalnızca doğal yaşam alanlarıyla kısıtlıdır (ki bu da her zaman mümkün değildir) ve laboratuvar ortamları için böyle bir özelliikten bahsetmek imkânsızdır çünkü eğer hayvanlara özellik atfedilirse acı çek-

VID-19 için test etmektedirler. Bkz.: Ann Gibbons, “Ape Researchers Mobilize to Save Primates from Coronavirus”, *Science*, AAAS, vol. 368, no. 6491 (8 Mayıs 2020), s. 566.

33. Primat turizmi, primatları habitatlarıyla korunmasını karşılayacak geliri elde etmek için geliştirilen bir strateji olduğu gibi aynı zamanda yerel toplulukların da bu faaliyetlerden faydalanmaları için uygulanan bir yoldur. İnsanların bilinç düzeyini ve koruma desteğini artırarak hayatta kalmasını amaçlayan potansiyel bir koruma aracı olarak öne sürülmektedir (Bkz.: Megan D. Matheson, 2017). Bunun başlıca sebebi ise kamu desteği olmadan, koruma programlarına yönelik finansman ve destek elde etmenin zorluğudur. Turizm, kaçak avcılığı ve habitat kaybı gibi yıkıcı etkilerinden kurtarmanın “gerekli” ve başarılı bir yol (Bkz.: Michele L. Goldsmith, 2014) gibi kabul edilse de aynı zamanda primatlara hastalık bulaşmasından, stres yaşamalarına kadar negatif etkileri de vardır. Bununla birlikte primat turizminin hayvanları seyirlik bir nesne haline getirmesinin sakıncaları da tartışılması gereken bir başka konudur.

melerine neden olan kurumsallaşmaya izin verilemez, dolayısıyla hayvanlar laboratuvarlarda kamu yararına kullanılmak üzere araştırma nesnesine dönüştürülemezler. Bu yüzden laboratuvar çalışmalarını sürdürülebilir kılan şey de insanlarla hayvanlar arasındaki öznel arası bağın reddidir.³⁴

Vinciane Despret, “Ölü olarak insanlar bedendir, cesettir; hayvanlarsa, şayet tüketilmeleri hedeflenmiyorsa leş veya kadvradırlar” der.³⁵ Halbuki laboratuvardaki hayvanların henüz ölmeden de birer kadavra olduğunu söylemek mümkündür çünkü bu hayvanlar, araştırmalarda ekipman konumundadırlar.³⁶ Deneyler için kullanılan hayvanların bazıları, kendi yaşam alanlarından koparılıp laboratuvar ortamlarına getirilirler; bazıları da “deneylerin standardizasyonu ve tekrarlanabilirliğini sağlamak için üretilip genellikle halihazırda bilimsel deneylere uygun özelliklerle doğarlar”.³⁷ Bir başka deyişle, “hayvan deneylerinde bireylerin maddi kimliği denek olarak oluşur”.³⁸ Hayvanın varoluşu, denek olmak üzerinden kurulduğu için kırılganlığı ve ölümü varmış gibi kabul edilmez. Buna örnek olarak öldürülen hayvanın bedeninin dönüştürülmesi, tüketilmek için yetiştirilen hayvanın kesilme yöntemleri yani biftek, dil, kaburga gibi parçalar üzerinden tanımlanması verilebilir.³⁹ Laboratuvardaki hay-

34. Jocelyne Porcher, *The Ethics of Animal Labor: A Collaborative Utopia*, (Palgrave Macmillan, 2017), s. 87.

35. Vinciane Despret, *Doğru Soruları Sorsaydık, Hayvanlar Ne Söyledi?*, çev.: Nüvit Bingöl, (İstanbul: Tellect, 2019), s. 83.

36. Yağmur Özgür Güven ve Oğuzcan Kınikoğlu, *Hayvan Deneyleri: Hayvanlar Bizim İçin Mi Var?*, (Yeni İnsan Yayınları, 2020).

37. Arianna Ferrari, “Contesting animal experiments through ethics and epistemology: In defense of a political critique of animal experimentation”, *Animal Experimentation: Working Towards a Paradigm Change*, (Brill, 2019), s. 195. Aslında söz konusu hayvanların belli standartlara göre doğduklarını değil doğurtulduklarını söylemek daha uygun olacaktır.

38. Ferrari, 2019, s. 194-206.

39. Despret, 2019, s. 104-105.

vanın henüz öldürülmeden yalnızca bilimsel veri sağlayan beyin, deri, doku gibi parçalar üzerinden tanımlanması da hayvanın bir kimliğinin olmadığını işaretidir. Artık “hayvan” kelimesi bile yoktur. Yukarıda da bahsedildiği gibi hayvan dil yoluyla da kimliksizleştirilir, değersizleştirilir, hatta artık ona canlılık atfedilemez, “o” denektir.⁴⁰ Yani aslında hayvan yoktur, dolayısıyla ölümü de olamaz.

Hayvan deneylerini belirli hedeflere ulaşmanın en iyi yolu olarak kabul eden çalışmalar, hayvan refahını gözetdiği iddiasıyla koyulan çeşitli etik kurallara dayanır.⁴¹ Tabii bu etik kuralların hayvanın refahını mı yoksa insanın suçluluk duygusunu hafifletmeyi mi amaçladığı pekâlâ tartışılabilir. Tam bu noktada insanların, yapılan çalışmaları kabul edilebilir kılmak amacıyla hayvanlar hakkında nasıl çıkarsamalar yaptıklarını, hatta hayvanların ölüm kavramına sahip olmadıklarına dair ürettikleri argümanları göz önünde bulundurmamak gerekir. Jocelyne Porcher farklı hayvan türlerinin ölümle ilişkilerini bilmediğimizi söyler, ayrıca “Hayvanlar ölüm kavramına sahip midir? Ölümü düşünüp ölümden korkarlar mı?” gibi sorular sorar.⁴² Porcher argümanının devamında hayvanların da tehlikeden kaçarak, ölüme direnerek hayatlarını koruma eğiliminde olduklarını gösterir.⁴³

40. Örneğin bilimsel araştırmalarda hayvanları nesnel bir değerlendirilmeye tabi tutmanın daha kolay olacağı düşünülerek onlara isim vermek yerine numaralar verilir (Bkz.: Robert John Young, 2020). Jane Goodall, 1960’lı yıllarda başladığı çalışmalarında şempanzelere numara vermek yerine isim vererek evrensel bir pratik olan numaralandırmaya karşı çıkmıştır. Ancak dönemin biliminsanları Goodall’un bu yaklaşımına olumlu bakmadığı gibi bunun yanlış olduğunu iddia etmişlerdir (Bkz.: Robin McKie, 2010). Günümüzde hâlâ isim verilen canlılara karşı bir bağ geliştirilmesi ve önyargı oluşması ihtimalleri üzerinden isim verip vermemenin doğruluğu tartışılmaktadır.

41. Bu “sözde” etik kurallar, kullanılan hayvan sayısının azaltılmasını, yarar-zarar değerlendirmesi yapılmasını, deney süresince hayvanların ıstırabının en aza indirilmesini, psikolojik refahı teşvik etmeye yönelik içerikleri, barınma ve bakımda gerekli koşulların oluşturulmasına dair maddeleri kapsar (Bkz.: Mark J. Prescott, 2010).

42. Porcher, 2017, s. 80.

43. age.

Kurbanlık hayvanların ölüme götürüldüklerinde direndiği gibi laboratuvarlardaki hayvanlar da kimi zaman deneylere karşı direnirler. Bu bağlamda hiçbir etik kural, insanın sözde yaşama arzusu ya da ölüm anksiyetesi üzerinden kurduğu türcülüğü, karşısındakinin hayatının kendisinininkinden daha az değerli gören kibirli halini alt etmeye yetmez.

Açıkçası bütün bu iddiaların gösterebileceği tek şey, canlı hayvan deneylerinin insanlara yarar sağladığıdır. Bu iddianın gösteremediği şeyse, bu amaç için hayvanlar üzerinde deney yapılmasının ahlaki olarak meşrulaştırılmasıdır. Hayvanların hak sahibi olup olmadığı, canlı hayvan deneylerinin insanlara ne kadar yarar sağladığı üzerinden cevaplanabilecek bir soru değildir.⁴⁴

Laboratuvar çalışmalarının etik ve ahlaki boyutu üzerine tartışmalar devam ederken hayvanların birey oluşu ve özlük hakları çerçevesinde, dünyanın farklı yerlerinde primatları hayvanat bahçelerinde tutmanın etik bir sorun olup olmadığı da tartışılmaktadır. Bu bağlamda çeşitli kurallar çerçevesinde kılavuzlar oluşturulmuştur.⁴⁵ Yıllardır süren çalışmalar sayesinde Afri-

44. Tom Regan, "Empty Cages: Animal Rights and Vivisection", *The Ethics of Animal Research: Exploring the Controversy*, Jeremy R. Garrett (der.), (MIT Press, 2012), s. 174.

45. Günümüzde hâlâ primatların hayvanat bahçelerinde yaşamlarına dair evrensel bir kural olmasa da Uluslararası Primatoloji Derneği (*International Primatological Society*), Avrupa Komisyonu, Hayvan Sağlığı ve Hayvan Refahı Bilimsel Komitesi (*European Commission, Scientific Committee on Animal Health and Animal Welfare*), Amerika Ulusal Araştırma Komisyonu, Kanada Hayvan Bakımı Konseyi (*Canadian Council on Animal Care*) gibi oluşumlar hayvanların sağlık ve refahını korumak için belli etik kurallar oluşturmaya çalışmaktadır. Örneğin bu kurallardan biri, insan olmayan primatların tıbbi durumu, saldırganlık halleri veya çalışmanın şartları gerektirmedikçe tek başlarına tutulmamasıdır. Şartlar gereği tek başına yaşamak zorunda kalan primatlar ise kendi türleriyle bir dereceye kadar sosyal temasları olması koşulu sağlanmalıdır. Ancak bu kuralların hayvanların sağlık ve refahını ne kadar koruyabildiği ya da uygu-

ka'da primatlar da dahil birçok hayvan türünü korumak için projeler başlatılmış ve koruma sahaları kurulmuştur.⁴⁶ Ancak bahsedilen kamusal alandaki hayvanlara yaşama hakkı verilmesinin ardında, her yıl yüzleri görülmeyen ve sesleri duyulmayan milyonlarca hayvanın hayatını kaybetmesinin payı vardır. Etik tartışmalar ve çerçeveler, laboratuvar ortamlarının mezbahaya dönüşmesinin, yaşamları yaşam sayılmayan ve hiçbir şekilde korunmayan canlıların yok olmasının önüne geçmez. Bu durum kamunun iki yüzlülüğünü ortaya koymaktadır. Butler'ın dediği gibi "Kamu, belli imgelerin belirmemesi, belli ölü isimlerinin dile getirilmemesi, belli kayıpların kayıp ilan edilmemesi ve şiddetin gerçeklikten çıkarılıp yayılması koşuluyla yaratılır".⁴⁷ Bu yüzden olacak ki bir yandan kamusal alanda hayvanlara çeşitli haklar verilirken, diğer yandan laboratuvar kapılarının ardında görülmeyen, isimleri ve yüzleri bilinmeyen, öldükleri belgelenmeyen, kamuya duyurulmayan ve aslında kamu gözünde yaşamayan binlerce primat "bilim uğuruna", dolayısıyla "kamu yararına" kolaylıkla katledilmektedir.

Sonuç

Bu yazı Butler'ın "yaralanabilirlik" kavramından ilham alarak "primat, salgın ve aşı çalışmaları" döngüsüne odaklanmıştır. Primatların kendilerinin tercih etmedikleri, tam aksine maruz bırakıldıkları bu döngü canlıların yaşadığı değil, ancak yaşamasına izin verildiği ve öldürüldüğü bir düzene yol açmaktadır.

lanıp uygulanmadığının takibi de bir soru işaretidir.

46. Bu alanlar illegal hayvan ticareti esnasında yakalanmış, sirklerde çalıştırılmış, evcil hayvan olarak eve alınmış vb. fakat daha sonra bakılamayan ve yeniden doğada yaşaması mümkün olmayan hayvanlara bakım sağlamak amacıyla kurulmuş yerlerdir. Afrika'daki Tchimpounga Rehabilitasyon Merkezi ve Ngamba Adası Şempanze Koruma Alanı şempanzeler için kurulmuş bazı yerlere örneklerdir. Daha fazlası için bkz.: <https://pasa.org/list-of-centers/>

47. Butler, 2016, s. 52.

Salgınlar, insanları ölüm gerçekliğiyle karşı karşıya bırakarak, yani onlara ölüme doğru yaşadıklarını hatırlatarak, insan hayatının yaşanabilir ve sürdürülebilir olması için hayvanların öldürülmesini meşru kılan düşünceye onları yaklaştırır. Bu da hem insan ile hayvan arasında hem de primatlar arasında insanlar tarafından bir ölüm hiyerarşisinin kurulmasına yol açar. Bu yüzden laboratuvar çalışmalarıyla insan yararına (!) olabilecek bir şeyin, diğer tüm canlıların öznelliğini yok saymaya yettiği çok açıktır.

Bu tartışma doğrultusunda insanın ölüm anksiyetesinin, yani insan ölümünün engellenmesinin ölüm hiyerarşisindeki önceliğinin, diğer canlıların dünya içindeki konumlarını belirlediğini söylemek mümkündür. İnsan egemen dünya kimin hayatının yaşanabilir olduğunu belirlerken primatlar insanın ölüm korkusunun gölgesinde “öldürülmek üzere” var olan ve var edilen bir metaya dönüştürülür. Bu sebeple bahsi geçen insan kendi ölümünü geciktirmenin peşinden giderken öldüreceklerini umursamaz ve varlığını sürdürebilmek için öldürmeye yönelir. Kendi ölümlülüğünü “ötekine”⁴⁸ yükleyip ölüme doğru olan yönünü, öldürmeye doğru çevirir, başka deyişle, kendi ölümünü engellemek amacıyla primatların aşı çalışmaları yüzünden öldürülmelerini meşrulaştırır. Bu yüzden olacak ki hayvanları inorganik varlıklarmışçasına deneklere dönüştürmekte zorluk çekmez.

Porcher, “Ölümün değerlendirilmesi önemlidir çünkü ölümün değerlendirilmesi yaşamın değerlendirmesidir. (...) Ölmeyenler, yaşamaz da,”⁴⁹ der. Yalnızca ABD’de her yıl 106 binden fazla primat deneylerde kullanılmak üzere laboratuvarlarda hapsedil-

48. Burada bahsedilen öteki; türsel, sınıfsal ya da ırksal farklılıklarla tahakküme maruz kalanları kapsar.

49. Porcher, 2017, s. 80.

mekte ve birçoğu orada hayatını kaybetmektedir.⁵⁰ Dünya çapında her yıl 100 milyondan fazla hayvanın dehşet verici deneylerde istismar edildiği ve bu yüzden öldüğü tahmin edilmektedir.⁵¹ Burada durumun vahametinin altını çizmek için araştırmalar-daki sayılar kullanılmış olsa da, bu sayıların 1 ya da 100 bin olması, primatların istismar edilmesi ve öldürülmesinin önüne geçemez, geçmemelidir. Bu yazıda özel olarak primatlardan bahsedilse de genel olarak adı verilmeyen, ismi geçmeyen, yüzleri görülmeyen tüm canlılar kastedilir. Öldükleri belgelenmeyen ya da duyurulmayan canlılar kamu gözünde yaşamıyor olsalar da Porcher'nin vurguladığı gibi ölümleri onlar hakkında olduğu kadar biz insanlar hakkında da çok şey söyler.

50. Peta, *Primates in Laboratories*, 2020.

51. Peta, *Animal Testing Facts and Statistics*, 2020 ve Aaron C. Timoshanko, Helen Marston ve Brett A. Lidbury, "Australian regulation of animal use in science and education: A critical appraisal", *ILAR journal* 57.3 (2017), s. 324-332.

HAYVAN DENEYLERİNİN KORONAVİRÜS PANDEMİSİYLE İMTİHANI'

Güray Tezcan

“BBC’nin haberine göre Ulusal Sağlık Enstitüleri (NIH) en sonunda PETA’nın² çağrısına kulak verip her zaman uzun süren hayvan deneyi aşamasını beklememe kararı aldı. (...) Doğrudan insanda deneneni güvenli aşı çalışmalarının önu böylece açıldı diyebiliriz.”³

Giriş

Geride bıraktığımız bir buçuk yılın ana gündem maddesi olan COVID-19 pandemisi hayvan meselesiyle birkaç açıdan ilintili. Birincisi, salgının ilk günlerinden itibaren yazılıp çizildiği üzere, biliminsanları ve Çin hükümeti, virüsün insana ilk bulaşma noktasının vahşi hayvanların kafeslerde tutulduğu ve öldürüldüğü Wuhan kentindeki hayvan pazarı olduğuna kanaat getirdi. Çin

1. Bu makale, yazarın hayvan deneyleri hakkındaki söylemi irdeleyen İngilizce yazılmış doktora tezindeki (Tezcan, 2021) bir altbaşlığın, bir vaka analizinin Türkçesidir. Parçası olduğu doktora tezinde ayrıntılandırılmış kuramlar ve biliminsanlarıyla yapılmış derinlemesine mülakatların analizine bu makale içinde yer verilmesi de kimi kuramların açıklamaları ve kimi mülakatlardan alıntılar gerektiğinde dipnotlarda aktarılmıştır.

2. PETA: *People for Ethical Treatment of Animals*, ABD merkezli dünya çapında aktif hayvan hakları örgütü.

3. Katherine Sullivan, “Coronavirus Vaccine: NIH Isn’t Waiting for Pointless Animal Tests”, *Peta (Blog)*, (16 Mart 2020), <https://bit.ly/2J0JmgF>

hükümeti, henüz salgın pandemi halini almamışken vahşi hayvan pazarlarını kalıcı olarak yasakladığını duyurdu.⁴ Böylece insanın diğer hayvanlarla ilişkilenme biçimi bir kez daha gündeme oturdu, zira geçtiğimiz elli yıl boyunca dünyada yaşanan pek çok salgın (HIV/AIDS, domuz gribi, Ebola, SARS gibi)⁵ öyle ya da böyle bir çeşit hayvan sömürüsü sonucu insana musallat olmuştur. Hayvan meselesi ile COVID-19 pandemisinin kesiştiği ikinci nokta ve belki de en az gündeme gelen konu ise⁶ 2020'nin ilkbahar aylarında salgının ilk dalgası ABD'yi vurup da üniversiteler kapatılınca, önde gelen ABD üniversitelerinin, laboratuvarlarında esir tuttukları hayvanların çoğunu öldürme kararı almasıdır.⁷ ABD merkezli hayvan hakları kuruluşu PETA, kimi üniversitelerin personeline “kafes nüfuslarını azaltmaları” ve “atıl durumdaki hayvanlara

4. Adam Vaughan, “China has shut all of its wild animal markets – it was long overdue”, *New Scientist*, (4 Mart 2020) <https://www.newscientist.com/article/mg24532723-900-china-has-shut-all-of-its-wild-animal-markets-it-was-long-overdue/>

5. Aslihan Niksarlı'nın makalesinde bu konuda ayrıntılı bilgi aktarılmaktadır. –der.n.

6. Mart ve Nisan 2020'de ABD laboratuvarlarında topluca katledilen yüz binlerce hayvan hakkında çıkan İngilizce haberler oldukça sınırlı. Nisan 2020'de son 1 ayı tarayan basit bir Google aramasında “US lockdown”, “university lockdown”, “laboratory animals”, “killed research animals” gibi anahtar kelimelerle veya aynı aynı yazıldığında genellikle alakasız içerik veya salgından insan hikâyeleri karşımıza çıkıyordu. Normalde Google arama motoru alakalı bir içerik internette varsa onları ön sayfalara çıkarmaya meyillidir. Müteakip dipnotlarda verilen iki üç internet içeriği ise yapılan Google aramalarından çıkan az sayıda alakalı içeriği temsil ediyor. Laboratuvar hayvanlarının ABD'de üniversiteler kapatılınca topluca öldürülmesi haber olmamış değil; ancak bu haberlerin sayısı kesinlikle az ve birçoğu Google aramasına “Johns Hopkins University” anahtar kelimesiyle aratıldığında karşımıza çıkıyor. Johns Hopkins Üniversitesi, pandemi boyunca vaka sayılarının ve insan ölümlerinin çetelesini tutmasıyla bilinirken beri yandan ABD'de salgın boyunca en çok laboratuvar hayvanını “artık işe yaramayacağı için” öldüren kurumlardan biri olarak da kayda geçti. Bir başka deyişle insan ölümlerini tek tek duyururken kendi kontrolündeki hayvan ölümlerini topluca sümen altı eden büyük bir bilgi kurumu olduğunu söyleyebiliriz.

7. Anna Nowogrodzki, “Cull, release or bring them home: Coronavirus crisis forces hard decisions for labs with animals”, *Nature*, (30 Mart 2020), <https://www.nature.com/articles/d41586-020-00964-y>; Grimm, David, “‘It's heartbreaking,’ Labs are euthanizing thousands of mice in response to coronavirus pandemic”, *Science*, (23 Mart 2020) <https://www.sciencemag.org/news/2020/03/it-s-heartbreaking-labs-are-euthanizing-thousands-mice-response-coronavirus-pandemic>

ötanazi uygulamaları” yönünde talimat verdiğini belgeleyen iç yazışmaları ifşa etti.⁸ Pandeminin hayvan meselesiyle üçüncü bir ilintisi daha var. Tedavi arayışı öylesine acil ki kimi ilaç ve aşı geliştirme şirketleri mecburen veya kasten araştırma sürecinde yer alan hayvan deneyi aşamasını atladi. “Normal” işleyişte Faz-1 ve Faz-2 denilen ve insan deneylerinin yapıldığı aşamadan önce gelmesi gereken bu aşamaya “klinik öncesi faz” da deniyor. COVID-19’un pandemi olarak ilanını müteakip yapılan bazı araştırmalarda ise klinik öncesi faz, yine sıradışı biçimde Faz-2 ve Faz-3’le eşzamanlı yürütüldü.⁹ Klinik öncesi hayvan deneyi fazında vakit harcamak yerine doğrudan insan hastalar üzerinde sonuçları görme yaklaşımı (dünyadaki tüm firmalar ve hükümetler tarafından benimsenmese de) bu sayede en azından meşrulaştı.

Ayrıntılara girmeden önce, sonda ulaşacağım tespiti başta özetleyeyim: Hayvan deneylerinin ilaç veya aşı araştırmalarında “gerekli/zorunlu” olduğuna dair biliminsanlarının kahir ekseriyeti tarafından ısrarla öne sürülen görüş, COVID-19 pandemisi sürecinde altüst oldu. Peki insan sağlığı öne sürülerek hatta insanlığın devamı için şart koşulan hayvan deneyleri, nasıl oldu da insanlığın bu yüzyılda gördüğü en büyük hayatta kalma mücadelesinde ilk gözden çıkarılan şartlardan biri oldu? Genel olarak hayvan deneylerinden sorumlu olanlar ile özel olarak pandemi sürecinde hayvan deneylerinin kısmen/tamamen gözden çıkarılmasından sorumlu olanlar, aşağı yukarı aynı kişiler ve kurumlar değil mi? Bu makalede gözden çıkarılış mefhumu-

8. “Coronavirus Shuts Down Universities, Prompts Mass Killing in Animal Labs”, *PETA*, (16 Mart 2020), https://www.peta.org/blog/coronavirus-animal-killing-spree-college-labs/?utm_source=PETA::E-Mail&utm_medium=E-News&utm_campaign=0320::viv::PETA::E-Mail::Coronavirus%20Vaccine%20Human%20Trials%20Have%20Began:::peta%20e-news

9. “Johnson & Johnson’s COVID-19 Vaccine Prevents Illness in Hamsters” (9 Nisan 2020), <https://www.financialbuzz.com/johnson-johnsons-COVID-19-vaccine-prevents-illness-in-hamsters/>

nun söylemdeki karşılığına odaklanacağım. Özellikle Moderna ve Medicago firmalarının araştırmalarına yönelik haberleri ve uzman görüşlerini, söylem analizinin bir çeşidi olan niteliksel içerik analizine¹⁰ tabi tutacağım.

Yeni Koronavirüs Hastalığı (COVID-19) 2020'nin ilk çeyreğinde pandemiye dönüşünce, hastalığa sebep olan virüse özel aşı ve ilaç geliştirme araştırmaları hız kazandı. Kimi ilaç bilimi firmaları, geleneksel ve yaygın kabul gören prosedürü izleyerek hayvan deneyini de dahil eden yavaş adımlarla ilerlemeyi seçti. Kimileri ise klinik öncesi fazda hayvan deneylerini devre dışı bırakmak veya HIV, Ebola, sıtma için testlerden geçmiş piyasadaki ilaçları COVID-19 hastalarına (Yeni Koronavirüs bulaştırılmış insan olmayan hayvanlarda denemeden) vermek gibi alternatif yolları tercih etti. Neredeyse tüm dünyada acil servis doktorları, COVID-19 tanısıyla yatan hastalar üzerinde (doğrudan iyileştirecek özel bir ilaç henüz geliştirilmediği için durumun vahameti içerisinde) HIV gibi başka virüslere karşı önceden test edilip onaylanmış kimi ilaçların karma etkisini denemeye başladı.¹¹ Bu yaklaşıma İngilizcede "*drug repurposing*" deniyor. Türkçede "ilaç

10. Diğer söylem analizi biçimleri gibi niteliksel içerik analizi de "sözü kim söylüyor?" ve "kime söylüyor?" sorularıyla ilgilenirken farklı metinlerdeki mesajlarda tekrarlanan örüntüler olup olmadığına, bunların hangi hâkim söylem alanlarından etkilendiğine ve hangi söylemleri şekillendirdiğine de bakar. Yazının ilerleyen kısımlarında kimi metinleri R. P. Weber'in (Donald Ratcliffe, "15 Methods of Data Analysis in Qualitative Research", *Psychosoma.co.za* [bila tarih], <https://www.psychosoma.co.za/files/15methods.pdf>) "örtük mü yoksa açık vurgu mu?" ve Norman Fairclough'un (Fairclough, 1995'den akt. Kärkkäinen, Moona, *How Are the Problems Related to Animal Production Discussed by NGO?*, [Master's thesis, Aalto University, 2016]: <https://pdfs.semanticscholar.org/bb1d/9344ed52a78ff01a12edf57a02a2a86bc2f3.pdf>) "heterojen mi yoksa homojen mi?" gibi ilave soruları eşliğinde daha zengin bir bakış açısıyla anlamaya çalışacağım.

11. COVID-19 hastalığına karşı öne çıkan tedavi çalışmaları; piyasadaki ilaçlardan karma yapmak, alışıldık hayvan deneyi prosedürlerini sürdüren yeni çalışmalar ve diğer hayvanları atlayıp doğrudan insan deneyiyle başlayan araştırmalar için bkz.: Alex Philippidis, "How to conquer coronavirus: Top 35 treatments in development", *GEN*, (2 Mart 2020), <https://www.genengnews.com/a-lists/how-to-conquer-coronavirus-top-35-treatments-in-development/>.

yeniden konumlandırma” diyebileceğimiz bu uygulamaya geçmeden önce aşı geliştirme aşamalarında hayvan deneylerinin varlığı ve yokluğunun nasıl seslendirildiğini tartalım.

Moderna’nın Aşı Geliştirme Haberlerinin İçerik Analizi Merkezi ABD’nin Massachusetts eyaletinde bulunan biyoteknoloji şirketi Moderna, 16 Mart 2020 Pazartesi günü¹² COVID-19 aşısı için ABD’deki ilk insan deneyine başladığını duyurdu. Firma bunu dünyaya duyurduğunda faaliyetinin henüz onuncu yılındaydı. Ayrıca ABD’nin teknoloji şirketleri borsası olan Nasdaq’a, pandemiden yaklaşık bir buçuk yıl önce kote olmuştu. 1 Ocak 2020’de yaklaşık 20 dolar olan hisse senedi fiyatı, Temmuz 2020’de 95 doları gördü.¹³ Yani altı ayda neredeyse beş katına çıktı. Bu değer artışında şirketin adım adım ilerlediğini duyurduğu COVID-19 aşısı çalışmaları ve dünya basınındaki itibar artışı elbette etkili oldu. BBC haber servisinin Michelle Roberts imzasıyla 17 Mart 2020’de internet sitesinde yayımladığı habere göre, potansiyel COVID-19 aşısı için dünya çapında uygulanan ilk insan deneyinde Moderna, genç ve orta yaşlı 45 sağlıklı bireyin ayda bir kez aşılınması sürecini gözlemliyordu. BBC’nin haberinde buraya kadar her şey beklendiği gibi, ta ki okur sıradışı bir detayı öğrenene kadar:

Dünyanın dört bir yanında biliminsanları çalışmaları hızlandırıyor. (...) Ulusal Sağlık Enstitüleri (NIH) tarafından fonlanan insan deneyleri sürecinde normalde uygulanan bir adım ilk defa atlandı; aşının bağışıklık geliştirip geliştirmediğine hayvanlarda bakılmayacak.¹⁴

12. Zeke Miller, “Government official: Coronavirus vaccine trial starts **Monday**”, *Ap News*, (16 Mart 2020), <https://apnews.com/article/8089a3d0ec8f9fde971bdd7b3a-a2ba1>

13. “Moderna Canlı Grafikleri”, <https://tr.investing.com/equities/moderna-chart>

14. Michell Roberts, “Coronavirus: US volunteers test first vaccine”, *BBC News*, (17 Mart 2020), <https://www.bbc.com/news/health-51906604>

Moderna şirketinin genel tutumunda hayvan deneyi karşıtı özel bir duruş yoktur. Haberlere bakılırsa, araştırmayı fonlayan ortağı ABD Ulusal Sağlık Enstitüsü de hayvan deneylerine eşzamanlı olarak başlamıştır. Hatta 2020 yazında çıkan haberlere göre Moderna'nın kendisi de maymunlar üzerinde yürüttüğü deneyleriyle insan deneylerini eşzamanlı yürütmüştür.¹⁵ Ne var ki en az kırk yıldır kabul gören prosedürler, klinik öncesi “güvenlik testleri”nin Faz-1 insan deneylerine geçmeden önce en az iki farklı hayvan türü üzerinde tamamlanmasını ve olumlu sonuçlarının ispatlanmış olmasını şart koşar.¹⁶ Moderna, demek ki, insan harici hayvan verisi ellerinde olmaksızın Amerikan Gıda ve İlaç Dairesi'nden (FDA)¹⁷ onay alarak Faz-1 insan çalışmalarına geçebilmiştir.¹⁸ Olağandışı zamanlar olağandışı davranışlara gebe: İnsanların yaşamları uğruna, diğer hayvanların yaşamlarına son

15. “Moderna'nın geliştirdiği Koronavirüs aşısı yapılan ve arkasından kasten enfekte edilen maymunlar virüse karşı koymayı ve ciğerlerinden hızla atmayı başardı.” (Denise Grady, “Moderna Vaccine Test in Monkeys Shows Promise”, *The New York Times*, [28 Temmuz 2020], <https://www.nytimes.com/2020/07/28/health/coronavirus-moderna-vaccine-monkeys.html>)

16. “ABD mevzuatları genel itibariyle tüm ilaçların Gıda ve İlaç Dairesi'nin onayına sunulmadan önce en az iki tür (sıklıkla önce sıçanlar sonra da köpekler veya maymunlar) üzerinde denenmesini zorunlu kılar” (Jehangir S. Pocha, “US outsourcing animal testing to China”, *China Daily*, [28 Kasım 2006] https://www.chinadaily.com.cn/china/2006-11/28/content_744605.htm). “Kanun gereği tüm yeni ilaçlar insanlara verilmeden önce bir kemirgen (sıklıkla fare veya sıçan) ve daha iri kemirgen olmayan bir memeli (sıklıkla bir köpek, domuz veya maymun) üzerinde denir. İki türden birinde ortaya çıkabilecek yan etkiler genelde insandaki benzer sonuçlara işaret ettiği için böyle yapılır. (...) Bu yaklaşım çok etkili bir mevzuat rejiminin köşetaşı olduğunu 40 yılda Birleşik Krallık'taki klinik deneylerde tek bir ölüm olmaması ve yalnızca bir ciddi vaka olmasıyla kanıtladı.” (Prior, aktaran Bella Williams, “Do we need to test all new drugs in two species?”, *Understanding Animal Research*, (23 Nisan 2020).

17. *Food and Drug Administration*, ABD'deki resmi kamu sağlığı kurumudur ve insan ve hayvan ilaçlarını ve biyolojik ürünleri denetler ve onaylar.

18. “ABD’de enfekte kişi sayısı artarken FDA, hayvan verisi olmaksızın Moderna’nın m-RNA aşı çalışmasında Faz-1’e geçmesine izin verdi.” (Angus Liu, “China’s CanSino pushes coronavirus vaccine into clinical testing as Moderna kicks off trial”, *Fierce Pharma* [18 Mart 2020], <https://www.fiercepharma.com/vaccines/china-s-cansino-pushes-coronavirus-vaccine-into-clinical-testing-as-moderna-doses-1st>).

verme davranışından bu sefer tamamen tesadüfen vazgeçilmiştir. Moderna'nın tıp alanındaki üst düzey yetkilisi Tal Zaks, bu hamlelerini savunurken hayvan modellerinin klinik öncesinde zorunlu olduğuna dair önkabulü de sarsmıştır aslında: "Bunu bir hayvan modelinde kanıtlamanın bu klinik çalışmada ilerlemek için hayati olduğunu sanmıyorum."¹⁹

İngiltere'nin en dikkate alınan üniversitelerinden biri olan ve *Licensed to Kill*²⁰ isimli ifşa çalışmasından beri acımasız hayvan deneyleri konusunda da sicilinin kabarık olduğu kamuoyunca bilinen Imperial College London'dan bulaşıcı hastalıklar uzmanı John Tregoning ise BBC'nin seçtiği sözcüklerden daha da olumlu bir ton tercih eder: "Evet, çok hızlı olmuş, ama bilimciler birbirleriyle değil virüse karşı yarışıyor ve bu, insanlığın yararı için yapıyor."²¹ Biyoiktidar kavramsallaştırmasıyla uyumlu olarak devlet ve şirket gibi büyük ağların üretken adımlarının, hele de etik bir sunumla karşımıza gelirse, hâkim söylemde olumlu bir yaklaşımla işlendiği bir vakıadır.²² Pandemi gibi bir insan-

19. Eric Boodman, "Researchers rush to test coronavirus vaccine in people without knowing how well it works in animals", *Stat News*, (11 Mart 2020), <https://www.statnews.com/2020/03/11/researchers-rush-to-start-moderna-coronavirus-vaccine-trial-without-usual-animal-testing/>

20. "Animal experiments at Imperial College London", *Cruelty Free*, <https://www.crueltyfreeinternational.org/what-we-do/investigations/animal-experiments-imperial-college-london>

21. age.

22. Michel Foucault tarafından öne sürülen biyoiktidar ve biyopolitika kavramları on yıllardır çok sayıda araştırmacı tarafından çalışılmış ve açılmıştır. Günümüze ve konumuza daha yakın birkaç açıklamayı burada sunmak isterim. Örneğin Türkiye'den Ferda Keskin, biyoiktidarın eski iktidar biçimlerinden farkının negatif ve sınırlayıcı değil dahil edici ve yönlendirici oluşunu vurgular (Ferda Keskin, "Sunuş: Özne ve İktidar", *Özne ve İktidar*, Michel Foucault, [İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016]). George Ritzer, rasyonalitenin hüküm sürdüğü yerlerdeki ilerleme olgusunu bir mit olarak ele alır ve günümüzde dev hastaneler, dünyayı yönlendirecek kadar büyük sağlık sektörü firmaları ve hükümetlerin meydana getirdiği dev bürokratik sistemlerin ana amacının üretken bir biçimde çoklu görev (*multitasking*) yapmak olduğunu söyler (George Ritzer, *Toplumsal McDonaldlaştırılması*, çev.: Akın Emre Pilgiri, [İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000]). Nikolas Rose ise etik ve biyodeğer kavramlarının artık çözülemez biçim-

lık krizinin yükseldiği dönemde, bulaşıcı hastalıklar uzmanının bu sıradışı durumu “virüse karşı yarış” sözleriyle karşılaması son derece anlaşılır. Bunun yanı sıra “bilimcilerin birbiriyle” yarışmadığını özellikle vurgulayarak, başka zamanlarda pek çok endüstriyle bir araya gelerek pazarlanabilir bir ürün veya hizmet geliştirebilmek için yarışmalarının olağan olduğunu bize anlatıyor. Kayda değer başka bir nokta da hayvan deneyleri aşamasının atlanmasının, “insanlığın yararı” savunusuyla ifade edilmesidir. Doktora tezim için yaptığım bazı mülakatlarda tespit edebildiğim kadarıyla, alışlageldik ürün geliştirme süreçlerinde hayvan deneylerinden vazgeçilmemesi de benzer bir “insanın önceliği” nedeniyle savunulmaktadır.²³

Böylece John Tregoning, Moderna’nın COVID-19 aşısı araştırmalarında ne kadar ilerlediğini, hayvan deneyleri aşamasını pas geçerek risk aldığı algısını değil de insanlığa verebileceği potansiyel hizmeti öne çıkararak bizlere sunmuş oluyor. Oysa Tregoning, hayvan deneyleri sorunsalında hayvan deneyi yanlısı bir bakış açısına sahip olduğunu daha önceleri beyan etmiş bir bilim insanıydı: “Mühim olan bilimsel gerekliliği ön plana koymaktır. Hayvan deneylerinin ardındaki düşünce, insanlığı faydalı olmasıdır” (Tregoning, 2018: 1). John Tregoning’in

de birbirine düğümlendiğini yani sağlık ürünlerinin ticari değerine değer katmanın biyovatanlaşın/tüketici için etik değerlerine bağlılık göstermekten geçtiğini yazmıştır: “Biyoetik, sıklıkla, ticari veya bilimsel etkinliklerine etik bir kılıf arayan ilaç firmaları veya kariyeri insan deneylerine bağlı araştırmacılarla bu işte burs veya saygınlık gibi potansiyeller gören filozof, teolog gibi kişiler arasındaki (belki de sağlıklı) birliktelikten doğmuş görünür.” (Nikolas Rose, *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power and Subjectivity in Twenty-First Century*, [Oxford: Princeton University Press, 2007], s. 256-259).

23. “Eğer hayvanlarla çalışmasaydık hiçbir şey bilmiyor olurduk. (...) Tıpta hayvan deneyleri olmadan insanlık diye bir şey kalmayacaktır. (...) Orada canını aldığın hayvan insanlık için canını veriyor, bir kahramandır.” (Bilimci-1, kişisel irtibat, 6 Haziran 2018) “O insanların (deney yapan bilimcilerin) bakış açısına bakacaksınız: “Ben insanlığı kurtarmak için büyük bir fedakârlık yaptım. Herkes bunu başaramazdı. Herkes bunu düşünemezdi.” (Bilimci-7, kişisel irtibat, 7 Kasım 2018).

(aradan geçen iki yılda hayvanların köle statüsü hakkındaki fikirleri değişmediyse) Moderna'nın salgının ilk aylarında aşığı doğrudan insanda denemeye başlamasını hoş karşılaması, aşının nihai ürüne dönüşme vaaadinin kuvvetli olmasından ve kendini/ çalıştığı kurumu sektördeki böylesi cesur girişimleri eleştirme ve icazet verme makamı olarak konumlandırmasından kaynaklanıyor olabilir.

Stat News'e Moderna'nın aşı geliştirme hikâyesini yazan Eric Boodman ise BBC'den Roberts'ın "ilk defa atlanan bir adım" olarak duyurduğu durumu "her zamanki prosedürlerden sapma" olarak nitelendirir.²⁴ Boodman'ın hayvan deneyleri sonuçlarını beklemeden insan deneylerine geçilmesine kuşkuyla yaklaştığını, insanlar aleyhine olası sonuçlara dikkat çekmesinden anlıyoruz: "Denetleyici kurumlar, üreticilerin bir ürünü halka sunmadan önce güvenli olduğunu ispat etmesini zorunlu kılar. Kanunla temin edilmemiş olsa da araştırmacılar neredeyse her zaman gönüllü insanları potansiyel risklere maruz bırakmadan önce yeni formüllerin laboratuvar hayvanlarında etkili olup olmadıklarına bakar." Neredeyse tüm yazılı kaynaklarda²⁵ zorunlu addedilen klinik öncesi hayvan deneylerinin, aslında mecburi bir yol olmadığı da böylece ortaya çıkmıştır. Boodman'ın "kanunla temin edilmemiş" olduğunu teslim ettiği bu gerçeğin gün yüzüne çıkması, söylem tedavülüne girmesi, işte ancak Yeni Koronavirüs'ün sağlık endüstrisinin statükosunu sarstığı 2020 yılına nasip oldu.

24. age.

25. "Bugün Batı'da hiçbir ilaç, cerrahi teknik veya tıbbi cihaz önce hayvanlarda test edilmeden insanlarda kullanılamaz." (Margo DeMello, *Animals and Society: An Introduction to Human- Animal Studies*, [New York: Columbia University Press ve New York], 2012, s. 174) "Hayvan deneyleri, şayet tıbbi-bilimsel çalışmalarda gerekli ilerlemeyi kaydetmek istiyorsak kaçınılmazdır." (VİB, bila tarih) "Hayvan deneylerine sırt çevirme tercihinin kısa sürede vahim sonuçları olur. Keşiflere giden gerekli yolları kaybetmiş oluruz." (Hollis Cline; Mar Sanchez, "Animal Research Is Necessary", *The Hill* [22 Aralık 2015], <https://thehill.com/blogs/congress-blog/healthcare/263922-animal-research-is-necessary>).

Uluslararası AIDS Aşısı Girişimi Başkanı Mark Feinberg²⁶ de pandemi vesilesiyle hayvan deneyleri hakkındaki “zorunlu” söylemini tersine çevirenlerden: “Şahsi düşüncem, bunun sadece münasip değil, elimizdeki tek seçenek olduğudur.” Feinberg’in söylemi Moderna’nın kendi sözcüsü Tal Zalks’inkinden bile daha kararlı görünüyor. Bu beyanatlar, zorunlu olduğu söylemini tersine çevirmek için aslında sert bir rüzgârın yettiğini gösteriyor. Bunun yanı sıra ve daha önemlisi, bilim teknoloji endüstrilerinin hâkim söylemlerinde zorunlu olarak anlatılagelmiş hayvan deneyi aşamasının gerçekte zorunlu olmadığı ortaya çıkıyor. Biyoetik alanında çalışan Jonathan Kimmelman²⁷ da Moderna’nın hayvan deneylerini pas geçme hamlesini kendi meşrebince savunuyor: “Salgınlar ve ulusal çapta olağanüstü haller genelde hakların, standartların ve/veya normal etik davranış ilkelerinin askıya alınması yönünde baskı oluşturur.” Her ne kadar Kimmelman mevcut duruma yeşil ışık yaksa da “normal etik davranış ilkelerinin” askıya alındığını işaret ederek örtük vurgu²⁸ yapmış olabilir. Yani hem normal etik davranış ilkelerinin insan olmayan hayvanların köleliğine olur verdiğini hem de bu ilkelerin aciliyetten askıya alınmasının insan sağlığı açısından riski artırdığını örtük olarak vurguluyor diyebiliriz. Böylesine bir zapturaptın geçici olarak uygulanmamasını hakların askıya alınmasına benzetmek ve geçici olarak hoş görülebileceğini ima etmek, olsa olsa canlı hayvan deneyleri yapan bilim sektörlerinin insan olmayan hayvanları öldürme hakkı olarak anlaşılabilir.

26. age.

27. Boodman, age.

28. R. P. Weber’in içerik analizinin çıkış noktalarından biri, gazete haberi gibi metinlerde önyargı (İngilizce’deki *bias*) olup olmadığını tespit edebilmektir. Bu çerçevede, yazarın veya sözü söyleyenin açıkça dile getirdiğine *açık vurgu* denirken beyanatlarının analiz edilmesi sonucu ipuçlarından çıkarılabilecek politik motivasyonuna ise *örtük vurgu* denir (Ratcliffe, age.).

Uzun lafın kisası, Moderna, COVID-19 pandemisi süresince hayvan deneyleri fazında hiç vakit harcamadan klinik aşı çalışmalarına girişti; sonra da eşzamanlı insan ve insan olmayan hayvanlar üzerinde deneyler gerçekleştirerek “insanlardan önce hayvanlar üzerinde deneyler tamamlanır” rutinini kırdı. Görünen o ki başka zaman olsa büyük tepkiyle karşılanacak bu hamleler, olağanüstü hal çerçevesinde büyük medya kuruluşları, bilimciler ve biyoetikçiler tarafından (kimi zaman şirketin kendi sözcüsünü bile aratacak bir üslupla) desteklendi. Bu savunular, alışılmadık biçimde hiç değilse görünüşte hayvan yanlısı söylemlerle ifade edilmiş oldu. Yani bu kez insan olmayan hayvanların deneylerde kullanılması değil, kullanılmaması müjdenin bir parçasıydı.

Benim bu ikincil veri kümesini (COVID-19 haber metinlerini) değerlendirirken göz önünde bulundurduğum hususlardan biri, bu (tesadüfi ya da kasti) hayvan-pozitif yaklaşımlar ile hayvan deneyi sayılarının 1970’lerden beri istikrarlı şekilde azalması arasında bir ilinti kurulabileceğidir. Birleşik Krallık’ta son yayımlanan resmi hayvan deneyi istatistiklerine göre, 1975’ten bu yana genel olarak aşağıya doğru giden bir eğim söz konusudur ve sayısı artan tek deney alanı hayvanların genetik olarak sömürülmesidir²⁹ (ki hayvanların genetiğinin değiştirilmesinin sıradan bir hayvan deneyi olarak hâkim söylemlerde ve zihinlerde yer bulması belli ki zaman alacak³⁰). Hayvan deneyi sayıları 1970’lere kadar nasıl tırmanıştaysa muhtemelen benzer sebeplerden ötürü son yıllarda düşüşte. Teknolojik olanaklar ve ekonomik motivasyonlar sadece tüketim eğilimlerini değil aynı zamanda üretim eğilimlerini ve

29. “Numbers of Animals”, *Understanding Animal Researching*, (2 Ekim 2020), <http://www.understandinganimalresearch.org.uk/animals/numbers-animals/>

30. Tezim dahilinde incelediğim hayvan deneyi haberlerinde ve birinci elden konuştuğum biliminsanlarının söylemlerinde hayvan deneyi terimi büyük çoğunlukla ilaç geliştirme çalışmaları için kullanılmaktadır ve neredeyse hiçbir zaman “fareleri genetiğini değiştirerek yeniden üretme” çalışmalarına karşılık gelmez.

bu üretimin bir parçası olan araştırma yöntemlerini de etkiliyor.

Ekonomik motivasyon, bilgiyi üretme ve bilgiyle ilişkilenen memiz bağlamlarında teknolojik *start-up* firmaları, günümüzün ezber bozanları sayılır. Yeni nesil girişimci küçük firmalara *start-up* deniyor. Bunu, yazımızın büyük çoğunluğunda hakkında konuştuğumuz Moderna da *start-up* düsturuyla yola çıkmış bir firma olduğu için söylüyorum. Ne var ki klinik öncesi hayvan deneylerini atlama hamlelerini sadece *start-up*'lara özgü cesur bir yenilikçilik örneği olarak değerlendirmek yetersiz kalır. Olağanüstü koşulların da bu yenilikçi hamleyi kolaylaştırdığını söyleyebiliriz. *Stat News*'te çıkan Boodman imzalı röportajı dil bağlamında incelediğimizde hız ve zaman temalarında birbiriyle örtüşen çok fazla sözcük veya söz öbeği örneği bulabiliyoruz: "beklemiyor", "geliştirme aciliyeti", "durumu haklı çıkaracak kadar acil", "yeni yaklaşımlar benimsemezsek önümüzdeki takvim", "öyle hızlı bir aşı", "rekor hızda bir aşı adayı", "çılginca hızlı bir zaman çizelgesi", "hızlıca bunlara karşı aşılar".

R. P. Weber'in içerik analizi³¹ yöntemiyle düşündüğümüzde Moderna haberlerinde en fazla tekrar edilen tema, küresel çapta yükselen bir hastalığın önüne geçmek için olağanüstü hızla ilerleyen bir girişim olduğudur. Her ne kadar röportajın yazarı Boodman'ın herhangi bir açık vurgusu yokmuş gibi görünse de ve söylemi tarafsızlıkla kuşkuculuk arasında konumlandırılabilir olsa da pandemiye karşı firmanın nüfuzu ve hızıyla ilgili tekrarlı alıntılar, örtük olarak Moderna'nın çalışmasının olumlanması karşılık gelir. Norman Fairclough tarafından ortaya konan eleştirel söylem analiziyle³² incelendiğinde ise gerek gazeteci

31. age.

32. "Bir metnin homojenliğini veya heterojenliğini değerlendirmek için metinlerarası analiz gereklidir. Homojen metin "anlambilimsel ve biçimsel olarak tutarlı" olarak tanımlanır ve toplumsal pratikleri, söylemleri yeniden ürettiği, dolayısıyla sosyokültürel değişimin parçası olmadığı varsayılır." (Fairclough, 1995: 8'den akt. Kärkkäinen, age., s. 21).

Boodman'ın gerekse görüşüne başvurduğu uzmanların önceki beyanlarına düşük bağlılık göstermelerinden ve kendi içinde çelişkili ve heterojen bir içeriğe sahip olmalarından ötürü "toplumsal pratiklerde değişim yaratma"yı amaçlayan söylemlere başvurdukları iddia edilebilir.³³

Medicago'nun "Tarihin İlk Vegan Aşısı"nı Duyurması
Dünya Sağlık Örgütü'nün COVID-19'u pandemi olarak ilan ettiği 2020'nin Mart ayında Durham merkezli Kanadalı firma Medicago aşı geliştirme yolunda bir diğer olumlu ilerlemeyi duyurdu. Üstelik yeni olduğu söylenen bir virüse karşı aşı geliştirme sürecinin de yenilikçi olması gerektiğini belirten Medicago, konvansiyonel olarak protein geliştirme reaktörü niyetine kullanılan tavuk yumurtalarını yenilikçi transgenik (genetiği değiştirilmiş) tütünlle ikame ettiğini ve hayvan deneylerinde zaman kaybetmeden doğrudan klinik deneylere girişebilmek için Amerikan Gıda ve İlaç Dairesi'nin kapısını çaldığını söylüyordu. Böylece hem geliştirme aşamasından yumurtayı çıkarması hem de insan olmayan hayvanlar üzerinde deneyi topyekûn reddetmesi bakımından Medicago'nun COVID-19 aşısı, tarihin ilk vegan aşısı olmaya adaydır.³⁴

Giderek artan küresel korku dalgası, virüs kaynaklı ölümlerin önünün yıl boyunca alınamaması, tıp endüstrisindeki rekabetin kızışması, eski ekol hayvan deneyi aşamalarını sürdürenler ve bunların yanı sıra genetiği değiştirilmiş bitkiler veya klinik öncesi fazın sonuçlarını beklemeyenler gibi yenilikçi olduğu kadar tartışmalı yöntemlerle ilerleyenler... Tüm bu karışıklıkta, ilk başta

33. age. s. 21.

34. Sertaç Aktan, "Bitkisel yöntem kullanan Pentagon destekli firma Covid-19 aşısının hazır olduğunu duyurdu", *Euronews*, (13 Mart 2020), <https://tr.euronews.com/2020/03/13/pentagon-destekli-firma-medicago-bitkisel-yontemle-COVID-19-asisi-hazirladi-koronavirus>

en ümitvar ve etik konuşan bilim kurumlarından biri olarak öne çıkan³⁵ Medicago'nun çözüm önerisinin hem sigara şirketi Philip Morris hem de ABD ordusu Pentagon tarafından desteklendiğini öğrenmek³⁶ ise şu dünyada hiçbir kişi veya kurumun tek bir söylemine dayanılarak kapsamlı analiz edilemeyeceğini ortaya koyuyor. Demek ki hayvan deneyine alternatif bir araştırma prosedürü ille de zalim veya baskıcı ilişkilene biçimlerimizden, kapitalizmin oturmuş çalışma ahlakından kopuş anlamına gelmiyor. Doktora tezim için mülakat yaptığım bir bilim insanının gelecekte hayvan deneylerinin ortadan kalkıp kalkmayacağı sorusuna verdiği yanıtta gibi, "işin içine gerçekten mühendislerin, yatırımcıların, fon sunan kuruluşların girmesi gerekecek. Artık büyük ihtimalle bu geleceği birlikte şekillendiriyorlar. Bu şekillendirme sadece politik, vicdani ya da etik şeylerle yürüme-yecek. Elbette böyle bir gelecek oluşacaksa bunda bir tüketim alanının oluşması da gerekecek".³⁷

COVID-19 ilacının Yokluğunda "İlaç Yeniden Konumlandırma" Yönteminin Uygulanması

COVID-19 aşısının bulunması beklentiler dahilindeyken COVID-19 ilacının çıkması için henüz çok erken olduğu kanaati, yoğun bakımdaki emekçileri "ilaç yeniden konumlandırma" yöntemine bir nevi mecbur bıraktı. Onaylanmış ve piyasaya çıkmış COVID-19'a özel bir ilacın yokluğunda önce Çin'de,

35. Dünya Sağlık Örgütü güncel aşı çalışmaları listesine göre 2020 Eylül ayı itibariyle Medicago'nun hâlâ Faz-1 ve Faz-2 aşamalarına ilerlemediğini, yani Mart'ta vaat ettiği ilerlemenin altını henüz doldurmamış olduğunu görülmektedir: "Draft landscape of COVID-19 Candidate Vaccines", WHO, (3 Kasım 2020), <https://www.who.int/publications/m/item/draft-landscape-of-covid-19-candidate-vaccines>

36. Sarah Overmohle, "Could Tobacco Cure Coronavirus? Don't Laugh", *Politico*, (15 Şubat 2020), <https://www.politico.com/news/2020/02/15/could-tobacco-cure-coronavirus-115329>

37. Bilimci-11, kişisel irtibat, 15 Ocak 2019.

ardından Japonya'da, Tayland'da, İspanya'da ve son olarak ABD'de doktorlar normalde HIV veya sıtma tedavisi için kullanılan ilaçların bir karmasını uygulamaya yöneldi.³⁸ Bunu yaparken ellerindeki tek (tartışmaya açık) dayanak şuydu: COVID-19 için kokteyl olarak uygulanan bu ilaçlar, HIV ve/veya sıtma gibi hastalıklara karşı insan ve insan olmayan hayvan çalışmalarında onay alınmıştı. Bu HIV, sıtma, Ebola vb. ilaçlarının Koronavirüs'ün önceki versiyonları MERS ve SARS'ta iyileştirici etki gösterdikleri kanıtlanmıştı. Yeni Koronavirüs'e gelince, pek çok acil kurtarma deneyimi içerisinde insan deneyleri insan olmayan hayvan deneylerini öncesiniyle birlikte klinik deney fazlarının sırası da böylece aniden tersyüz oldu. *LA Times* konuyu sayfalarına taşıdığı bir haberde,³⁹ "Ebola virüsüyle mücadelede kullanılmış onaysız bir ilaç, virüsün genetik materyalini bozacak mı bozmayacak mı görmek için Çinli hastalarda deniyor," diye yazdı. Haber dili görece tarafsız olsa da cümleye "onaysız" sözcüğüyle başlanmıştı, bu da (hele ki fen bilimleri için) tehlike çanlarına işaretidir. Esasen başka hastalıklar hedef alınarak hazırlanmış ilaçlarla iyileşen COVID-19 hastalarının bireysel öykülerinin *LA Times*⁴⁰ gibi büyük medya kuruluşlarınca öne çıkarılması, COVID-19'a özgü bir ilacın yerkürede henüz var olmamasının doğurduğu

38. Yaron Steinbuch, "Coronavirus Patient in Spain Reportedly Recovers After Being Treated wit HIV Drug", *New York Post*, (5 Mart 2020), <https://nypost.com/2020/03/05/coronavirus-patient-in-spain-reportedly-recovers-after-being-treated-with-hiv-drug/>; Jackie Salo, "New Jersey Patient James Cai Recovering from Coronavirus", *New York Post*, (12 Mart 2020), <https://nypost.com/2020/03/12/new-jersey-patient-james-cai-recovering-from-coronavirus/>.

39. Carmen Heredia Rodriguez, "Doctors fight coronavirus outbreak with drugs that target HIV, malaria and Ebola", *LA Times*, (13 Şubat 2020), https://www.latimes.com/science/story/2020-02-13/fighting-COVID-19-with-drugs-targeting-hiv-malaria-ebola?utm_source=dlvr.it&utm_medium=twitter

40. *LA Times*, (13 Şubat 2020), https://www.latimes.com/science/story/2020-02-13/fighting-COVID-19-with-drugs-targeting-hiv-malaria-ebola?utm_source=dlvr.it&utm_medium=twitter

korkuya karşı panzehir işlevi görmüş oluyor. Salgının getirdiği küresel kaygının üstüne eklenen “üzerimizde riskli deneyler yapılacak” korkusu, okuyucunun tam da en çok ihtiyaç duyduğu anda, iyileşme haberleriyle yatıştırılmaya çalışılıyor adeta. Oysa yalnızca bu ilaçların her COVID-19 hastasında işe yaramadığından değil, aynı zamanda anılan ilaçların ve onların üreticisi firmaların halkla ilişkiler çalışmasının bir parçası olabileceğinden ötürü “ilaç yeniden konumlandırma” haberlerine kuşkucu yaklaşmak gerek. 2021 ilkbaharı itibariyle COVID-19 için ilaç geliştirme süreçlerinin henüz başlarında olduğumuz söylenebilir; hangi ilaç firmasının haberlerinin halkla ilişkiler çalışması olup olmadığını ancak önümüzdeki yıllarda tam olarak doğrulayabileceğiz.

Meselenin en can alıcı noktası, bilimin işleyişiyle ilgili iki büyük anlatının eşzamanlı olarak çökmesi: (1) İlaçlar için test sürecinde insan olmayan hayvanlar, insanlardan önce denek yapılmalıdır. (2) Hayvan deneyleri insan hayatını kurtarmak içindir (bkz. Görsel-1). Virüs felaketinin eşiğinde, demek ki, bilimin o yerleşik deney hiyerarşisi esnetilebiliyormuş; herkes bir savaş gerçeğinde hayatta kalmaya odaklanınca, doktorlar ve hastalar söz konusu ilaç ve aşıları kendi üzerlerinde deneyip kendilerini iyileştirme konusunda küresel ölçekli bir uzlaşıya varabiliyormuş. Sağlığımız için tek yol olarak sunulan (dipnotlarda bazı alıntılardan görebileceğiniz üzere) hayvan deneyleri 21. yüzyılın sağlık endüstrilerine vurduğu ilk ciddi darbeye kısmen yerinden edilebiliyormuş.

Görsel-1: ABD merkezli hayvan deneyi savunucusu Biyomedikal Araştırma Vakfı'nın (*Foundation for Biomedical Research*) Nisan 2011'de billboardlara astığı tartışma yaratan kampanya görseli.

41. "Kimi TERCİHEN canlı görmek isterdin?" ilan başlığında tercihen (*rather*) sözcüğü İngilizce'deki kelime oyunu sayesinde fare (*rat*) ve kız (*her*) çocuğu sözcüklerini içermiş. Söyleyen kurum tıp ve deneysel araştırma konusunda otorite olduğundan ve bu görsellerin en çok yaygınlaştırıldığı mecra tek taraflı iletişim araçlarından açık hava ilancılığı olmasından ötürü, bu mesajın alıcıları otomatik olarak işin uzmanından tartışmaya kapalı kodlanmış bir mesaj almış oluyorlar. *Foundation for Biomedical Research*, ABD'de kesin suretle hayvan deneyi yanlısı olarak bilinen bir kurum. Ülkede hayvan deneylerine karşı etik ve politik savlar geliştirildikçe ve çeşitlendirildikçe onlar da "hayvan deneyleri insan yaşamını kurtarmak içindir" şeklindeki didaktik mesajlarını bu ilanda kendilerince daha yaratıcı ve daha duygusal imgelerle aktarmaya çalışırken tepkilerin odağı olmuşlar. Yaratıcı bir reklam dili benimsemelerine karşın eskiden beri savundukları görüşten tek bir adım ileri veya geri gitmedikleri için, yani kendi evvelki ürettikleri mesajlarla birlikte bakıldığında –Fairclough'un ortaya koyduğu üzere (Kärkkäinen, age.)– homojenliği korudukları için bu ilerici ya da yenilikçi bir söylem değil, hâkim söylemi perçinlemek isteyen bir söylemdir. Hem görsel hem de dildeki ikilik –Weber'in ortaya koyduğu üzere (Ratcliffe, age.)– açık bir vurguyla insanın kurtuluşunu hayvan deneylerine bağlarken örtük olarak insan-hayvan ikiliğini pekiştirerek insan ve hayvan arasında bir savaş veya kıran kırana mücadele varmışçasına bir resim çiziyor. Buradaki örtük vurgu, karşı karşıya getirilmiş taraflardan yalnızca birinin yaşayacağı, dolayısıyla hayvan özgürlüğünü savunursak insanların (adeta "kendi çocuklarımızın") ölüm fermanını imzalamış olacağımızdır. Öz savunma söylemiyle ikna girişiminin tipik bir örneği olarak yorumlanabilir.

Sonuç

Bugüne kadar elzem addedilen klinik öncesi hayvan deneyleri, 21. yüzyılda insan sağlığının belki de en çok tehdit altında olduğu bir dönemde, arkada bırakılması konuşulan ilk standart oldu. Neredeyse bütün devletler ve pek çok bilimsel endüstri, pandemi imtihanına hazırlıksız yakalandı. Kimi zaman on yıllara mal olan⁴² aşı ve ilaç araştırmalarını Yeni Koronavirüs özelinde bir an evvel tamamlamayı denedikleri bu olağanüstü hal koşullarında, hayvan deneylerinin yetkesi belki geçici olarak bile olsa sarsıldı. İlk bakışta konu dışı gibi görünse de buna benzer bir başka durum, kapitalizmin “bırakınız yapsınlar” şeklinde özetlenen nüvesinin⁴³ her ekonomik krizde hükümetlerin “batmak için çok büyük” dediği kimi kuruluşları kurtarması yoluyla çiğnemesidir. Acil durumlarda⁴⁴ iktisadi bilimlerde doğa bilimleri de kitabına göre oynamıyormuş demek. Yoksa, kitap aslında yok mu? Durum belki de sadece çeşitli disiplinlerin mevcut eko-

42. Natalie Colarossi, “How Long It Took to Develop 12 Other Vaccines in History”, *Business Insider*, (18 Temmuz 2020) <https://www.businessinsider.com/how-long-it-took-to-develop-other-vaccines-in-history-2020-7>

43. Adam Hayes, “Important Features of Capitalism”, *Investopedia*, (26 Mart 2020), <https://www.investopedia.com/ask/answers/040715/what-are-most-important-aspects-capitalist-system.asp>

44. Bir öz savunma söylemini analiz ederken aciliyet, olağanüstü hal, gereklilik veya kaçınılmazlık gibi savların sahipliğinin sorgulanması gerektiğini düşünüyorum. Doktora tezime yıllar önce eğilmeye başladığımda, tabii o zaman pandemi yoktu. Araştırmamda “biliminsanları hayvan deneylerini savunurken bir nevi öz savunma retoriğine mi başvuruyor, hayatta kalmamızı hayvan deneylerine mi yoruyor?” sorusunun peşinden gitmiştim, bu sorunsalı mülakatlarda doğrudan bu şekilde ortaya koymasam da. Çoğunluğu hayvan deneyi yanlısı, azınlığı hayvan deneyi karşıtı pozitif bilimcilerle yaptığım mülakatlarda bu araştırma sorusuna tekabül eden birçok geribildirim aldım. Bu noktada hemen yukarıda bahsettiğim sorgulamayı siz okurlara bırakıyorum. Aldığım geribildirimlerin bazıları şöyleydi: “Kanun bir takım hayvanlarda test etmeliyiz diyor. Tek alternatif o ilacın hiç çıkmaması, o zaman da insanlar hasta olur. Ne yapalım o zaman? Böyle söyleyince insanlar daha aklıselim yaklaşıyor.” (Bilimci-3, kişisel irtibat, 27 Eylül 2018) “Bir canlıyı bir canlının yerine koyarak, bunu (deneyleri) böyle gerçekleştirmek doğru mu? Şimdilik öyle. Onlar olmasaydı, o tür çalışmalar, daha antibiyotikçi bulabilir miydik? (...) Bir de sonuçta herkes kendi türünü, hatta kendisini korumaya çalışıyor.” (Bilimci-4, kişisel irtibat, 2 Kasım 2018).

nomik sistemi ileri taşıma rolünü sürdürmek için başvurduğu bir söylemden ibarettir. Yıllardır insan olmayan hayvanların denek olarak kullanılmasını kâh zorlayan kâh teşvik eden kişi ve kurumların (ki bunların arasında Amerikan Gıda ve İlaç Dairesi de var) şimdi “olmasa da olur” şiarı edinmesi, üstü örtülü motivasyonun mevcut sistemi “sürdürme” olduğunu öneriyor bize. Bu sürdürme, sadece mevcut sistemin korunmasını değil, aynı zamanda sistemin ihtiyaç duyduğu insanın üretken biçimde yaşatılmasını içeriyor.⁴⁵

ABD Gıda ve İlaç Dairesi eski başuzmanı Jesse Goodman⁴⁶ bu makalede ele aldığım hayvan deneylerini “atlama” veya “hızlandırma” hamlelerini şu sözlerle gerekçelendiriyor: “Klinik çalışmalar için hazırlanmanın zamanı bir salgının ortası değildir. (...) Öncesidir onun zamanı.” Goodman, böylece örtük olarak iki şeyi itiraf ediyor: (1) Dünya çapında devam eden (hayvan deneylerini de içine alan) on binlerce klinik öncesi araştırma, hakkında çok yazılmış çizilmiş “yaklaşan salgın” meselesine düzgünce eğilmemiş. Halbuki bu uyarıyı yapanlar ve önleyici yöntemler önerenler arasında hatırı sayılır kişilikler ve hükümetler de vardı.⁴⁷ (2) Biliminsanları (diğer hayvanlarla yapılan

45. Sosyal kuramcı Nikolas Rose (age., s. 3) çağımızın politikasının hastalığı ortadan kaldırmak veya insanlığı korumaktan ziyade “yaşayan bir organizma olarak insanın nefes gücünün ta kendisinin kontrolü, yönetimi, mühendisliği” ile ilgilendiğini iddia etmiş ve buna “hayatın kendisinin politikası” ismini vermiştir.

46. Rodriguez, age.

47. Bill Gates, “The next epidemic is coming. Here’s how we can make sure we’re ready”, *GatesNotes*, (27 Nisan 2018), <https://www.gatesnotes.com/Health/Shattuck-Lecture>; “National preparedness plans”, WHOEurope, <http://www.euro.who.int/en/health-topics/communicable-diseases/influenza/pandemic-influenza/pandemic-preparedness/national-preparedness-plans>; Akshat Rathi, “A Global Alliance is Investing \$500 million to stop the spread of deadly outbreaks we are utterly unprepared for”, *Quartz*, (19 Ocak 2017), <https://qz.com/886995/we-have-no-real-defense-against-deadly-pandemics-finally-a-global-alliance-is-investing-500-million-to-create-one/>; “Genelge: Küresel Grip Salgını”, *Resmi Gazete*, (13 Nisan 2019), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/04/20190413-7.pdf>

güvenlik testlerinin insan testlerinden önce geldiği) yerleşik deney hiyerarşisine sıkıca bağlıymış, tabii işlerin yolunda olduğu eski günlerde. İş gücü demişken, büyük ilaç firmalarının salgın aşılırları üzerine çalışmaya (salgının ciddi bir tehlide dönüşmeme olasılığında büyük finansal kayıp yaşanacağı hesabıyla) yeni bir salgın patlak vermediği sürece sıcak bakmadığı da artık bir sır değil.⁴⁸

Salgın hastalıkları önleme mücadelesi, bu koşuşturma içerisinde araştırma sonuçlarını hemen ve doğrudan insanlarda görme isteği, bilim tarihinde eşi görülmemiş durumlar değil. 1930'larda çocuk felci tedavisi için bir aşı geliştirme baskısı ve akabinde ortaya çıkan Brodie-Kolmer rekabeti de insan dahil pek çok canlının yaşamına kasteden pervasız bir bilimsel sürece dönüşmüştür.⁴⁹ İnsanların rahatsızlıklarına insanlardan hareketle çözüm bulmaya çalışan girişimler, diğer hayvanları (rıızalarının alınması mümkün olmadığı için) denek olarak kullanmaktan vazgeçmemizi savunan benim gibi kişiler için aslında iyi bir alternatif olarak görülebilir. Gel gelelim, böyle girişimlerin pek çoğunun niteliksel olarak acil duruma cevaben anlık gelişmesi ve geçici kurgulanması, onlara kucak dolusu destek vermeyi de engelliyor. Üstelik insan deneylerindeki rıza kavramı da soru işaretinden muaf değil. Yine de bu soru işaretine rağmen, insan deneyleri en azından hayvan deneylerinde olmayan bir potansiyel barındırıyor. Bu pek konuşulmamış potansiyel, doktora tezim

48. Akshat, age.

49. "1930'larda doku kültürü tekniklerindeki gelişmeler araştırmacıların hayvanlara bağımlılığını azalttı (...) Çocuk felci aşısının çıkması için kamuoyu baskısı çok fazlaydı ve aşığı geliştirenin ünlü olacağı da aşıkardı. 1930'ların ortalarında iki araştırmacı (Brodie ve Kolmer) aşığı geliştirdiklerini duyurdu. Philadelphia'daki araştırmacı Kolmer'le girdiği rekabet, Brodie'yi bir an evvel insan deneylerine geçmeye itti. Bazı çocuklarda alerjik reaksiyonların görülmesiyle Brodie çalışmalarını durdurmak zorunda kaldı. Kolmer'in aşığı denediği kimi çocuklarda ise ağır çocuk felci vakalarına rastlandı ve bazı çocuklar öldü. Böylece Kolmer aşısını piyasadan çekti" (Anita Guerrini, *Experimenting with Humans and Animals*, [Baltimore: The John Hopkins University Press, 2003], s. 120).

için görüştüğüm eskinin hayvan deneyi uygulayıcısı bugünün hayvan deneyi karşıtı olan bir biliminsanının tüm araştırmacılara hitaben yaptığı “bütün sorumluluğu yüklenelim” gibi çağrılarla yankı buluyor.⁵⁰ Bir iş için sorumluluk almak, hem o işin ceremesini çekmeyi hem de meyvesini toplamayı birlikte içerir yani kendinden başlayıp kendine dönen bir süreçtir bu. Son elli küsur yılda kâh dünyamıza anlam veren kâh yaşamımıza icazet veren kişilik olarak giderek sivrilen bilimci öznenin herhangi bir müstakbel kazanımda gurur kaynağı olabilmesi için yerine getirmesi gereken bir önkoşuldur bu sorumluluğu üstlenme işi. Tamamıyla sorumlu olabilmek, tamamıyla kendine mal edebilmek de ancak tereddütsüz ve koşulsuz bir rıza çerçevesinde mümkündür. Hiçbir canlıyı köleleştirmeden, nesneleştirmeden ne araştırabiliyor, ne geliştirebiliyorsa oradadır insanın haddi.

50. “Bu arada, sıçan, tavşan, böcek, kuş vb. yetiştirmek, insan klonlamaktan farklı değildir. Çiftleşme dönemlerini belirlersin, genetiğiyle oynarsın. Sadece “klonlamadık, çiftleştirdik” [demekle olmuyor]. Sürecin klonlamaktan farkı yok. Zaten klonluyorsun. Madem yapıyoruz, o zaman doğru yapalım; insan klonlayalım, onun üzerinde çalışma yapalım. Bütün sorumluluğu da yüklenelim. (...) Söz söyleyebileceğimiz, bir harekette bulunabileceğimiz tür, kendi türümüzdür, başka tür değil. (...) Üzerinde tasarrufta bulunabileceğimiz tür, kendi türümüzdür. (...) Bu işlemi yapıyorum, bir insana. Bu işlem hakikaten gerekli mi bu çalışma için? O sorumsuzluktan kurtulmanın yolu bu aslında. Bunu yapacağım ama hakikaten bu gerekli mi? Gerçekten bu elzem mi? Tıpkı primat çalışmalarında olduğu gibi, ‘yapmasak olur mu?’” (Bilimci-9, kişisel irtibat, 12 Aralık 2018).

ÖZGEÇMİŞ

Ali Bilgin

İstanbul'da hayvanları çok bir aileye doğdu. Uzun süre felsefe okudu. Çoğunlukla Galatasaray Üniversitesi'nde. Aynı üniversiteden lisans derecesi bulunuyor. Descartes'ın canlı kavrayışı hakkında bir yüksek lisans tezi üzerinde çalışmıştır.

Aslıhan Niksarlı

Yüksek lisansını İstanbul Bilgi Üniversitesi Kültürel İncelemeler Bölümü'nde tamamladıktan sonra Londra, Birkbeck Üniversitesi Psikanalitik Çalışmalar Bölümü'nde ikinci yüksek lisansını yaptı. Halen Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nde doktora öğrencisidir. Kyoto Üniversitesi'nde sürdürdüğü araştırmayla “ritmin olası fonksiyonlarının şempanzelerin sosyal davranışına etkisi” üzerine doktora tezini hazırlıyor. Aynı zamanda yaşadığımız krizler çağında sorunları fark eden, değişim yaratmak isteyen çocuk ve gençlere destek olmak amacıyla Türkiye'de faaliyetlerine başlayan Roots & Shoots Türkiye'nin kurucularındandır.

Cansu Özge Özmen

Bilkent Üniversitesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. Yüksek lisansını Heidelberg Üniversitesi'nde *Amerikan*

Çalışmaları Enstitüsü'nde yaptı. 2010'da doktora tezini Jacobs University Bremen, Kùltürlerarası Beşeri Bilimler Programı kapsamında, 19. Yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden seyyahların anlatıları üzerine yazdı. Doğu Batı Dergisi'nin "Fauna'ya Ağıt: Hayvan" sayısının editörlüğünü yaptı. 2010'dan beri Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğretim görevlisidir.

Ezgi Burgan

Araştırmacı, ekofeminist, yaylaların ve ormanların seslerine kulak veren meraklı bir dünyalı. İnsan, hayvan ve çeşitli canlılar arasındaki muhabbete dahil oluyor, iştebildiklerini yazıyor ve paylaşıyor. Türler arası ilişkilerin anlatıldığı hikâyelerin yer yüzünde sevgi, dostluk, dayanışma ve barışı yeşertebileceğine inanıyor. Son yıllarda Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nde Sosyoloji Bölümü'nde doktora tezi yazıyor; Haşhaş, Tofu ve Zeytin ismindeki üç kedi ile bir yuvayı paylaşıyor.

Güray Tezcan

1988 İstanbul doğumlu. Londra Üniversitesi Goldsmiths Koleji'nde Kültürel İncelemeler yüksek lisansını tekeşli heteronormatif ilişkilere karşı feminist ve kuir varoluşlar hakkında yazdığı teziyle tamamladı. İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde hayvan deneylerinin eleştirel söylem analizi üzerine doktora tezini hazırlıyor. Ayrıntı Yayınları'ndan çıkan *Etin Cinsel Politikası* kitabının çevirmenlerinden biridir.

Kiraz Özdoğan

1984 İstanbul doğumlu. 2003'te Saint Joseph Lisesi'nden, 2008'de Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisansını Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi'nde, doktorasını da MSGSÜ Sosyoloji

Bölümü'nde yaptı. Doktora tezi kolektif ekotarım üzerine olan Özdoğan, şu anda Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nde yarı zamanlı öğretim görevlisidir. İstanbul'da doğduğu bahçeli evde ailesine komşudur.

M. Fatih Tatari

Lisansını Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde, yüksek lisansını aynı üniversitenin Sosyoloji Bölümü'nde tamamladı. Doktora eğitimine ABD'de University of California, Davis'te Sosyokültürel Antropoloji Bölümü'nde devam ediyor. Mera hayvancılığı, peynircilik, gıda bilimleri ve teknolojileri üzerine araştırmalar yapıyor. Türkiye'de yerel-geleneksel üretim pratiklerinin kayıt altına alınarak yaşatılmasını hedefleyen farklı projelerde yer alıyor.

Özlem Güçlü

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi. Doktorasını School of Oriental and African Studies, University of London, Medya ve Film Çalışmaları Merkezi'nde; yüksek lisansını Central European University, Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Bölümü'nde; lisansını Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde tamamladı. Son yıllarda hayvanların görünürlük rejimleri ve sinemada hayvan temsilleri üzerine düşünüyor ve yazıyor. Kasım 2014'ten beri Dodi'yle birlikte yaşıyor.

Rumeysa Çavuş

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde doktora öğrencisi. "Başka-Hayvan, Başka-Mekân: Hayvanat Bahçeleri ve Zooloji Müzelerinde Hayvanların Sergilenmesi" başlıklı doktora tezinde sergilenebilir canlıların yaşam ve ölümlerinin sorunsallaştığı vakalar üzerine çalışıyor.

Giriş

- Adams, Carol J., *Etin Cinsel Politikası: Feminist-Vejetaryen Eleştirel Kuram*, çev.: Tezcan Güray ve Boyacıoğlu Mehmet Emin, (İstanbul: Ayrıntı, 2015).
- Adams, Carol, *Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory*, (New York: Continuum, 2010).
- Altuntek, N. Serpil, "Yerli'nin Bakışı, Etnografya: Kuram ve Yöntem (Ankara: Ütopya, 2009).
- Ansal, Hacer, Ekinci, Mehmet ve Kaşdoğan, Duygu, "Bilim, Teknoloji ve Toplum Çalışmaları'na bir giriş", *Toplum ve Bilim*, 144 (2018).
- Baratay, Eric, *Le Point de Vue Animal: Une Autre Version de l'histoire*, (Paris: Seuil, 2012).
- Baratay, Eric, "Building an Animal History", *French Thinking about Animals*, Louisa Mackenzie ve Stephanie Posthumus (der.), (East Lansing: Michigan State University Press. 2015), s. 3-14.
- Bessis, Raphaël, "Entretien avec Dominique Lestel", *Le Philosophoire*, no. 27, (2006/2), s. 29-41.
- Birke, Lynda, "Studying human-animal relationships", *The Rise of Critical Animal Studies*, Nik Taylor ve Richard Twine (der.), (Londra ve New York: Routledge, 2014), s. 71-87.
- Birke, Lynda ve Hockenhull, Jo, "Introduction: On investigating Human-Animal Relationships", *Crossing Boundaries*, Lynda Birke ve Jo Hockenhull (der.), (Leiden ve Boston: Brill, 2012), s. 15-37.
- Blanchette, Alex, *Porkopolis: American Animality, Standardized Life, and the Factory Farm* (Durham: Duke University Press, 2020).

- Burgan, Ezgi, "Çoklu Türler Etnografisi: Yüz Yüze Bir Araştırma İmkânı Üzerine Düşünceler", *Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 4 (1), (2017), s.115-134.
- Callon, Michel, "Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen at St. Brieuc Bay", *The Sociological Review* (Mayıs 1984).
- Charlier, Bernard, *Faces of the Wolf: Managing the Human, Non human Boundary in Mongolia* (Leiden: Brill, 2015).
- Chevallier Denis ve Notteghem, Patrice, "Les relations homme-animal: bibliographie", *Terrain*, no. 10 (1988), s. 124-133.
- Choy, Timothy vd., "A New Form of Collaboration in Cultural Anthropology: Matsutake Worlds", *American Ethnologist*, 36 (2009), s. 380-403.
- Collard, Rosemary-Claire, "Ethics in research beyond the human", *The Routledge Handbook of Political Ecology*, Tom Perreault, Gavin Birdge, James McCarthy (der.), (Londra ve New York: Routledge 2015), s. 127-139.
- Cudworth, Erika, "Beyond speciesism: Intersectionality, critical sociology and the human domination of other animals", *The Rise of Critical Animal Studies*, Nick Taylor ve Richard Twine (der.), (Londra ve New York: Routledge, 2014), s. 19-35.
- Cudworth, Erika, "Intersectionality, Species and Social Domination", *Anarchism and Animal Liberation*, Antony J. Nocella II, vd. (der.), (North Carolina: McFarland and Company, Inc., Publishers Jefferson, 2015), s. 93-107.
- Dalke, Karen, Wels, Herry, "Ethnographic Research in a changing cultural landscape", *Affect, Space and Animals*, Jopi Nyman ve Nora Schuurman (der.), (Oxon ve New York: Routledge, 2016), s. 181-195.
- de la Cadena, Marisol, "Interface as ethnographic site that is also method" *Hau: Journal of Ethnographic Theory*, 5 (1) (2015), s. 462-466.
- Derrida, Jacques, *L'animal Que Donc Je Suis*, (Paris: Galilée 2006).
- Descola, Philippe, *Doğa ve Kültürün Ötesinde*, çev.: İsmail Yerguz, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013).
- Descola, Phillippe, *L'écologie des Autres*, (Versailles: Quae, 2011).
- Despret, Vinciane, *Doğru Sorular Sorsaydık Hayvanlar Ne Söyledi?*, çev.: A. Nüvit Bingöl (İstanbul: Tellekt, 2019).
- Despret, Vinciane ve Michel Meuret. *Composer avec les Moutons: Lorsque des Brebis Apprennent à Leurs Bergers à Leur Apprendre*, (Avignon: Cardère, 2016).
- Despret, Vinciane, "Why 'I had not read Derrida'" *French Thinking about Animals*, Louisa Mackenzie ve Stephanie Posthumus (der.), (East Lansing: Michigan State University Press. 2015), s. 91-104.

- Despret, Vinciane "Anthropo-éthologie des non-humains politiques", *Ethology and Ethnology: The Coming Synthesis*, vol. 45 (2), (2006), s. 209-226.
- Erdoğan, Emine ve Gündoğdu, Nehir, "Niçin-Türkiye'de Feminist Yöntem?" *Türkiye'de Feminist Yöntem*, Emine Erdoğan ve Nehir Gündoğdu (der.), (İstanbul: Metis, 2020), s. 15-36.
- Erdoğan, Emine, "Suçluyum, Çaresizim, Kızgın ve Kırgınım: Feminist Sahanın Duyguları, Gücü ve Etiği", *Türkiye'de Feminist Yöntem*, Emine Erdoğan ve Nehir Gündoğdu (der.), (İstanbul: Metis, 2020), s. 278-306.
- Fudge, Erica, *Animal*, (Londra: Reaktion Books, 2002).
- Guillo, Dominique, Lechevrel, Nadège ve Mondémé, Cloé, "Le chien, meilleur ami des sciences de l'homme les apports d'une approche écologiqu des interactions chien/humain", *La Science [Humaine] des Chiens*, Véronique Servais (der.), (Lormont: Le bord de l'eau, 2015), s. 21-36.
- Guillo, Dominique, "Quelle place faut-il faire aux animaux en sciences sociales ? Les limites des réhabilitations récentes de l'agentivité animale", *Revue française de sociologie*, 2015/1 (Vol. 56), s. 135-163.
- Hamilton, Lindsay ve Taylor, Nik, *Ethnography after Humanism: Power, Politics and Method in Multi-Species Research*, (New York, NY: Palgrave Macmillan, 2017), s. 8.
- Haraway, Donna J., *When Species Meet*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008).
- Haraway, Donna J., *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*, (Chicago: Prickly Paradigm Press, 2012).
- Haraway, Donna J., *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, (Durham: Duke University Press, 2016).
- Hart, Kimberly, "Empatinin Kültürel Boyutları Üzerine", *Şehir ve Hayvan* içinde, Ayten Alkan (der.), (İstanbul: Patika, 2020).
- Ingold, Tim, "Anthropology Beyond Humanity", *Suomen Anthropology: Journal of the Finnish Anthropological Society*, no. 38(8), (Mayıs, 2013), s. 5-19.
- Ingold, Tim, "Anthropology contra ethnography", *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 7 (1), (Haziran 2017), s. 21-26.
- Kirksey S. Eben ve Helmreich Stefan, "The Emergence of Multispecies Ethnography", *Cultural Anthropology* 25, no. 4 (Kasım 2010).
- Kohler, Florent, "Sociabilités animales", *Études rurales*, no 189, (2012), s. 18.
- Kohn, Eduardo, "How dogs dream: Amazonian natures and the politics of transspecies engagement", *American Ethnologist*, 34(1), (Şubat 2007), s. 3-24.
- Kohn, Eduardo, *How Forests Think: Toward an Anthropology Beyond the Human*, (Berkeley: University of California Press, 2013).

- Koyuncu, Emre “Acı Çekebilmek: Hayvan Meselesi Bağlamında Duyumsama Yetisinin Ahlaki Yankılar”, *Doğu Batı*, no. 82, yıl. 20, (Ağustos, Eylül, Ekim 2017), s. 31-44.
- Latour, Bruno, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, (New York: Oxford University Press, 2005).
- Law, John ve Mol, Annemarie, “The actor-enacted: Cumbrian sheep in 2001”, *Material Agency: Towards a Non-Anthropocentric Approach*, Carl Knappett ve Lambros Malafouris (der.), (Dusseldorf: Springer, 2008), s. 57-78.
- Law, John, “Care and killing: tensions in veterinary practice”, *Care in Practice: On Tinkering in Clinics, Homes and Farms*, Annemarie Mol, Ingunn Moser ve Jeannette Pols (der.), (Bielefeld: Transcript, 2010), s. 57-69.
- Leblan, Vincent ve Roustan, Mélanie, “Introduction. Les animaux en anthropologie: enjeux épistémologiques”, *Lectures anthropologiques*, (2017/2).
- Lestel, Dominique, *Les Origines Animales de la Culture*, (Paris: Flammarion, 2003).
- Lien, Marienne, *Becoming Salmon: Aquaculture and the Domestication of a Fish*, (Berkeley: University of California Press, 2015).
- Mauss, Marcel, *Manuel d'ethnographie*, (Paris: Payot, 2002).
- Michalon, Jérôme, “Les Animal Studies peuvent-elles nous aider à penser l'émergence des épistémès réparatrices?”, *Revue d'anthropologie des connaissances*, vol. 11, no. 3 (2017/3), s. 321-349.
- Nocella II, Antony J., vd. (der.), *Anarchism and Animal Liberation*, (North Carolina: McFarland and Company, Inc., Publishers Jefferson, 2015).
- Ogden, Laura, *Swamplife: People, Gators, and Mangroves Entangled in the Everglade*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011).
- Özdemir, Figen Uzar, “Zonguldak'taki Emekçi Katırlar: Hayvan Emegi ve Direnişi Üzerine Bir İnceleme”, *Şehir ve Hayvan* içinde, Ayten Alkan (der.), (İstanbul: Patika, 2020), s. 201.
- Paxson, Heather ve Stefan Helmreich, “The Perils and Promises of Microbial Abundance: Novel Natures and Model Ecosystems, from Artisanal Cheese to Alien Seas.” *Social Studies of Science*, 44, no. 2, (Nisan 2014), s.165-193.
- Peggs, Kay (2014). “From centre to margins and back again: CAS and the reflexive human self”, *The Rise of Critical Animal Studies*, Nick Taylor ve Richard Twine (der.), (Londra ve New York: Routledge, 2014), s. 19-35.
- Piette, Albert, “Préface: La caniche de l'anthropologue”, *La Science [Humaine] des Chiens*, Véronique Servais (der.), (Lormont: Le bord de l'eau, 2015), s. 5-10.
- Reclus, Élisée, *Vegan ve Anarşist*, çev.: Atakan Karaduman (İstanbul: 6:45, 2016).
- Rémy, Catherine “Agir avec l'animal. Pour une approche ethnographique des relations hybrides”, *L'Année sociologique*, vol. 66(2), (2016). s. 299-318.

- Rémy, Catherine, "Une denrée trouble: la viande dans l'abattoir. Jeux interactionnels autour d'un 'objet' instable (observation)", *Terrains & travaux*, 2005/2 (n° 9), s. 192-210.
- Singer, Peter, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev.: Hayrullah Doğan (İstanbul: Ayrıntı, 2005).
- Servais, Véronique (der.), *La Science [Humaine] des Chiens*, (Lormont: Le bord de l'eau, 2015).
- Stibbe, Arran, "Language, Power and Social Construction of Animal", *Society and Animals*, 9:2, (2001), s.145-161.
- Taylor, Nik, "Animals, Mess, Method: Post-Humanism, Sociology and Animal Studies", *Crossing Boundaries*, Lynda Birke ve Jo Hockenhull (der.), (Leiden ve Boston: Brill, 2012), s. 37-50.
- The Animal Studies Group, *Killing Animals*, (Urbana ve Chicago: University of Illinois Press, 2006).
- Toksoy, Gamze, "Görsel Sosyolojik Saha Araştırmaları ve Fotoğraf", *Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 41, yıl. 6, (2019), s. 362-373.
- Tsing, Anna Lowenhaupt, *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*, (Princeton: Princeton University Press, 2015).
- Vicart, Marion, "Où est le chien? À la découverte de la phénoménographie équitable", *Sociétés*, no. 108(2), (2010), s. 89-98.
- Viveiros de Castro, Eduardo, "Perspectivism and Multinaturalism in Indigenous America", *The Land within: Indigenous Territory and the Perception of the Environment*, Alexandre Surrallés ve Pedro García Hierro (der.), (Copenhagen: IWGIA, 2005), s. 36-74.
- Wolf, L. Diane (ed.), *Feminist dilemma in Fieldwork*, (Colorado: Westview Press, 1996).
- Yardımcı, Sibel, "Hepimiz Likeniz!", *Türkiye'de Feminist Yöntem*, Emine Erdoğan ve Nehir Gündoğdu (der.), (İstanbul: Metis, 2020), s. 93-111.
- Yıldırım, İskender, "Etnografik Alan Çalışmasında Görüntü Kaydının Kullanımı" (The use of visual records in ethnographic fieldwork), *Milli Folklor*, no. 97, yıl. 25, (2013), s. 111-121.

Hayvan Çalışmalarını Cinsiyetlendirmek: Yayla Coğrafyasında Geçitler, Kesişimler ve Değişik Düzenler

- Adams, Carol J., "Patriyarka, Kadınlar ve Vejetaryenlik", çev.: Elçin Gen, *Birikim*, no:195, (2005), s. 41-47.

- Adams, Carol J., *Etin Cinsel Politikası-Feminist Vegetaryen Eleştirel Kuram*, çev.: Güray Tezcan ve Mehmet Emin Boyacıoğlu, (İstanbul: Ayrıntı, 2010).
- Adams, Carol J. ve Gruen, Lori (der.) *Ecofeminism: Feminist Intersections with Other Animals and The Earth*, (Londra: Bloomsbury, 2014).
- Barad, Karen, "Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes Matter", *Signs*, 28(3) (2003), s. 801-831.
- Berger, John, *Hayvanlara Niçin Bakarız*, çev.: Cevat Çapan (İstanbul: Delidolu Yayıncılık, 2017).
- Birke, Lynda, "Intimate Familiarities? Feminism and Human-Animal Studies", *Society and Animals*, 10(4), (2002), s. 429-436.
- Birke, Lynda, "Unnamed Others: How Can Thinking about 'Animals' Matter to Feminist Theorizing?", *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 20:2, (2012), s. 148-157.
- Burgan, Ezgi ve Öztürk, Mehtap, "'Saklanmış Kadınlar'dan 'Saklanmış Hayvanlar'a ve Tersİ: Türler Arası Karşılaşmalarda Feminist Yöntem", *Türkiye'de Feminist Yöntem* içinde, Emine Erdoğan ve Nehir Gündoğdu (der.), (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), s. 207-232.
- Coelho, Paulo, *Simyacı*, çev.: Özdemir İnce, (İstanbul: Can Yayınları, 2019).
- Crenshaw, Kimberle, "Mapping The Margins, Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color", *Stanford Law Review*, 43:6, (1991), s. 1241-1259.
- Cudworth, Erika, *Social Lives with Other Animals: Tales of Sex, Death and Love*, (Londra: Palgrave Macmillan, 2011).
- Deleuze, Gilles ve Guattari, Felix, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, çev.: Brian Massumi, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987).
- DeMello, Marco, *Animals and Society: An Introduction to Human-Animal Studies* (New York: Columbia University Press, 2012).
- Derrida, Jacques, "The Animal That Therefore I Am (More to Follow)", çev.: David Wills, *Critical Inquiry*, 28(2), (Kış, 2002), s. 369-418.
- Despret, Vinciane, "The body we care for: Figures of anthro-zoo-genesis", *Body and Society*, 10(2-3), (2004), s. 111-134.
- Donovan, Josephine, "Animal Rights and Feminist Theory", *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*, Greta Gaard (der.), (Philadelphia: Temple University Press, 1993), s. 167-195.
- Donovan, Josephine, "Feminism and the Treatment of Animals: From Care to Dialogue", *Signs*, 31(2), (2006), s. 305-327.
- Donovan, Josephine, "Attention to suffering", Carol Adams ve Josephine Donovan (der.), *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics* içinde (New York: Columbia University Press, 2007).

- Donavan, Josephine ve Adams, Carol J. (der.), *Beyond Animal Rights: A Feminist Caring Ethic for the Treatment of Animals* (New York: Continuum, 1996).
- Ehrenreich, Barbara ve English, Desidre, *Witches, Midwives, and Nurses: A History of Women Healers* (Feminist Press, 1973).
- Federici, Sylvia, *Caliban ve Cadı: Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim*, çev.: Öznur Karakaş, (İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2012).
- Ford, Henri ve Crowther, Samuel, *My Life and Work*, (Project Gutenberg, 2005 [1922]), <http://www.gutenberg.org/ebooks/7213>
- Gilligan, Carol, *In a Different Voice*, (Cambridge: Harvard University Press, 1982).
- Gaard, Greta C., "Living Interconnections with Animals and Nature", *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*, Greta C. Gaard (der.), (Philadelphia: Temple University Press, 1993), s. 1-13.
- Haraway, Donna, *When Species Meet*, (Londra: University of Minnesota, 2008).
- Haraway, Donna, "Konumlu Bilgiler: Feminizmde Bilim Meselesi ve Kısmi Perspektifin Ayrıcılığı", çev.: Güçsal Pusaş, *Başka Yer* içinde, (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2010a), s. 91-120.
- Haraway, Donna, "Siborglardan Yoldaş Türlerle: Teknobilimde Akrabalığı Yeniden Şekillendirmek", çev.: Güçsal Pusaş, *Başka Yer* içinde, (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2010b), s. 225-257.
- Harding, Sandra, "Feminist Yöntem Diye Bir Şey Var Mı?", *Kadın Araştırmalarında Yöntem* içinde, s. 34-48. (İstanbul: Sel Yayıncılık, 1996).
- King, Ynestra, "Toward an ecological feminism and a feminist ecology", Joan Rothschild (der.), *Machina Ex Dea: Feminist Perspectives on Technology* içinde (New York: Pergamon Press, 1983).
- Kheel, Marti, "Speaking the Unspeakable: Sexism in the Animal Rights Movement" *Feminists for Animal Rights Newsletter* (Yaz/Güz 1985), s.1-7.
- Mies, Maria, "Feminist Araştırmalar İçin Bir Metodolojiye Doğru", *Kadın Araştırmalarında Yöntem* içinde (İstanbul: Sel Yayıncılık, 1996), s. 48-67.
- Mies, Maria, *Ataerki ve Birikim: Uluslararası İşbölümünde Kadınlar*. çev.: Yıldız Temurtürkan (Ankara: Dipnot Yayınları, 2011).
- Govindarajan, Radhika, *Animal Intimacies: Interspecies Relatedness in India's Central Himalayas*, (Chicago: The University of Chicago Press, 2018).
- Shiva, Vandana ve Mies, Maria, *Ekofeminizm*, çev.: İlkur Urkun Kelso (Muğla: Sinek Sekiz Yayınevi, 2019).
- Singer, Peter, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev.: Hayrullah Doğan (İstanbul: Ayrıntı, 2005).
- van Dooren, Thom, "Making Worlds with Crows: Philosophy in the Field", *Perspectives* Issue: 1, (2017).

The Multispecies Editing Collective, *Troubling Species: Care and Belonging in a Relational World* içinde, (RCC Perspectives: Transformations in Environment and Society, 2017), no. 1, s. 59–66.

van Dooren, Thom ve Rose, Deborah Bird, “Storied-places in a Multispecies City”, *Humanimalia*, 2012, 3(2): s. 1-27.

Güvenlik Mekanizması Olarak Köpek Nüfus Yönetimi ve Sokak Köpekleri

Aylan, Orhan, “Ülkemizde ve İstanbul’da sokak hayvanlarında kuduz hastalığının güncel durumu”, *I. Sokak Hayvanları Refahı Kongresi*, Ataşehir Belediyesi (İstanbul, 10-11 Mayıs, 2014).

Baratay, Eric, *Le Point de Vue Animal: Une Autre Version de l’histoire* (Paris: Seuil, 2012).

Brummett, Palmira, İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911, çev.: Ayşen Anadol, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).

“Evcil hayvanlara büyük destek”, *Sözcü*, (3 Eylül 2017), <https://www.sozcu.com.tr/2017/ekonomi/evcil-hayvanlara-1-milyar-dolar-1997892/>

FAO/WSPA/IZSAM, *Dog Population Management, Report of the FAO/WSPA/IZSAM Expert Meeting, Animal Production and Health Report*, no. 6 (Roma, İtalya, 14-19 Mart 2011), <http://www.fao.org/3/a-i4081e.pdf>

Foucault, Michel, *Güvenlik, Toprak, Nüfus: Collège de France Dersleri 1977-78*, çev.: Ferhat Taylan, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013a).

Foucault, Michel, *Biyopolitikanın Doğuşu: Collège de France Dersleri 1978-1979*, çev.: Alican Tayla (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015).

Foucault, Michel, “17 Mart 1976 tarihli ders”, *Toplumu Savunmak Gerekir*, çev.: Ateş Şehsuvar (İstanbul: YKY, 2013b).

Foucault, Michel, “Cours du 17 mars 1976”, *Il faut défendre la société* (Paris: Gallimard Seuil, 2012).

Guillo, Dominique, *Des chiens et des humains*, (Paris: Édition Le Pommier, 2011).

Hart, Kimberly, “Empatinin Kültürel Boyutları Üzerine: Sokak Hayvanları ve İstanbul”, *Şehir ve Hayvan*, Ayten Alkan (der.), (İstanbul: Patika, 2020).

Howell, Philip, “The Dog Fancy at War: Breeds, Breeding, and Britishness, 1914-1918”, *Society and Animals*, no. 20 (2012).

Ingold, Tim, “Anthropology beyond humanity”, *Suomen Antropologi: Journal of the Finnish Anthropological Society*, no. 38(8), (Ağustos, 2013), s. 5-19.

Kolektif, “Street Dogs of Istanbul”, *Dört Ayaklı Belediye*, (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2016).

Lemke, Thomas, “The Risk of Security: Liberalism, Biopolitics, and Fear”, *The*

- Government of Life: Foucault, Biopolitics and Neoliberalism*, Lemm, Vanessa ve Vatter, Miguel (der.), (New York: Fordham University Press, 2014).
- Leney, Joy ve Remfry Jenny, "Dog population management", *Dogs, Zoonoses and Public Health*, Macpherson, Calum N. L., Meslin, Francois X. ve Wandeler (der.), Alexander I. (Oxon ve New York: CABI Publishing, 2000).
- Macpherson, Calum N. L., Meslin, Francois X. ve Wandeler, Alexander I. (der.), *Dogs, Zoonoses and Public Health*, (Oxon ve New York: CABI Publishing, 2000).
- Maier, Jennifer, Harriet, Pierpoint ve Lawson, Claire, "Status Dogs", *The Palgrave International Handbook of Animal Abuse Studies*, Maier, Jennifer, Pierpoint, Harriet, Beirne, Piers (der.), (Londra: Palgrave, 2014).
- Matter, Hans C., Daniels Thomas J., "Dog Ecology and Population Biology", *Dogs, Zoonoses and Public Health*, Macpherson, Calum N. L., Meslin, Francois X. ve Wandeler, Alexander I. (der.), (Oxon ve New York: CABI Publishing, 2000).
- Mchung, Susan, *Dog*, (Çin ve Londra: Reaktion Book, 2004).
- McWhorter, Ladelle, "Enemy of the Species", *Queer Ecology: Sex, Nature, Politics, Desire*, Mortimer-Sandilands, Catriona ve Erickson, Bruce (der.), (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 2010).
- Muhle, Maria, "Dirimselden Toplumsal: Canguilhem ve Foucault Dirimsel ve Toplumsal Normlar Üzerine Düşünceler", *Biyopolitika: Planton'dan Arendt'e Biyopolitikanın Felsefi Kökenleri*, Cilt 1., Kartal, Onur (der.), (Ankara: Notabene Yay, 2017).
- Muhle, Maria, "A Genealogy of Biopolitics: The Notion of Life in Canguilhem and Foucault", *The Government of Life: Foucault, Biopolitics and Neoliberalism*. Lemm, Vanessa ve Vatter, Miguel (der.), (New York: Fordham University Press, 2014).
- Nudd-Mitchell, Barbara, *La Gestion des Chiens et Chats des Rues d'Istanbul*, danışman: Aude Signoles, (2009-2010).
- Özdoğan, H. Kiraz, *Kolektif Ekotarım: Longo Mai'de İnsanların Özyönetimi, Diğer Canlıların Yönetimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü Genel Sosyoloji ve Metodoloji Programı. Haziran, 2019).
- Özdoğan, H. Kiraz ve Ali Bilgin, "Street Dogs of Istanbul: An Exemplary Case for the Construction and Contestation of Human Domination over Urban Animals", *Anarchist Political Ecology* içinde, (der.) Simon Springer vd. (Londra: Rowman & Littlefield, 2021).
- Pinguet, Catherine, *İstanbul'un Köpekleri*, çev.: Saadet Özen, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009).

- Schick, İrvin Cemil. "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlafı: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih Dergisi*, no. 200, (Ağustos 2010), s. 22-33.
- Singer, Peter, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev.: Hayrullah Doğan, (İstanbul: Ayrıntı, 2005).
- Srinivasan, Krithika, "The welfare episteme: Street dog biopolitics in the Anthropocene", *Animal in the Anthropocene*, Human Animal Research Network Collective (der.), (Sidney: Sydney University Press, 2015), s. 201-220.
- Sungurbey, İsmet, *Hayvan Hakları*, (İstanbul: İ. Ü., 1993).
- Tasker, Louisa, *Stray Animal Control Practices Europe*, WSPA RSPCA Int. (2006-7), <http://www.stray-afp.org/nl/wp-content/uploads/2012/09/WS-PA-RSPCA-International-stray-control-practices-in-Europe-2006-2007.pdf>
- Toklucu, Murat, "Sokak Hayvanları İçin En Kötü Yüzyıl", *Bugünü Anlamak için Tarih*, no. 31, (Aralık 2016), s. 30-35.
- Topçuoğlu, Ümit Sinan, *İstanbul ve Sokak Köpekleri*, (İstanbul: Sepya, 2010).
- "Yedikule Hayvan Barınağı Kurucusu Mimar Meral Olcay ile röportaj", *Pativer*, (2017). <https://www.pativer.net/yedikule-hayvan-barinagi-kurucusu-mimar-meral-olcay-ile-roportaj/>.
- Yıldırım, Mine, "İstanbul'da Hayvan Tecrit Coğrafyaları", *Çarşamba Seminerleri*, düz. MSGSÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, (24 Mayıs 2017).
- Yılğür, Egemen, *Nişantaşı Teneke Mahallesi*, (İstanbul: İletişim, 2012).
- Westgarth, Carri, Christley, Robert M., Marvin, Garry ve Perkins, Elizabeth, "The Responsible Dog Owner: The Construction of Responsibility", *Anthrozoös*, no. 32:5, (2019) s. 631-646.
- Wolf, Silvia Ilonka, 'We Are All Animals': *The Emergence of The Grassroots Nonhuman Animal Rights Movement In Istanbul*, Yayınlanmamış Master Tezi, (İstanbul: Sabancı Üniversitesi, Ağustos 2015).
- WHO, WSPA, *Guidelines for dog population management*, (Geneva: WHO, 1990), http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/61417/1/WHO_ZOON_90.166.pdf.
- Zeybek, Sezai Ozan, "Sokağa Düşenler, Aileye Katılanlar Köpek Merkezli Bir Şehir Analizi", *Türkiye'nin Yakın Tarihinde Hayvanlar*, (İstanbul: Notabene, 2020).

"Bu Filmde Hiçbir Hayvana Zarar Verilmemiştir": Son Dönem Türkiye Sinemasında Hayvanlara Kötü Muamele Üzerine bir Tartışma

Baker, Steve, *Picturing the Beast*, (Urbana & Chicago: University of Illinois Press, 2001).

- Burt, Jonathan, *Animals in Film*, (Londra: Reaktion Books, 2002).
- Cooper, Sarah, *Selfless Cinema? Ethics and French Documentary*, (Oxford: Legenda, 2006).
- Coppola, Francis Ford, "Apocalypse Now: Coppola defends killing live water buffalo", röp. Andrea Mandell,, *USA Today*, (13 Ağustos 2019), <https://www.usatoday.com/story/entertainment/movies/2019/08/13/apocalypse-now-turns-40-francis-ford-coppola-recuts-his-film-again/1992088001/>
- Downing, Lisa & Saxton, Libby, *Film and Ethics: Foreclosed Encounters*, (Londra ve New York: Routledge, 2010).
- Erdem, Reha, "Reha Erdem: Kıyamet Dışımızda Değil, İçimizde...", röp. Uğur Vardan, *Hürriyet Kelebek*, (22 Şubat 2014). <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/reha-erdem-kiyamet-disimizda-degil-ici-mizde-25868154>
- Gedik, Esra, "Sivas: Bir çocuktan nasıl erkek yaratılır?", *Ranini.tv*, (1 Aralık 2014), <http://www.ranini.tv/ozel/2208/2/sivas-bir-cocuktan-nasil-erkek-yaratilir>
- Haneke, Michael, "Michael Haneke: There's no easy way to say this", röp. Peter Conrad, *The Guardian*, (4 Kasım 2012), <https://www.theguardian.com/film/2012/nov/04/michael-haneke-amour-director-interview>
- Kerner, Aaron, *Film and The Holocaust*. (New York ve Londra: Continuum, 2011).
- Lawrence, Michael, "Haneke's Stable: The Death of an Animal and the Figuration of the Human", *On Michael Haneke*, Price, Brian & Rhodes, John David (der.), (Detroit: Wayne State University Press, J. D, 2010), s. 63-86.
- Lundblad, Michael, *The Birth of A Jungle: Animality in Progressive-era U.S. Literature and Culture*, (Oxford ve New York: Oxford University Press, 2013).
- Maher, Jennifer vd., "Editors' Introduction", *The Palgrave International Handbook of Animal Abuse Studies*, Maher, Jennifer, Pierpoint Harriet & Beirne Piers (der.), (Londra: Palgrave MacMillan, 2017), s. 1-12.
- Malamud, Randy, "Animals on Film: The Ethics of The Human Gaze", *Spring*, no. 83, (2010), s. 1-26.
- McMahon, Laura, "Introduction", *Screen*, no. 56:1, (2015), s. 81-87.
- Molloy, Claire, *Popular Media and Animals*, (Londra: Palgrave MacMillan, 2011).
- Müjdeci, Kaan, "Keşke Otobiyografik Olsaydı", röp. Erman Ata Uncu, *Xoxo Digital*, (2014, Kasım), <https://xoxodigital.com/post/5395/kaanmujdec>
- Nichols, Bill, *Representing Reality: Issues and Concepts of Documentary*, (Indianapolis: Indiana University Press, 1991).

- Nichols, Bill, "The Voice of Documentary", *Film Quarterly*, no. 36, 3, (1983), s. 17-30.
- Nichols, Bill, "Documentary Theory and Practice", *Screen*, no. 71,4, (1976), s. 34-48.
- Pick, Anat, "Vulnerability", *Critical Terms in Animal Studies*, Gruen Lori (der.), (Chicago: University of Chicago Press, 2018), s. 410- 423.
- Pick, Anat, "Sparks Would Fly: Electricity and Spectacle of Animality", *Animalities: Literary and Cultural Studies Beyond The Human*, Lundblad Michael (der.), (Edinburg: Edinburg University Press, 2017), s. 104-126.
- Pick, Anat, "Yervant Gianikian and Angela Ricci Lucchi's *Animali Criminali*", *Screen*, no. 56:1, (2015a), s. 95-101.
- Pick, Anat, "Executing Species: Animal Attractions in Thomas Edison and Douglas Gordon", *The Palgrave Handbook of Posthumanism in Film and Television*, Hauskeller, Michael, Philbeck Thomas D. & Carbonell, Curtis D. (der.), (Londra: Palgrave MacMillan, 2015b), s. 311-320.
- Pollock, Griselda & Silverman, Max, *Concentrationary Cinema: Aesthetics as Political Resistance in Alain Resnais's Night and Fog*, (New York, Oxford: Berghahn Books, 2011).
- Ranciere, Jacques, "Katlanılmaz Görüntü", *Özgürleşen Seyirci*, (İstanbul: Metis, 2015), s. 78-96.
- Renov, Michael, *The Subject of Documentary*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2004).
- Renov, Michael, *Theorizing Documentary*, (Londra ve New York: Routledge, 1993).
- Saxton, Libby, *Haunted Images: Film, Testimony, Ethics, and the Holocaust*, (Londra: Wallflower Press, 2008).
- Shukin, Nicole, *Animal Capital: Rendering Life in Biopolitical Times*, (Minneapolis ve Londra: University of Minnesota Press, 2009).
- "Sivas filmine kınama", *Haberler.com*, (17 Ekim 2014), <https://www.haberler.com/sivas-filmine-kinama-6598912-haberi/>
- "Sivas filminin basın gösterimi ve toplantısı gerçekleştirildi", *Beyazperde.com*, (25 Ağustos 2014), <http://www.beyazperde.com/haberler/filmler/haberler-62448/>
- "Sivas filminin galasında hayvanseverler salonu terk etti", *Milliyet.com.tr*, (13 Ekim 2014), <https://www.milliyet.com.tr/pembekar/sivas-filminin-galasinda-hayvanseverler-salonu-terk-etti-1953945>
- "Sivas filminin köpeği Çakır öldü mü?", *Akşam*, (15 Ekim 2014), <https://www.aksam.com.tr/yasam/sivas-filminin-kopegi-cakir-oldu-mu/ha-ber-345746>

- “Sivas’ta 500 köpek kavgası var”, *Beyazperde.com*, (20 Kasım 2015), <http://www.beyazperde.com/haberler/filmler/haberler-71138/>
- Sobchack, Vivian, “Inscribing Ethical Space: Ten Propositions on Death, Representation and Documentary”, *Carnal Thoughts: Embodiment and Moving Image Culture*, (Londra ve Berkeley: University of California Press, 2004).
- Sollund, Ragnhild, “Legal and Illegal Theriocide of Trafficked Animals”, *The Palgrave International Handbook of Animal Abuse Studies*, Maher, Jennifer, Pierpoint Harriet & Beirne Piers (der.), (Londra: Palgrave MacMillan, 2017), s. 453-474.
- Tarkovsky, Aleksandr, “The Passion According to Andrei: An Unpublished Interview with Andrei Tarkovsky”, röp. Aleksandr Lipkov, ([1967] 2019), <http://www.nostalghia.com/TheTopics/PassionacctoAndrei.html>
- Taşçıyan, Alin, “Köpeklerin kanı, erkeklerin şanı”, *Star*, (1 Kasım 2014), <http://www.star.com.tr/yazarlar/alin-tasciyan/?sayfa=2>
- Winston, Brian, *Lies, Damn Lies and Documentary*, (Londra: BFI Books, 2000).
- Wolfe, Cary, *Animal Rites: American Culture, Discourse of Species and Post-humanist Theory*, (Chicago ve Londra: University of Chicago Press, 2003).

Alışılmadık Bir Taksonomi Denemesi: Sergilenebilir Hayvan

- Agamben, Giorgio, *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*, (Stanford: Stanford University Press, 2000.)
- Deleuze, Gilles, *Spinoza Üzerine Onbir Ders*, çev.: Ulus Baker, (Ankara: Öteki Yayınevi, 2000).
- Deleuze, Gilles, *Kant Üzerine Dört Ders*, çev.: Talat Kılıç, (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015).
- Encyclopedia Britannica, “The Linnaean System”, Erişim 2019: <https://www.britannica.com/science/taxonomy/The-Linnaean-system>.
- Foucault, Michel, “Öteki Mekânlara Dair.” *Defter*, no. 4, çev.: Burak Boysan ve Deniz Erksan, (1988): 7–15.
- Foucault, Michel, *Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*, çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, 4. Baskı, (Ankara: İmge Kitabevi, 2013).
- Judd, Walter S. (der.), *Plant Systematics: A Phylogenetic Approach*, 3. baskı, (Sunderland, Mass.: Sinauer Assoc, 2010).
- Lee, Keekok, *Zoos: A Philosophical Tour*, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005).
- Leroi, Armand M., *The Lagoon: How Aristotle Invented Science*, (Londra: Bloomsbury, 2015).

- Mayr, Ernst, *The Growth of Biological Thought: Diversity, Evolution, and Inheritance*, (Cambridge, Mass. ve Londra: Belknap Press of Harvard University Press, 2003 [1982]).
- Simpson, Michael G., *Plant Systematics*. 2.ed., (Amsterdam ve Boston: Academic Press, 2010).
- Wilkins, S. J., "What is Systematics and What is Taxonomy?", Erişim, 2020: <https://web.archive.org/web/20160827124330/http://evolvingthoughts.net/2011/02/what-is-systematics-and-what-is-taxonomy/>.

Canlı Hayvan Deneyi Karşısı Mücadelenin Doğuşu ve Duygusal Amerikan Edebiyatına Yansımaları

- Atalic, B., "Historical development and ethical considerations of vivisectionist and antivivisectionist movement", *JAHR*, 3 (6), (2012), s. 399-414.
- Bates, A. W. H., *Anti-vivisection and the Profession of Medicine in Britain: A Social History*, (Londra: Palgrave Macmillan UK, 2017).
- Beers, D. L., *A History of Animal Advocacy in America: Social Change, Gender, and Cultural Values, 1865-1975*. (çevrimiçi yayımlanmış doktora tezi), (Ann Arbor: UMI, 1999).
- Berkowitz, C., "Disputed discovery: vivisection and experiment in the 19th century", *Endeavour*, 30 (3), (2006), s. 98-102.
- Bernard, C., *An Introduction to the Study of Experimental Medicine*, (New York: Henry Schuman, Inc, 1949).
- Broussolle, E., Gobert, F., Danaila, T., Thobois, S., Walusinski, O., & Bogousslavsky, J., "History of physical and moral treatment of hysteria", *Frontiers of Neurology and Neuroscience*, 35, (2014), s. 181-197.
- Buettinger, C., "Antivivisection and the charge of zoophil-psychosis in the early twentieth century", *The Historian*, 55 (2), (1993), s. 277-288.
- Buettinger, C., "Women and Anti-Vivisection in Nineteenth Century America", *Journal of Social History*, 30 (4), (1997), s. 857-872.
- Coleridge, S., "Cruelty to animals and the R.S.P.C.A.", *Fortnightly Review* 101, (1914), s. 682-685.
- Dana, C. L., "The zoophil-psychosis: a modern malady", *Medical Record*, 75, (1909), s. 381-383.
- Darwin, C. R., [22 Mart 1871'de E. R. Lancaster'a yazılan mektup], <https://www.darwinproject.ac.uk>.
- Dobson, J., "Reclaiming sentimental literature", *American Literature*, 69(2), (1997), s. 263-288.

- Franco, N. H., "Animal experiments in biomedical research: a historical perspective", *Animals*, 3, (2013), s. 238-273.
- Güven, Y. Ö., Kınıkoğlu, O., *Hayvan Deneyleri: Hayvanlar Bizim İçin mi Var?*, (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2020).
- Hausmann, S. R., "'We must perform experiments on some living body': antivivisection and american medicine, 1850-1915", *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era*, 16 (3), (2017), s. 264-283.
- Herzberg, G. S., "A dog's tale: an expanded view", *Mark Twain Journal*, 19 (1), (1977), s. 20.
- Johnson, S., *The Idler*, (Londra: Universal Chronicle, 5 Ağustos 1758).
- Leffingwell, A., *The Vivisection Question*, (New Haven: The Tuttle, Morehouse and Taylor Company, 1901).
- Li, C., "Mobilizing literature in the animal defense movement in Britain, 1870-1918", *Concentric: Literary and Cultural Studies*, 32 (1), (2006), s. 27-55.
- Maitland, E., *Anna Kingsford: her life, letters, diary and work*, (Londra: John M. Watkins, 1896).
- Mason, J., *Civilized Creatures: Urban Animals, Sentimental Culture, and American Literature, 1850-1900*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005).
- Meli, D. B. "Early modern experimentation on live animals", *Journal of the History of Biology*, 46 (2), (2013), s. 199-226.
- Nesheim, L., *A view on Vivisection; Analysing the Edwardian Vivisection Debate*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), (Bergen Üniversitesi, Bergen, Norveç, 2011).
- Phelps, E. S., *Trixy*, (New York: Houghton Mifflin Company, 1904).
- Schiller, J., "Claude Bernard and Vivisection", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 22 (3), (1967), s. 246-260.
- Stansell, C., "Elizabeth Stuart Phelps: a study in female rebellion", *The Massachusetts Review*, 13 (1/2), (1972), s. 239-256.
- Stevenson, L. G., "Religious elements in the background of the British anti-vivisection movement", *Yale Journal of Biology and Medicine*, 29, (1956), s. 125-157.
- Stokes, C., *The Altar at Home: Sentimental Literature and Nineteenth-century Religion*, (Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2014).
- Twain, M., Fishkin, S. F. (der.), *Mark Twain's Book of Animals* (Berkeley: University of California Press, 2009).
- Walker, A. C., "Bringing the laboratory dog home: Elizabeth Stuart Phelps and the antivivisection narrative", *Humanimalia: a journal of human/animal interface studies*, 4 (2), (2013), s. 101-129.

Westermann-Cicio, M. L., *Of Mice and Medical men: The Medical Profession's Response to the Vivisection Controversy in turn of the Century America*, (Ann Arbor: UMI, 2001).

Primatlar, Salgınlar ve Aşı Çalışmaları Döngüsünde Ölüm Hiyerarşisi

Agamben, Giorgio, *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, çev.: İsmail Türkmen, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013).

Avasthi, Amitabh, "Bush-Meat Trade Breeds New HIV", *New Scientist*, 9 Ağustos 2004, www.newscientist.com/article/dn6239-bush-meat-trade-breeds-new-hiv/.

Bailey, Jarrod, "Monkey-based research on human disease: The implications of genetic differences", *Alternatives to Laboratory Animals*, 42.5, (2014), s. 287-317.

Busari, Stephanie, ve Barbara Wojazer, "French Doctors' Proposal to Test Covid-19 Treatment in Africa Slammed as 'Colonial Mentality'", CNN, 7 Nisan 2020, www.cnn.com/2020/04/07/africa/french-doctors-africa-covid-19-intl/index.html.

Butler, Judith, *Kırılğan Hayat: Yasın ve Şiddetin Gücü*, çev.: Başak Ertür, (İstanbul: Metis Yayınları, 2016).

Carlsson, Hans Erik, vd., "Use of primates in research: a global overview", *American Journal of Primatology: Official Journal of the American Society of Primatologists*, 63.4 (2004), s. 225-237.

Cohen, Jon, "COVID-19 Shot Protects Monkeys", *Science*, vol. 368, no. 6490, (2020a), s. 456-457.

Cohen, Jon, "Mice, Hamsters, Ferrets, Monkeys. Which Lan Animals Can Help Defeat the New Coronavirus?", *Science*, (2020b).

Cooper, Natalie, ve Charles L. Nunn, "Identifying future zoonotic disease threats: where are the gaps in our understanding of primate infectious diseases?", *Evolution, medicine, and public health*, 1, (2013), s. 27-36.

Cohen, Jon, "Mice, Hamsters, Ferrets, Monkeys. Which Lan Animals Can Help Defeat the New Coronavirus?", *Science*, (2020b).

Crawford, H. D., *Ölümcül Yakınlıklar: Mikroplar Tarihimizi Nasıl Şekillendirdi?*, çev.: Gürol Koca, (İstanbul: Metis Yayınları, 2019).

Diamond, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik: İnsan Topluluklarının Yazgıları*, çev.: Ülker İnce, (Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2015).

Kirkpatrick, David D., "In Race for a Coronavirus Vaccine, an Oxford Group Leaps Ahead", *The New York Times*, 27 Nisan 2020, <https://www.nytimes.com>.

- com/2020/04/27/world/europe/coronavirus-vaccine-update-oxford.html
- Darwin, Charles, “*Charles Darwin’s Notebooks, 1836-1844: Geology, Transmutation of Species, Metaphysical Enquiries*”, Paul H. Barrett vd., Cambridge University Press, 2009.
- Despret, Vinciane, *Doğru Soruları Sorsaydık, Hayvanlar Ne Söyledi?*, çev.: Nüvit Bingöl, (İstanbul: Tellekt, 2019).
- Estrada, Alejandro, vd., “Impending extinction crisis of the world’s primates: Why primates matter.” *Science advances*, 3.1 (2017).
- Ferrari, Arianna, “Contesting animal experiments through ethics and epistemology: In defense of a political critique of animal experimentation”, *Animal Experimentation: Working Towards a Paradigm Change*, (Brill, 2019), s. 194-206.
- Fleagle, John G., *Primate adaptation and evolution*, (Academic Press, 2013).
- Gibbons, Ann, “Ape Researchers Mobilize to Save Primates from Coronavirus”, *Science*, vol 368, no. 6491, (8 Mayıs 2020), s. 566.
- Gill, Victoria, “Primates Facing ‘Extinction Crisis’”, *BBC News*, 18 Ocak 2017, www.bbc.com/news/science-environment-38652196.
- Goldsmith, Michele L., “Mountain Gorilla Tourism as a Conservation Tool”, *Primate Tourism*, (Cambridge University Press, 2014), s. 177-198.
- Gorman, James, “These Lab Animals Will Help Fight Coronavirus”, *The New York Times*, 14 Mart 2020, www.nytimes.com/2020/03/14/science/animals-coronavirus-vaccine.html
- Güven, Yağmur Özgür ve Oğuzcan Kınıkoğlu, *Hayvan Deneyleri: Hayvanlar Bizim İçin Mi Var?*, (İstanbul: Yeni İnsan Yayınları, 2020).
- Gorman, James, “These Lab Animals Will Help Fight Coronavirus”, *The New York Times*, 14 Mart 2020, www.nytimes.com/2020/03/14/science/animals-coronavirus-vaccine.html
- Honess, Paul, “A brief history of primate research: Global health improvements and ethical challenges”, *Archives of Medical and Biomedical Research*, 2.4 (2015), s. 151-157.
- Linzey, Andrew ve Clair Linzey, *Normalising the Unthinkable: The Ethics of Using Animals in Research*, Oxford Centre for Animal Ethics, 2015.
- McKie, Robin, “Jane Goodall: 50 Years Working with Chimps, Discover Interview”, *The Guardian*, 26 Haziran 2010, www.theguardian.com/science/2010/jun/27/jane-goodall-chimps-africa-interview
- Matheson, Megan D., “Primate Tourism”, *The International Encyclopedia of Primatology*, vol. 1-8, 2017.
- Peta, “Primates in Laboratories”, PETA, 27 Ocak 2020, www.peta.org/issues/animals-used-for-experimentation/primates-laboratories/

- Peta, "Animal Testing Facts and Statistics", PETA, 2020, www.peta.org/issues/animals-used-for-experimentation/animals-used-experimentation-factsheets/animal-experiments-overview/
- Phillips, Adam, *Darwin's Worms*, (Basic Books, 2001).
- Prescott, Mark J., "Ethics of primate use", *Advances in Science and Research* 5.1 (2010), s. 11-22.
- Porcher, Jocelyne, *The Ethics of Animal Labor: a Collaborative Utopia*, (Palgrave Macmillan, 2017).
- Regan, Tom, "Empty Cages: Animal Rights and Vivisection", *The Ethics of Animal Research: Exploring the Controversy*, Jeremy R. Garrett (der.), (MIT Press, 2012), s. 107-125.
- Rivas, Anthony, ve Gerry Wagschal, "Louisiana Researchers Studying Monkeys for a Coronavirus Vaccine Face Challenges as State Cases Spike", *ABC News*, 28 Mart 2020, abcnews.go.com/Health/louisiana-researchers-studying-monkeys-coronavirus-vaccine-face-challenges/story?id=69816533
- Timoshanko, Aaron C., Helen Marston, ve Brett A. Lidbury, "Australian regulation of animal use in science and education: A critical appraisal", *ILAR journal* 57.3, (2017), s. 324-332.
- Warfield, Kelly L., vd., "Vaccinating captive chimpanzees to save wild chimpanzees", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111.24, (2014), s. 8873-8876.
- Weese, J. Scott ve Martha Fulford, *Companion Animal Zoonoses*, (John Wiley & Sons, 2011).
- Young, Robert John, "Should Scientist Name Their Animal Test Subject?", *The Conversation*, 24 Eylül 2020, <https://theconversation.com/should-scientists-name-their-animal-test-subjects-33957>
- Zhang, Sarah, "America Is Running Low on a Crucial Resource for COVID-19 Vaccines", 31 Ağustos 2020, www.msn.com/en-us/money/news/america-is-running-low-on-a-crucial-resource-for-covid-19-vaccines/ar-BB18y1yM?ocid=sf
- Zhang, Tao, Qunfu Wu ve Zhigang Zhang, "Probable pangolin origin of SARS-CoV-2 associated with the COVID-19 outbreak", *Current Biology*, (2020).

Hayvan Deneylelerinin Koronavirüs Pandemisiyle İmtihani

- Aktan, Sertaç, "Bitkisel yöntem kullanan Pentagon destekli firma Covid-19 aşısının hazır olduğunu duyurdu", *Euronews*, (13 Mart 2020), <https://>

- tr.euronews.com/2020/03/13/pentagon-destekli-firma-medicago-bitki-sel-yontemle-COVID-19-asisi-hazirladi-koronavirus
- “Animal experiments at Imperial College London”, *Cruelty Free*, <https://www.crueltyfreeinternational.org/what-we-do/investigations/animal-experiments-imperial-college-london>
- Gates, Bill, “The next epidemic is coming. Here’s how we can make sure we’re ready”, *GatesNotes*, (27 Nisan 2018), <https://www.gatesnotes.com/Health/Shattuck-Lecture>
- Boodman, Eric, “Researchers rush to test coronavirus vaccine in people without knowing how well it works in animals”, *Stat News*, (11 Mart 2020), Erişim 20 Mart 2020: <https://www.statnews.com/2020/03/11/researchers-rush-to-start-moderna-coronavirus-vaccine-trial-without-usual-animal-testing/>
- “Coronavirus Shuts Down Universities, Prompts Mass Killing in Animal Labs”, *PETA*, (16 Mart 2020), <https://www.peta.org/blog/coronavirus-animal-killing-spree-college-labs/>
- Cline, Hollis; Sanchez, Mar, “Animal Research Is Necessary”, *The Hill*, (22 Aralık 2015), Erişim 13 Eylül 2020: <https://thehill.com/blogs/congress-blog/healthcare/263922-animal-research-is-necessary>
- DeMello, Margo, *Animals and Society: An Introduction to Human-Animal Studies*, (New York: Columbia University Press, 2012).
- “Draft landscape of COVID-19 Candidate Vaccines”, *WHO*, (3 Kasım 2020), <https://www.who.int/publications/m/item/draft-landscape-of-COVID-19-candidate-vaccines>
- “Genelge: Küresel Grip Salgını”, *Resmi Gazete* (13 Nisan 2019): <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/04/20190413-7.pdf>
- Grady, Denise, “Moderna Vaccine Test in Monkeys Shows Promise”, *The New York Times*, (28 Temmuz 2020), Erişim 6 Kasım 2020: <https://www.nytimes.com/2020/07/28/health/coronavirus-moderna-vaccine-monkeys.html>
- Grimm, David, “‘It’s heartbreaking,’ Labs are euthanizing thousands of mice in response to coronavirus pandemic”, *Science*, (23 Mart 2020), <https://www.sciencemag.org/news/2020/03/it-s-heartbreaking-labs-are-euthanizing-thousands-mice-response-coronavirus-pandemic>
- Guerrini, Anita, *Experimenting with Humans and Animals*, (Baltimore: The John Hopkins University Press, 2003).
- Hayes, Adam, “Important Features of Capitalism”, *Investopedia*, (26 Mart 2020), <https://www.investopedia.com/ask/answers/040715/what-are-most-important-aspects-capitalist-system.asp>
- “Johnson & Johnson’s COVID-19 Vaccine Prevents Illness in Hamsters”,

- (9 Nisan 2020), <https://www.financialbuzz.com/johnson-johnsons-CO-VID-19-vaccine-prevents-illness-in-hamsters/>
- Kärkkäinen, Moona, *How Are the Problems Related to Animal Production Biscussed by NGO?* (Yüksek Lisans Tezi, Aalto University, 2016), Erişim 24 Aralık 2019: <https://pdfs.semanticscholar.org/bb1d/9344ed52a78ff01a-12edf57a02a2a86bc2f3.pdf>
- Keskin, Ferda “Sunuş: Özne ve İktidar”, *Özne ve İktidar*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016).
- Liu, Angus, “China’s CanSino pushes coronavirus vaccine into clinical testing as Moderna kicks off trial”, *Fierce Pharma* (18 Mart 2020), Erişim 6 Kasım 2020: <https://www.fiercepharma.com/vaccines/china-s-cansino-pushes-coronavirus-vaccine-into-clinical-testing-as-moderna-doses-1st>
- “Moderna Canlı Grafikleri”, <https://tr.investing.com/equities/moderna-chart>
- Miller, Zeke, “Government official: Coronavirus vaccine trial starts Monday”, *Ap News* (16 Mart 2020), <https://apnews.com/article/8089a3d0ec8f9f-de971bdd7b3aa2ba1>
- Nowogrodzki, Anna, “Cull, release or bring them home: Coronavirus crisis forces hard decisions for labs with animals”, *Nature* (30 Mart 2020), <https://www.nature.com/articles/d41586-020-00964-y>.
- “Numbers of Animals”, *Understanding Animal Researching*, (2 Ekim 2020), <http://www.understandinganimalresearch.org.uk/animals/numbers-animals/>
- Overmohle, Sarah, “Could Tobacco Cure Coronavirus? Don’t Laugh”, *Politico*, (15 Şubat 2020), <https://www.politico.com/news/2020/02/15/could-tobacco-cure-coronavirus-115329>
- Philippidis, Alex, “How to conquer coronavirus: Top 35 treatments in development”, *GEN*, (2 Mart 2020), <https://www.genengnews.com/a-lists/how-to-conquer-coronavirus-top-35-treatments-in-development/>
- Pocha, Jehangir S., “US outsourcing animal testing to China”, *China Daily* (28 Kasım 2006), Erişim 3 Kasım 2020: https://www.chinadaily.com.cn/china/2006-11/28/content_744605.htm
- Ratcliffe, Donald, “15 Methods of Data Analysis in Qualitative Research”, *Psychosoma.co.za* (bila tarih), Erişim 7 Mart 2020: <https://www.psychosoma.co.za/files/15methods.pdf>
- Rathi, Akshat, “A Global Alliance is Investing \$ 500 million to stop the spread of deadly outbreaks we are utterly unprepared for”, *Quartz* (19 Ocak 2017), <https://qz.com/886995/we-have-no-real-defense-against-deadly-pandemics-finally-a-global-alliance-is-investing-500-million-to-create-one/>
- Ritzer, Geogre, *Toplumsal McDonaldlaştırılması*, çev.: Akın Emre Pilgir, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000).

- Roberts, Michell, "Coronavirus: US volunteers test first vaccine", *BBC News*, (17 Mart 2020), Erişim 20 Mart 2020: <https://www.bbc.com/news/health-51906604>
- Rodriguez, Carmen Heredia, "Doctors fight coronavirus outbreak with drugs that target HIV, malaria and Ebola", *LA Times*, (13 Şubat 2020), Erişim 15 Mart 2020: https://www.latimes.com/science/story/2020-02-13/fighting-COVID-19-with-drugs-targeting-hiv-malaria-ebola?utm_source=dlvr.it&utm_medium=twitter
- Rose, Nikolas, *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power and Subjectivity in Twenty-First Century*, (Oxford: Princeton University Press, 2007).
- Saló, Jackie, "New Jersey Patient James Cai Recovering from Coronavirus", *New York Post*, (12 Mart 2020), <https://nypost.com/2020/03/12/new-jersey-patient-james-cai-recovering-from-coronavirus/>
- Steinbuch, Yaron, "Coronavirus Patient in Spain Reportedly Recovers After Being Treated with HIV Drug", *New York Post*, (5 Mart 2020), <https://nypost.com/2020/03/05/coronavirus-patient-in-spain-reportedly-recovers-after-being-treated-with-hiv-drug/>
- Sullivan, Katherine, "Coronavirus Vaccine: NIH Isn't Waiting for Pointless Animal Tests", *Peta* (Blog), (16 Mart 2020), Erişim 20 Mart 2020: <https://bit.ly/2J0JmgF>
- Tezcan, Güray, *Communicational Analysis of Animal Experiments* (Henüz Tamamlanmamış Doktora Tezi), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Öngörülen Tarih: 2021).
- Tregoning, John, "Reducing, refining and replacing the use of animals is crucial to respiratory research", *Imperial Medicine Blog* (Blog), (27 Haziran 2018), Erişim 23 Mart 2020: https://www.imperial.ac.uk/blog/imperial-medicine/2018/06/27/reducing-refining-and-replacing-the-use-of-animals-is-crucial-to-respiratory-research/?fbclid=IwAR2-_aHVGJFCMxxqO2GFG-lI2_dUg_0BZN-Oah5RxlNjmeGlinlW30n3u1E
- Vaughan, Adam, "China has shut all of its wild animal markets- it was long overdue", (4 Mart 2020) <https://www.newscientist.com/article/mg24532723-900-china-has-shut-all-of-its-wild-animal-markets-it-was-long-overdue/>
- VIB, "Why animal research is necessary", *VIB*, (bila tarih), Erişim 7 Kasım 2020: <https://vib.be/science/why-animal-research-necessary>
- Williams, Bella, "Do we need to test all new drugs in two species?", *Understanding Animal Research*, (23 Nisan 2020), Erişim 4 Kasım 2020: <https://www.understandinganimalresearch.org.uk/news/animal-welfare-alternatives/do-we-need-to-test-all-new-drugs-in-two-species/>

ABD Sosyalist Partisi 150
 aktör ağ teorisi (AAT) 18
 AIDS 184, 192
 Amerikan Canlı Hayvan Deneyleri
 Karşısı Topluluk (*American Anti-Vivisection Society*) 145, 151
 Amerika Ulusal Araştırma Komisyonu 178dn
 Amerikan Gıda ve İlaç Dairesi (FDA) 188, 195, 201
 Amerikan Tıp Derneği 151
 ABD Ulusal Sağlık Enstitüsü 188
anthroponormative 18
animot 15, 53dn
 Aristoteles 120, 123, 126, 129, 134
 ASPCA 143-44
 aşı 33, 69, 71, 73, 79, 86-8, 90, 167-69, 171-73, 175, 179-80, 183, 185-87, 188dn, 191-96, 198, 200, 202
 ataerki 12-3, 58dn, 98, 146, 155
 bakım emeği 56
 Baruch Spinoza 119, 125-27, 130
 birlikte oluş 14-5, 17-8, 20-1, 25, 37

biyoetik 190dn, 192-93
 biyoiktidar 32, 71, 189
 Biyomedikal Araştırma Vakfı (*Foundation for Biomedical Research*) 199
 biyopolitika 72-3, 82, 84, 91, 189dn
 Bruno Latour 11dn, 18-9, 25, 138
 canlı hayvan deneyleri 33, 133-65, 178, 192
 Carl Linnaeus 120
 Carol Adams 9dn, 12, 38dn, 40dn, 44, 45dn, 46dn, 48dn
 Charles Darwin 140, 170
 Claude Bernard 138-39
 Covid-19 33, 168, 171-75, 183-87, 190, 193, 195-98
 Çevre ve Orman Bakanlığı 80
 çiftlik 11, 20, 31dn, 94, 102, 117
 çipleme 88, 90
 çoktrollü etnografi 20-1, 28, 54
 dirimsel norm 71, 82dn, 88-9
 doğakültürel 55-6

- dolanıklık 17-8, 21
 Dominique Guillo 10-1, 30, 76, 84dn
 Dominique Lestel 21-2
 Donna Haraway 11dn, 13, 16dn, 17-8, 31dn, 42, 52dn, 53, 55, 61dn, 64
 Dünya Sağlık Örgütü 70dn, 195, 196dn
 duygusal roman (*sentimental novel*) 32, 152-54, 164
 duygusallık (*sentimentalism*) 32, 44, 133, 153-54, 161, 164
 dünya kurma pratikleri (*world making practices*) 21
- ebola 167dn, 168, 184, 186, 197
 Eduardo Kohn 23-4
 Eduardo Viveiros de Castro 22-3
 ekofeminizm 37-8, 43-4
 Élisée Reclus 12
 Eric Baratay 26, 73dn
 Erika Cudworth 12-3, 38dn, 47
 erkekinsan 55
 Ernst Mayr 120dn
 etoloji 21, 26, 28-30, 38, 101, 125-27
 evanjelizm 142
- Félix Guattari 16dn, 41, 42dn
 feminist nesnellik 47
 feminist ikilem 31
 feminizm 12dn, 43dn, 52dn, 145
 Fordist sistem 59
- geçit 35-7, 39-40, 42-3, 54-5, 57, 59, 63-6
 Georges Canguilhem 71-2, 82dn, 88, 90
- Gilles Deleuze 16, 41-2, 119, 125-28, 130
 Giorgio Agamben 15-6, 119, 128-30, 169dn
- hayvan çalışmaları 10, 14, 35-6, 137dn, 138, 43, 45, 47, 55, 61, 65-6, 73, 197
 hayvan deneyleri 11, 16dn, 32-3, 103, 134-45, 148, 150-51, 154, 156-57, 160, 163-64, 169dn, 170, 172, 173dn, 176-78, 183dn, 185-98, 199dn, 200, 201-02
 hayvan hakları 70dn, 74, 79dn, 86, 103dn, 137, 143-47, 149-50, 164, 183dn, 184
 hayvan pazarları 168, 184
 Hayvan Refahı Yasası 164
 Hayvan Sağlığı ve Hayvan Refahı Bilimsel Komitesi 178dn
 Hayvanları Koruma Kanunu 69, 71, 80
 hayvanlık (*animality*) 16, 59
 heterotopya 119, 122-24, 128, 130
 HIV 168, 184, 186, 197
 Hristiyan Kadınlar Alkol Karşıtlığı Birliği (*Woman's Christian Temperance Union*) 150
- Immanuel Kant 119, 127, 130
 Imperial College London 189
- ilaç yeniden konumlandırma 187, 196, 198
 insanerki 13
 insanlık ötesi antropoloji 24, 28
- Jacques Derrida 12, 15, 16dn, 53dn

- Jeremy Bentham 137
 John Berger 35dn, 36, 39, 63
 John Wilkins 120dn, 122
 Josephine Donovan 38dn, 42, 43dn, 44, 45dn
 Judith Butler 168-69, 175, 179
- Kadınların Oy Hakkı için Ulusal Birlik (*National Woman Suffrage Association*) 150-51
 Kanada Hayvan Bakımı Konseyi 178dn
 katılımcı gözlem 26-9, 31, 50-1
 kölelik 142, 144, 162
 Köpek Nüfus Yönetimi 69-72, 77-8, 80-1, 87, 89
 Koronavirüs 33, 173dn, 174, 183, 186, 188dn, 191, 197, 200
- Linde Birke 25, 26dn, 28, 38dn, 39dn, 42, 48dn, 52dn, 61dn
 Londra Canlı Hayvan Deneyleri Karşıtı Topluluk (*London Anti-Vivisection Society*) 160
- Mark Twain 160-61, 162dn, 163
 Matsutake Dünyalarını Araştırma Grubu (*Matsutake Worlds Research Group*) 20, 21dn
 mera 207
 MERS 197
 mezbaha 59, 80dn, 96, 102, 151, 179
 Michel Foucault 71-3, 81, 82dn, 84-5, 87, 119, 122-24, 130, 189dn
 Michel Meuret 30
 mikroorganizma 21, 168, 171
 Moderna 186-94
- Nik Taylor 10dn, 13dn, 14, 25dn, 26dn, 27dn, 139dn, 148dn
- pandemi 33, 173dn, 183-87, 189, 192-95, 200
 PETA 183-84, 185dn
 pet 72, 76, 81, 85, 90
 Peter Singer 11-2, 14, 45dn, 82dn
 Philippe Descola 11dn, 23-4
 primatlar 33, 165, 167-69, 171-75, 178-81
- Richard Twine 10dn, 13dn, 14, 26dn
 Robert Philip Weber 186dn, 192dn, 194, 199dn
- SARS 168dn, 184, 197
 sıtma 186, 197
 sirk 94, 101-02, 145, 179dn
 Siyahların Gelişmesi için Ulusal Birlik (*National Association for the Advancement of Colored People*) 151
 Susan Leigh Star 53, 104dn
- şefkat etiği 43-8, 50, 52, 61
- taksonomi 82, 117, 120-22, 170
 Tchimpounga Rehabilitasyon Merkezi 179dn
 Tim Ingold 11dn, 20dn, 24-5, 26dn, 27dn, 28dn, 83dn
 Tom Regan 14, 178dn
topoi koinoi 123
 türçülük 12-3, 37, 47, 71, 82, 99, 101, 106-07, 115
- Ulusal Çocuk İşçiliği Komitesi 150

Ulusal Primat Araştırma Merkezi
173

Ulusal Sağlık Enstitüleri 183, 187
Uluslararası AIDS Aşısı Girişimi 192
Uluslararası Primatoloji Derneği
178dn

Val Plumwood 12
vegan 12dn, 33, 141, 195
Victor Hugo 139
Vinciane Despret 16-7, 25, 30, 31dn,
39dn, 176

worlding 17

yakala-aşıla-kısırlaştır-aldığın yere
bırak 70-1, 78, 80
yakala-öldür 70, 78, 80
yaralanabilirlik 169, 179
yaşam antropolojisi 24, 28
yayla 32, 35-6, 38-42, 46, 48-50, 52,
54-60, 62-7
yöntem 14, 17dn, 25-9, 30dn, 31dn,
37dn, 39, 47dn, 77, 81, 86, 95,
135, 138, 141, 145-46, 176,
194-96, 201

zoonotik hastalıklar 86
zoophil-psychosis 149

İNSAN SONRASI BİLGİ

ROSI BRAIDOTTI

Türkçesi Seyran Sam, Eda Çaça

“Zamanımıza layık olmak, eleştirel ve yaratıcı bir tutum içinde ona tesir etmek önemlidir. Umutsuzluk bir proje değildir ama olumlama öyledir. Temellendirilmiş, hesap verebilir ve aktif bir ‘biz’ oluşturarak işe başlamamız gerekir. İçinde bulunduğumuz insan sonrası zamanlarda, teknolojinin aracılık ettiği sosyal ilişkiler içinde, ekonomik küreselleşmenin olumsuz etkileri ve hızla bozulan bir çevrede, ‘hakikat sonrası’ politik liderlerin paranoyak ve ırkçı retoriğine karşı, olumlayıcı etik ve politik pratikleri inşa etmek için birlikte nasıl emek verebiliriz? Yaratıcı direnişle nasıl toplumsal olarak sürdürülebilir umut ufukları üretebiliriz? Beşeri bilimlerdeki akademisyenler mevcut durumda insan sonrası zorluklara cevap olacak şekilde bilgi alanlarını nasıl yeniden şekillendiriyor? Nihilizme direnmek, tüketici bireycilikten kaçınmak ve yabancı düşmanlığına karşı bağımsızlık kazanmak için hangi araç gereçleri kullanabiliriz? Tüm bunların yanıtı ittifaklar, çapraz bağlantılar ve başımızı derde sokan konularda güç de olsa konuşarak ‘bizi; bir halkı’ oluşturma praksisinde yatıyor. Bu bakımdan içinde bulunduğumuz insan sonrası zamanlar, geniş ölçekli insandışı bileşeniyle birlikte, bütünüyle pek insanca.”

İNSAN SONRASI

ROSI BRAIDOTTI

Türkçesi Öznur Karakaş

Tüm gezegenimizin sürdürülebilirliğini büyük ölçüde etkileyen günümüz piyasa ekonomisi, sadece öteki türlerin değil yaşayan her şeyin kontrolünden ve metalaştırılmasından kâr sağlayan, insanla diğer türler -tohumlar, bitkiler, hayvanlar ve bakteriler- arasındaki kategorik ayrımları bulanıklaştıran bir melezleştirme süreci olarak ortaya çıkmaktadır. İnsan sonrası kuramı, “insanın sahnesi” olarak bilinen biyogenetik çağda, insanın evrende bütün bir yaşamı etkileme gücüne sahip jeolojik bir kuvvet haline geldiği bu tarihi anda, insan için temel ortak referansın ne olduğunu yeniden düşünmemize yardımcı üretken bir araçtır. Ayrıca evrensel ölçekte, hem insan hem insan olmayan faillerle etkileşimimizin temel ilkelerini yeniden düşünmemize de yardımcı olacaktır.

“Yaşamsal materyalizmin bir kolu olan insan sonrası kuramı, insanmerkezciliğin kibrine ve insanın aşkın bir kategori olarak ‘istisna addedilmesine’ karşı çıkar. Bunun yerine, zoe’nin veya insan olmayan vasıflarıyla yaşamın üretken ve içkin kuvvetiyle ittifak içerisinde. Bu da eleştirel düşünmeyi bir yana bırakalım, düşünmenin bile ne anlama geldiğine dair ortak anlayışımızın değişmesini gerektirir.”

EKOELEŞTİRİ

GREG GARRARD

Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar

Türkçesi Ertuğrul Genç

Ekoeleştiri, edebiyat çalışmaları ve çevre söylemiyle tarih, felsefe, psikoloji, sanat tarihi, siyaset bilimi gibi ilgili alanların etkileşim noktalarının izini sürüyor. Kirlilik, Pastoral, Yaban Hayat, Kıyamet, Mesken, Hayvanlar ve Dünya başlıkları altında ekoeleştirel kavramları inceleyerek bu kavramlar etrafında şekillenen “kırsal”, “toprak”, “ozon deliği” gibi farklı dönemlerde farklı toplumsal çıkarılara hizmet ettiği düşünülen mecazların nasıl üretildikleri ve nasıl dönüşüm geçirdiklerini araştırıyor.

İnsanlarla çevre arasındaki ilişkiyi kültürel üretimin tüm alanlarında, Wordsworth ve D. H. Lawrence’dan Thoreau’nun Walden’ına, Heidegger ve Derrida’dan Werner Herzog’un Ayı Adam’ına kadar, nasıl hayal ettiğimizi ve betimlediğimizi inceleyen Garrard, insan/doğa ikiliğinin toplumsal çıkarımlarından ekofeminizme, küresel ısınmadan, insanın doğaya uyguladığı şiddete işaret eden Kızılderililere kadar uzanan etkileyici bir çalışma sunuyor.

“Muhriplerin şiddetine ve açgözlülüğüne karşı yerli kabile halklarının galip geleceğine dair hiçbir umut olmadığını mı düşünüyorsunuz? Dünyanın öfkesini ve asla durmayacak titremesini unutuyorsunuz. Dünya bir gecede tüm ulusların zenginliğine tekrar el koyacak.”

YAKINSAMA

PETER WATSON

Evreni Açıklayan En Derin Fikir

Türkçesi Eylem Yenisoğ Şahin

Tarih alanındaki kapsamlı çalışmalarıyla tanınan Peter Watson'ın *Yakinsama*'sı bilimsel fikirler tarihine etkileyici, özgün bir yolculuk.

Watson bu çalışmasında fizikle kimya arasındaki yakın ilişkiyi, kuantumun diğer bilimlere nasıl yakınsadığını, klimatolojinin mitolojiyle, botanik'in arkeolojiyle nasıl ilişkilendiğini ve disiplinlerarası uyuma dair tüm meseleleri ince ince irdeliyor. Farklı bilimler, farklı başlangıç noktaları ve hiç benzemeyen ilgi alanlarına rağmen bir araya geliyor; egemen anlatıyı, evrenin tarihini anlatmak üzere yakınsıyor ve birleşiyor.

Başlangıçta tereddütle karşılanırsa da "yakinsama" Nobel Ödüllü fizikçi Steven Weinberg'in ifade ettiğı üzere, "evreni açıklayan en derin fikir"dir. Günümüzün bilgi toplumlarındaysa çok önemli bir eğilime dönüşerek iş, eğitim ve teknoloji gibi çeşitli alanların gidişatına yön vermeye başlamıştır.

"Bilimsel disiplinleri birleştirmeye yardımcı olacak bağlantıları inceleyen kışkırtıcı bir tarih çalışması. Watson bağlantıların nasıl dizildiğini etkileyici bir şekilde ortaya koyuyor. Biyolog, matematikçi ya da astrofizikçi de olsanız kesin olan tek bir şey var: Herkes nihayetinde aynı sistem üstüne çalışıyor."

İÇİMİZDEKİ EVREN

NEIL TUROK

Kuantumdan Kozmosa

Türkçesi Onur Uygun

Dünyanın önde gelen kuramsal fizikçilerinden Neil Turok *İçimizdeki Evren*'de geride bıraktığımız üç yüz yılın klasik mekanikten ışığın doğasına, kuantumun tuhaf dünyasından kozmosun evrimine uzanan çığır açıcı keşiflerini incelerken her yeni keşfin büyük resimle ilişkisine ve toplumun yapısında radikal değişimlere yol açan yeni teknolojilere nasıl evrildiğine tanık oluyoruz.

Neil Turok gerçeklik ve evren algımızın, anlama, keşfetme ve yaratma becerilerimizin, yani "içimizdeki evren"i yüzyıllar içinde ne gibi değişimlerden geçtiğinin hikâyesini anlatıyor. Bizim kusurlu dünyamızda olduğu gibi, yıldızlarda veya kozmosun herhangi bir yerinde de tamamen aynı kanunların geçerli olduğunu gördüğümüz, kırılmalarla şekillenen bir hikâye bu. Şimdiyse başka bir kırılmanın eşiğindeyiz: Bize "hayali bir gerçeklikte" yaşadığımızı söyleyen kuantum devrimi.

"Kimiz ki biz? Rastlantısal mutasyonun ve doğal seçilimin yavaş yavaş miadını dolduran bir sonucu mu, yoksa yaşamı bambaşka bir seviyeye taşıyacak yeni bir evrimsel aşamayı başlatacak olanlar mı?"

İDEOLOJİ OLARAK BİYOLOJİ

R. C. LEWONTIN

DNA Doktrini

Türkçesi Cengiz Adanur

İdeoloji Olarak Biyoloji, kökleri 19. yüzyıldaki sosyal Darwinizme uzanan ve toplumun özelliklerinin, üyelerinin bireysel özelliklerden kaynaklandığını ve bu özelliklerin de üyelerin genlerinde bulunduğunu kabul eden sosyobiyojolojiyi odağına alarak, modern bilim ideolojisinin bizi yönelttiği hatalı yolları inceliyor. Bilimin sınırlı olduğunu kabul ederek, doğanın zenginliğini yeniden keşfetmemizi ve bilimin gerçek değerini takdir etmemizi sağlıyor.

Dünyanın önde gelen bilimsanlarından R. C. Lewontin yayımlandığı yıl büyük ses getiren kitabında, Stephen Jay Gould ve Peter Medawar'la aynı doğrultuda "saf bilimin" toplumsal ve siyasi ihtiyaçlarla varsayımlar tarafından nasıl şekillendirilip yönlendirildiğini irdeliyor.

"Bilimsanları, yaşama bilimsanları olarak değil, ailenin, devletin, üretken bir yapının içindeki toplumsal varlıklar olarak başlar ve doğaya toplumsal deneyimlerinin şekillendirdiği bir mercekten bakarlar... Bilim, kendinden önceki Kilise gibi, her tarihsel devirde toplumun baskın değerleriyle görüşlerini yansıtan ve perçinleyen bir toplumsal kurumdur."
